

ISSN: 3104-4670
e-ISSN: 2789-6919

ELMI TƏDQIQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 5 Sayı: 8

SCIENTIFIC RESEARCH

International Scientific Journal

Volume: 5 Issue: 8

Bakı – Baku

2025

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 3104-4670
e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© aem.az

© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>
sevinsadigova@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

PhD Almaz BƏDƏLOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0005-0237-8482>
doctorant@live.com

PhD Arzu İSGƏNDƏRZADƏ, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-2068-736X>
arzu.isgandarzada@gmail.com

Doktorant Könül ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/9009-0006-8968-7428>
abdullazadehkonul75@gmail.com

Tədqiqatçı Şamxal ŞABİYEV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0005-6000-7305>
shebiyev85@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Leyla VƏZİROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nigar HƏSƏNOVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qəmərxan ALXANOVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
PhD Leyla SƏFƏROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin ƏLİMURADOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, ARKTN Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səyyarə SADIXOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HÜSEYNOV, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xəlilə HƏSƏNOVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi ŞƏRİFOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

REDAKSIYA HEYƏTİ

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü İl Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yerdən KAJİBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Natalya MIŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Toğrul XƏLİLOV, AMEA Naxçıvan bölməsi / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEVƏ, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbəli Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Sədaqət HƏSƏNOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Kamal CAMALOV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Təranə HACIYEVƏ, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cavadxan QASIMOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Nəvai Dövlət Pedaqogika İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HƏSƏNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Faiq ŞAHBAZLI, ADNSU-nun nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əliş AĞAMİRZƏYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnurə ƏZİZOVA, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İsmayıl MÜRSƏLOV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elmar XƏLİLOV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səbinə TARVERDİYEVƏ, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Şəkər ORUCOVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbib MİRZƏYEV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc HƏMZƏYEVƏ, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Leyla ƏLİYEVƏ, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Yeganə MUSTAFAYEVƏ, Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Günay MƏMMƏDOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnoz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEVƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
PhD İvan PAVLİİ, Dallas Beynəlxalq Universiteti / ABŞ
PhD Günel ƏLİYEVƏ-MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ
PhD Qəmər İSAYEVƏ, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
PhD İlahə ŞIXƏLİYEVƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nikolay BRIKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANI, Tayler Texas Universiteti / ABŞ
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALİYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəlalə ZEYNALOVA, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fəxrəddin AĞAYEV, Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sadiq QARAYEV, ARTN Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, ARETN Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Dr. Əfruz NƏSİROVA, Odlar Yurdu Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Afaq ƏLİYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rövşən HÜMBƏTƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Aygün SULTANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Lalə QOCAYEVA, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TEXNİKA ELMLƏRİ

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Assoc. Prof. Dr. Rafiq İBRAHİMOV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan

PhD Rafiq AĞAMALIYEV, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>
sevinsadigova@gmail.com

Assistant editors

PhD Almaz BADALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0005-0237-8482>
doctoral@live.com

PhD Arzu ISGANDARZADEH, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-2068-736X>
arzu.isgandarzada@gmail.com

PhD student Konul ABDULLAYEVA, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
<https://orcid.org/9009-0006-8968-7428>
abdullazadehkonul75@gmail.com

Researcher Shamkhal SHABIYEV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0005-6000-7305>
shebiyev85@mail.ru

Language editors

Prof. Dr. Leyla VAZIROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nigar HASANOVA, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gamar ALKHANOVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
PhD Leyla SAFAROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Haji HASANOV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yaqut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin ALIMURADOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sayyara SADIKHOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HUSEYNOV, West Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khalida HASANOVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi SHARIFOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Javid GASIMOV, Van Yuzuncu Yil University / Turkey
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan

Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Toghrul KHALILOV, Nakhchivan branch of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia

Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan

Prof. Dr. Jihan OZDEMIR, Bilecik Şeyh Edebali University / Turkey

Prof. Dr. Sadagat HASANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia

Prof. Dr. Kamal JAMALOV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan

Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elchin IBRAHIMOV, Karabakh University / Azerbaijan

Prof. Dr. Javadkhan GASIMOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Navai State Pedagogical Institute / Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Urfan HASANOV, Ganja State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Faig SHAHBAZLI, Industrial and Technological college under ASOIU / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Alish AGAMIRZEYEV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elnura AZIZOVA, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Ismayil MURSALOV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elmar KHALILOV, Sumgait State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sabina TARVERDIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedagogical Institute / Kazakhstan

Assoc. Prof. Dr. Shakar ORUJOVA, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Habib MIRZAYEV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevinj HAMZAYEVA, Sumgait State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Assoc. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Karabakh University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Yegana MUSTAFAYEVA, Uzeyir Hajibeyli named of Baku Academy of Music / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Gunay MAMMADOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the UAS / Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

PhD Ivan PAVLII, Dallas International University / USA

PhD Gunel ALIYEVA-MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan

PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA

PhD Gamar ISAYEVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

PhD Ilaha SHIKHALIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

NATURAL SCIENCES

Prof. Dr. Rafiq CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey

Prof. Dr. Akbar AGHAYEV, Sumgait State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia

Prof. Dr. İlham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey

Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia

Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA

Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Shalala ZEYNALOVA, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Fakhraddin AGHAYEV, Scientific Research Institute of Agriculture / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sadig GARAYEV, ARETN Institute of Botany / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aliya RZAYEVA, Institute of Natural Resources of MSERA / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of MSERA / Azerbaijan
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Dr. Afruz NASIROVA, Odlat Yurdu University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Afag ALIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

MATHEMATICS AND MECHANICS

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rovshan HUMBATALIYEV, Azerbaijan State Maritime Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aygun SULTANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lala GOJAYEVA, Ganja State University / Azerbaijan

TECHNICAL SCIENCES

Prof. Dr. Faxraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rafiq IBRAHIMOV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
PhD Rafiq AGHAMALIYEV, National Aerospace Agency, Natural Resources Space Research Institute / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/9-13>

Sani Hacıyev
Bakı Dövlət Universiteti
tarix elmləri doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-8069-086X>
sanihadjiyev@bsu.edu.az

**Müasir dövrdə Türkiyənin Asiya və Afrika ölkələri ilə əlaqələrində
regional və beynəlxalq təşkilatların rolu**

Xülasə

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlər sistemində çoxqütblülüyün güclənməsi, qloballaşmanın yeni mərhələyə qədəm qoyması və regional aktorların rolunun artması, dövlətlərin xarici siyasət prioritetlərini yenidən formalaşdırmasına səbəb olmuşdur. Türkiyə Respublikası da geosiyasi mövqeyi, tarixi-mədəni bağları və iqtisadi potensialı əsasında Asiya və Afrika ölkələri ilə əlaqələrini strateji istiqamətə çevirmişdir. Xüsusilə beynəlxalq və regional təşkilatlarda fəal iştirak, bu münasibətlərin institusional xarakter qazanmasına, siyasi, iqtisadi və humanitar əməkdaşlığın dərinləşməsinə imkan verir.

Araşdırmada Türkiyənin Asiya Əməkdaşlıq Dialoqu, D-8, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Türk Dövlətləri Təşkilatı və ASEAN-la əməkdaşlıq formatları, həmçinin Afrika İttifaqı, Qərbi Afrika İqtisadi Şurası və Şərqi Afrika Şurası çərçivəsində fəaliyyəti təhlil olunur. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, regional və beynəlxalq təşkilatlar Türkiyənin çoxvektorlu xarici siyasətində mühüm rol oynayır. Bu model, ölkənin Asiya və Afrika bölgələrində uzunmüddətli və davamlı aktor kimi mövqeyini möhkəmləndirməklə yanaşı, global səviyyədə təsir imkanlarını da genişləndirir.

Açar sözlər: *Türkiyə Respublikası, Asiya, Afrika, diplomatiya, regional təşkilatlar, beynəlxalq təşkilatlar, perspektivlər*

Sani Hacıyev
Baku State University
Doctor of History
<https://orcid.org/0000-0002-8069-086X>
sanihadjiyev@bsu.edu.az

**The Role of Regional and International Organizations in Turkey's Relations
with Asian and African Countries in the Contemporary Era**

Abstract

In the contemporary international system, the consolidation of multipolarity, the advancement of globalization into a new phase and the growing influence of regional actors have compelled states to recalibrate their foreign policy priorities. Leveraging its geopolitical position, historical and cultural ties, and economic potential, the Republic of Turkey has strategically oriented its relations toward Asian and African countries. Active engagement in regional and international organizations has been instrumental in institutionalizing these relations and fostering deeper political, economic and humanitarian cooperation.

This study examines Turkey's involvement in key multilateral frameworks, including the Asia Cooperation Dialogue, the D-8 Organization for Economic Cooperation, the Economic Cooperation Organization, the Organization of Islamic Cooperation, the Organization of Turkic States, and ASEAN, as well as the African Union, the Economic Community of West African States (ECOWAS) and the East African Community. The analysis demonstrates that such platforms serve as strategic instruments within Turkey's multi-vector foreign policy, enabling the country to consolidate its long-term and sustainable role in Asia and Africa while enhancing its influence in the global arena.

Keywords: *the Republic of Turkey, Asia, Africa, diplomacy, regional organizations, international organizations, perspectives*

Giriş

“Soyuq müharibə” başa çatdıqdan sonra beynəlxalq münasibətlər sistemində kardinal dəyişikliklər, o cümlədən qloballaşmanın yeni mərhələyə daxil olması, beynəlxalq güc mərkəzlərinin çoxqütblü strukturda yenidən formalaşması və regional aktorların rolunun artması müşahidə edilmişdir. Beynəlxalq təşkilatların öz əhəmiyyətini saxlaması ilə yanaşı, regional siyasətin fəallaşması fonunda regional təşkilatların daha aktiv hala gəlməsi də bu dəyişikliklər içərisində yer almaqdadır. Bu səbəbdən də, son iki onillikdə böyük dövlətlərin öz xarici siyasət strategiyalarını daha çevik, çoxistiqamətli və regional əməkdaşlığa yönəlik hala gətirdiklərini qeyd edə bilərik.

Bəhs edilən kontekstdə Türkiyə Respublikası da öz geosiyasi mövqeyinin, tarixi və mədəni əlaqələrinin təməlində siyasi, iqtisadi və diplomatik əlaqələrini genişləndirmək yolunu tutmuşdur. Xüsusilə Asiya və Afrika ölkələri ilə münasibətlərin intensivləşdirilməsi Türkiyənin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu əlaqələrin gücləndirilməsində beynəlxalq və regional təşkilatlarda iştirak böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu təşkilatlar yalnız çoxtərəfli əməkdaşlıq müstəvisini təmin etməklə kifayətlənmir, həm də Türkiyəyə bu bölgələrlə siyasi, iqtisadi və humanitar baxımdan daha sistemli və institusional münasibətlər qurmaq imkanı verir.

Qeyd edək ki, məqalədə nəzərdən keçirəcəyimiz beynəlxalq və regional platformalar eyni zamanda Türkiyənin Asiya və Afrika ölkələri ilə qarşılıqlı etimada əsaslanan münasibətlər qurmasına, eləcə də regional təhlükəsizliyin təminatçısı kimi çıxış etməsinə imkan verir. Bundan əlavə, enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat və logistika imkanlarının genişləndirilməsi, ticarət həcmnin artırılması və yeni bazarlara çıxış kimi faktorlar, Türkiyənin regional təşkilatlar çərçivəsində daha fəal iştirak etməsinə zəmin yaradır.

Hazırkı məqalənin əsas məqsədi – müasir dövrdə Türkiyənin Asiya və Afrika ölkələri ilə qurduğu əlaqələrin təhlilini vermək, bu əlaqələrin inkişafında beynəlxalq və regional təşkilatların rolunu və perspektivlərini göstərməkdir. Tədqiqatda həm siyasi, diplomatik, həm də iqtisadi və humanitar aspektlər nəzərə alınaraq, Türkiyənin çoxvektorlu xarici siyasətinin Asiya və Afrika istiqaməti adı çəkilən təşkilatların rolu prizmasından qiymətləndirilir.

Tədqiqat

2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən Türkiyə Respublikasının xarici siyasətində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, “problemlərsiz qonşuluq”, “aktiv diplomatiya”, “çoxistiqamətli əlaqələr” və “yumşaq güc” kimi strategiyalar daha aktiv hala gəlmişdir. Avropa və ABŞ ağırlıqlı xarici siyasətdə Asiya və Afrika ölkələrinin çəkisi artmağa başlamışdır. Bu dəyişikliklərin səbəbləri elmi ədəbiyyatda, ələlxüsüs Türkiyə tarixşünaslığında kifayət qədər geniş araşdırılmışdır (məsələn, bax: Oğurlu, 2017; Tepeciklioğlu, 2019; Yazıcı, 2019; Aydın, 2024, Buyar, 2025 və s.), bu səbəbdən də onların üzərində geniş dayanmaq kimi bir fikrimiz yoxdur. Lakin belə bir məqamı vurğulamaq istərdik ki, bu siyasətin formalaşmasında adı çəkilən bölgələrin strateji əhəmiyyətinin artması çox önəmli amil olmuşdur.

Son iyirmi ildə Türkiyənin xarici siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrində Asiya və Afrikanın türk və müsəlman dövlətləri ilə yanaşı, Cənubi Asiya, Sakit okean bölgəsi, Səhraaltı Afrika ölkələri də böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu mənada Asiya istiqamətində siyasətdə məqsəd yalnız Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri ilə deyil, həm də Cənub-Şərqi Asiya və Cənubi Asiya ölkələri ilə

münasibətləri genişləndirmək olmuşdur. Bu baxımdan “Asiyaya Açılım” strategiyası xüsusi yer tutur. Afrika istiqamətində isə Türkiyənin 2005-ci ili “Afrika İli” elan etməsi, Afrika İttifaqına müşahidəçi, 2008-ci ildə isə strateji tərəfdaş kimi qoşulması mühüm dönüş nöqtələri olmuşdur (Armutlu, 2025, s.230). “Afrika ilə Tərəfdaşlıq” siyasəti çərçivəsində Türkiyə, bu qitədə 40-dan çox səfirlik açmış, ticarət həcmi dəfələrlə artırmış və humanitar yardım mexanizmlərini genişləndirmişdir (Daban, 2021, s.939; Armutlu, 2025, s.236).

Türkiyə Respublikasının istər Asiya, istərsə də Afrika ölkələri ilə əlaqələrin yeni mərhələsində, heç şübhəsiz, beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq əsas mexanizmlərdən biri olaraq çıxış edir. Belə ki, çoxtərəfli platformalar bu münasibətlərə həm diplomatik legitimlik qazandırır, həm də əlaqələrin institusional xarakter almasına şərait yaradır. Bu cür yanaşma, Türkiyənin Asiya və Afrika ölkələri ilə olan münasibətlərini daha sistemli, davamlı və strateji əsasda qurmasına imkan yaradır. Bir məqalə çərçivəsində bütün bu təşkilatların çalışma mexanizmini gözədən keçirmək mümkün olmadığı üçün, biz Türkiyənin Asiya və Afrika ölkələri ilə əlaqəli beynəlxalq və regional platformalara qoşulma xronologiyasını və son illərdəki fəaliyyətinin qısa icmalını vermək istəyirik.

Türkiyənin Asiya ölkələri ilə əlaqələrində ən mühüm mexanizm kimi çıxış edən üzv olduğu və ya tərəfdaş kimi çıxış etdiyi təşkilatlar aşağıdakılardır:

Asiya Birliyi (Asiya Dialoqu) (2002), məqsədi – Asiya ölkələri arasında birlik yaratmaq və əlaqələrin gücləndirilməsi üçün regional təşkilatlara kömək etməkdir. Türkiyə bu təşkilata 2013-cü ildə üzv olmuş, 2019-2020-ci illərdə isə başqanlıq etmişdir (Asya İşbirliyi Diyalogu, 2025).

D-8 İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (1997) – Türkiyənin təşəbbüsü ilə inkişaf etməkdə olan səkkiz ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirmək məqsədilə yaradılmışdır və Asiya və Afrika ilə çoxtərəfli əlaqələrin mühüm mexanizmlərindən biridir. Türkiyə, Azərbaycan, Banqladeş, İndoneziya, İran, Malayziya, Misir, Nigeriya və Pakistanın daxil olduğu bu təşkilat çərçivəsində Türkiyə, üzv ölkələrlə iqtisadi və texnoloji əməkdaşlıq təşəbbüslərini davam etdirir. D-8 həm İslam həmrəyliyi, həm də iqtisadi inkişaf baxımından əhəmiyyətli platformadır. Qeyd edək ki, 2024-cü ilin dekabrında Azərbaycanın təşkilata tam hüquqlu üzv qəbul edilməsi ilə D-8 ilk genişlənməsini yaşamışdır (Məhəbbətoğlu, 2024).

İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (1985), məqsədi – üzv ölkələrin iqtisadi rifahının təmin edilməsinə yönəlik ticarəti inkişaf etdirmək, mədəni və tarixi bağları gücləndirməkdir. Türkiyə bu çərçivədə enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat şəbəkələrinin genişləndirilməsi və sərbəst ticarət sahələrinin yaradılması istiqamətində fəal təşəbbüslərlə çıxış edir. İÖT eyni zamanda Türkiyənin Asiyadakı geoiqtisadi nüfuzunu artırmaq üçün istifadə etdiyi mühüm platformalardandır (daha ətraflı bax: Gözelova, 2011, s.87-94). Qeyd edək ki, Təşkilatın 17-ci Zirvə Görüşü 3-4 iyul 2025-ci il tarixlərində Azərbaycanın Xankəndi şəhərində keçirilmişdir və istər bölgənin, istərsə də təşkilatın gələcək perspektivləri baxımından böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir (Əliyeva, 2025, s.4; Musayeva, 2025, s.6).

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (1969), məqsədi – üzv dövlətlər arasında əməkdaşlığı genişləndirmək, İslam dünyasının hüquqlarının qorunmasını təmin etməkdir. Türkiyə Respublikası təşkilata qurulduğu ildən etibarən üzv olub, 2025-ci ilin iyunundan Xarici İşlər Nazirlikləri Konseyinin başqanlığını yürütməkdədir (İİT, 2025).

Türk Dövlətləri Təşkilatı (2009), 3 oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvanda Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Türkiyə arasında imzalanan müqavilə əsasında Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası adı altında qurulmuşdur, 12 noyabr 2021-ci il İstanbul Zirvə görüşündə Türk Dövlətləri Təşkilatı olaraq yenilənmişdir. Məqsədi – türk dövlətləri arasında qarşılıqlı etibarın gücləndirilməsi, siyasi dəstəyin artırılması, iqtisadi və texniki əməkdaşlığın genişləndirilməsi, Türk dünyasının tarixi və mədəni irsinin qorunması və təbliği sahəsində əməkdaşlığın həyata keçirilməsidir (TDT, 2025). TDT türkdilli ölkələrin integrasiyasını təşviq edən və Türkiyənin Mərkəzi Asiya ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrini gücləndirən əsas regional təşkilatlardandır. Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan kimi üzv dövlətlərlə birlikdə Türkiyə, bu platforma vasitəsilə həm siyasi dialoqu intensivləşdirir, həm də ortaq enerji, nəqliyyat, təhsil və təhlükəsizlik layihələrini reallaşdırır.

Cənub-Şərqi Asiya ölkələri ilə münasibətlər çərçivəsində Türkiyə, ASEAN ilə 2017-ci ildən tərəfdaşlıq səviyyəsində əməkdaşlıq həyata keçirir. İndoneziya, Malayziya, Tailand kimi ölkələrlə

ticarət, turizm, müdafiə sənayesi və təhsil sahəsində artan əlaqələr müşahidə olunur. Türkiyənin ASEAN-a dialoq tərəfdaşı statusu alması isə bu platformadakı rolunun yaxın gələcəkdə daha da artacağından xəbər verir.

Türkiyə enerji resurslarına malik və ya enerji nəqli yolları üzərində yerləşən ölkələrlə münasibətlərə də xüsusi önəm verir. Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərq ölkələri ilə enerji əməkdaşlığı, “Transxəzər qaz boru kəməri”, TANAP və digər layihələr bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Regional təşkilatlar bu cür layihələrin hüquqi və diplomatik müstəvidə reallaşdırılması üçün zəruri platformalar təmin edir. Digər tərəfdən, Afrika ölkələri ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Türkiyə kənd təsərrüfatı, tikinti, səhiyyə və nəqliyyat sahələrinə investisiya yatırır. Bu sahələrdə regional razılaşmalar və ortaq forumlar vasitəsilə yerli bazarlara çıxış asanlaşdırılır.

Afrika qitəsi ölkələri ilə əlaqələrdə önəmli beynəlxalq və regional platformalar haqqında məlumat verməzdən öncə, qeyd etməliyik ki, Türkiyə 2000-ci illərin ortalarından etibarən Afrika qitəsində mövcudluğunu gücləndirməyə başlamış, bu istiqamətdə həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əməkdaşlıq mexanizmlərini inkişaf etdirmişdir. Türkiyənin Afrika ilə əməkdaşlıq siyasətində regional təşkilatlarla qurulan əlaqələr mühüm yer tutur. Bu, diplomatik nüfuzun artırılması ilə yanaşı, siyasi sabitlik, ticarət və humanitar yardım kimi sahələrdə də ciddi təsir göstərir. Bu təşkilatlardan biri – Afrika İttifaqıdır.

Afrika İttifaqı (1963), məqsədi – Afrikada siyasi, sosial və iqtisadi vəhdətin təmin edilməsi, sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, demokratik idarəçiliyin mənimsənilməsidir. Türkiyə təşkilata müşahidəçi qismində 2005-ci ildə qoşulmuş, 2008-ci ildən strateji tərəfdaş kimi çıxış etməkdədir. Qeyd edək ki, bu status çərçivəsində hər üç ildən bir Afrika-Türkiyə sammitləri keçirilir və bu sammitlərdə tərəflər arasında investisiya, kənd təsərrüfatı, infrastruktur və səhiyyə sahələrində əməkdaşlıq razılaşmaları imzalanır. Türkiyənin Afrika İttifaqı ilə əlaqələri, qitə miqyasında daha geniş və təsirli əməkdaşlıq imkanları yaradır (Afrika Birliyi, 2025; Türkiyə-Afrika ilişkileri, 2025).

Qərbi Afrika İqtisadi Şurası (1975), məqsədi – üzv ölkələrin rifahının yüksəldilməsi, bölgə daxilində əməkdaşlığın genişləndirilməsi, ortaq gömrüklərin tətbiqini nəzərdə tutan ortaq bazarın formalaşdırılmasıdır. Türkiyə 2005-ci ildən Şurada müşahidəçi qismində iştirak edir. Türkiyə ilə Qərbi Afrika İqtisadi Şurası arasında ticari və iqtisadi əlaqələrin inkişafı məqsədilə 2018-ci ilin fevralında İstanbulda “Türkiyə - ECOWAS İqtisadi Forumu” keçirilmiş, “Türkiyə - ECOWAS Ticarət və Sərmayə Əməkdaşlığı Müqaviləsi” imzalanmışdır (ECOWAS, 2025).

Şərqi Afrika Şurası (2000), məqsədi – Şərqi Afrika siyasi konfederasiyasını qurmaq olub, bu yolda gömrük birliyi, ortaq bazar, vahid pul sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutmuşdur. Türkiyə 2015-ci ildən Şurada müşahidəçi qismində iştirak edir (EAC, 2025).

Bu təşkilatlardan əlavə, Türkiyənin Asiya və Afrika qitəsi ölkələri ilə ikitərəfli əlaqələri də son iki onillikdə intensiv şəkildə inkişaf etmişdir və istər Türkiyənin ortaq olaraq bu ölkələrə verdiyi fərsətləri, istərsə də adı çəkilən bölgələrin Türkiyə üçün strateji əhəmiyyətini göstərən əhəmiyyətli amillərdir.

Nəticə

Nəzərdən keçirdiyimiz icmaldan da görünür ki, beynəlxalq və regional təşkilatlarda fəal iştirak Türkiyəyə yalnız iqtisadi deyil, həm də diplomatik üstünlüklər qazandırır. Bu platformalarda liderlik təşəbbüsləri vasitəsilə Türkiyə həmrəyliyi təşviq edir, beynəlxalq məsələlərdə dəstək toplayır və global səviyyədə öz təsir imkanlarını artırır.

Eyni zamanda, Afrika və Asiya ölkələri ilə strateji tərəfdaşlıqların qurulması – xüsusilə müdafiə sənayesi, texnologiya transferi və təhsil sahəsində – Türkiyənin uzunmüddətli xarici siyasət hədəfləri ilə üst-üstə düşür.

Müasir dövrdə Türkiyənin Asiya və Afrika ölkələri ilə münasibətlərində regional təşkilatların rolu təkcə diplomatik və iqtisadi vasitə olaraq deyil, həm də strateji alət kimi nəzərdən keçirilir. Bu qurumlar çərçivəsində qurulan əməkdaşlıqlar sayəsində Türkiyə, qarşılıqlı etimada əsaslanan tərəfdaşlıqlar yarada, yumşaq gücünü genişləndirə və beynəlxalq arenada daha balanslı mövqə tuta biləcəkdir. Regional təşkilatlar həm institusional əlaqələrə zəmin yaradır, həm də çoxtərəfli diplomatiya vasitəsilə Türkiyəyə yeni imkanlar açır. Türkiyənin son illərdə yürütdüyü çoxşaxəli və çevik

xarici siyasət modeli göstərir ki, regional təşkilatlarla integrasiyanın gücləndirilməsi, qlobal mövqelərin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm addımdır. Geosiyasi baxımdan körpü ölkə kimi çıxış edən Türkiyə, gələcəkdə də Asiya və Afrika bölgələrində mühüm aktor kimi qalmaq potensialına sahibdir.

Ədəbiyyat

1. *Afrika Birliyi*. (2025, avqust 8). [Afrika birliyi haqqında məlumat]. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. <https://www.mfa.gov.tr/afrika-birligi.tr.mfa>
2. Armutlu, A. (2025). Konstruktivist perspektiften Türkiye Afrika ülkeleri ilişkilerinin dönüşümü: tarihsel arka plan, politik ve ekonomik gelecek perspektifleri. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 10 (1), 222-254.
3. *Asya İşbirliyi Diyalogu*. (2025, avqust 9). [Asya İşbirliyi Dialoqu haqqında məlumat]. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. <https://www.mfa.gov.tr/aid.tr.mfa>
4. Aydın, F. (2024). *Asya'nın üç gücü*. Ötüken.
5. Buyar, C. (2025, avqust 8). *Yükselen bir değer olarak Asya ve Türkiye'nin rolü*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/yukselen-bir-deger-olarak-asya-ve-turkiye-nin-rolu/2208459>
6. Daban, C. (2021). 21. Yüzyılda Türkiye'nin Afrika ülkeleri ile siyasi ve diplomatik ilişkileri. *ASBİ Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), 925-944.
7. East African Community (EAC). (2025, avqust 11). [Şərqi Afrika Topluluğu haqqında məlumat]. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. <https://www.mfa.gov.tr/dogu-afrika-toplulugu.tr.mfa>
8. Economic Community of West African States (ECOWAS). (2025, avqust 11). [Qərbi Afrika Dövlətləri İqtisadi Birliyi haqqında məlumat]. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. <https://www.mfa.gov.tr/ecowas.tr.mfa>
9. Əliyeva, İ. (2025, iyul 16). Dünyanın nəbzinin döyündüyü bölgə. *Azərbaycan qəzeti*, (144), 4.
10. Gözelova, Y. (2011). Avrasya Bölgesel Entegrasyonunda Türk Dünyasının Perspektifleri (ECO Örneğinde). *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*. 3(12), 87-94.
11. İslam İşbirliyi Təşkilatı (İİT). (2025, avqust 11). [İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı haqqında məlumat]. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. <https://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati.tr.mfa>
12. Məhəbbətoğlu, Q. (2024, dekabr 20). Növbəti diplomatik uğur və Azərbaycanın artan beynəlxalq nüfuzunun göstəricisi – D-8-ə üzvlük. *İki sahil qəzeti*, (235), 5.
13. Musayeva, Y. (2025, iyul 9). Xankəndi Kommünikesi ECO-nun gələcək inkişafının yol xəritəsi oldu. *Azərbaycan qəzeti*, (138), 6.
14. Oğurlu, E. (2017). Türk dış politikasında Afrika açılımı. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5 (5), 47-62. <https://doi.org/10.25272/j.2147-7035.2017.5.5.05>
15. *Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)*. (2025, avqust 11). [Türk Dövlətləri Təşkilatı haqqında məlumat]. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. <https://www.mfa.gov.tr/turk-devletleri-teskilati.tr.mfa>
16. Tepeciklioğlu, E. (2019). *Türk dış politikasında Afrika: temel dinamikler, fırsatlar ve engeller*. Nobel Yayınları.
17. *Türkiye-Afrika ilişkileri*. (2025, avqust 8). [Türkiyə - Afrika əlaqələri haqqında məlumat]. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa> (müraciət tarixi: 08.08.2025).
18. Yazıcı, S. (2019). *Yeniden Asya*. Bilge Devlet Yayınları.

Daxil oldu: 04.05.2025

Qəbul edildi: 16.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/14-17>

Гямар Исаева

Азербайджанская Спортивная Академия
доктор философии по педагогике
<https://orcid.org/0009-0003-0404-2662>
gamar.isayeva@sport.edu.az

Дидактические особенности и основные формы педагогического проектирования процесса обучения в современной системе образования

Резюме

В статье особое значение приобретает педагогическое проектирование – систематический процесс разработки и реализации образовательных программ, сценариев и методов обучения. Указаны основные дидактические особенности современного процесса и их ориентация на развитие ключевых компетенций. Интеграция инновационных технологий, индивидуализация и дифференциация обучения, а также использование активных форм, таких как проектное обучение. Формы педагогического проектирования на создание учебных программ, сценарии уроков, проектных заданий и кейсов, применение цифровых платформ и дистанционных технологий, а также развития компетентностных и междисциплинарных подходов в мультимедийном и персонализированном обучении.

Ключевые слова: дидактика современного образования, проектирование учебных процессов, формы педагогического проектирования, инновационные методы обучения, модели образовательных технологий

Qəmər İsayeva

Azərbaycan İdman Akademiyası
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0003-0404-2662>
gamar.isayeva@sport.edu.az

Müasir təhsil sistemində təlim prosesinin pedaqoji dizaynının didaktik xüsusiyyətləri və əsas formaları

Xülasə

Məqalədə təhsil proqramlarının, ssenarilərinin və tədris metodlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin sistemli prosesində pedaqoji dizayna xüsusi diqqət yetirilir. Müasir prosesin əsas didaktik xüsusiyyətləri və onların əsas səriştələrin inkişafına yönəldilməsi göstərilmişdir. İnnovativ texnologiyaların integrasiyası, təlimin fərdiləşdirilməsi və diferensiallaşdırılması, eləcə də layihə əsaslı təlim kimi aktiv formaların istifadəsi araşdırılmışdır. Təhsil proqramlarının, dərş ssenarilərinin, layihə tapşırıqlarının və keyslərinin yaradılması, rəqəmsal platformaların və distant texnologiyaların istifadəsi, həmçinin multimedia və fərdiləşdirilmiş təlimdə səriştə əsaslı və fənlərarası yanaşmaların inkişafı üçün pedaqoji dizayn formalarının istifadə yolları təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: müasir təhsilin didaktikası, tədris proseslərinin dizaynı, pedaqoji dizayn formaları, innovativ təlim metodları, təhsil texnologiyalarının modelləri

Gamar Isayeva
Azerbaijan Sports Academy
PhD in Pedagogy
<https://orcid.org/0009-0003-0404-2662>
gamar.isayeva@sport.edu.az

Didactic Features and Main Forms of Pedagogical Planning of the Learning Process in the Modern Education System

Abstract

The article highlights the significant role of pedagogical planning — a systematic process of developing and implementing educational programs, scenarios and teaching methods. It identifies the main didactic features of the modern educational process and their focus on developing key competencies. The integration of innovative technologies, individualization and differentiation of instruction, as well as the use of active forms such as project-based learning, are emphasized. Forms of pedagogical planning include the creation of curricula, lesson scenarios, project assignments, and case studies, as well as the use of digital platforms and remote technologies. Additionally, the learning of development of competency-based and interdisciplinary approaches in multimedia and personalized are discussed.

Keywords: *didactics of modern education, the process of pedagogical designs, forms of pedagogical design, innovative active learning methods, the models of educational technologies*

Введение

Современная система образования находится в условиях динамичных изменений, обусловленных развитием информационных технологий, глобализацией и требованиями к подготовке компетентных, гибких и креативных специалистов. В этих условиях педагогическое проектирование приобретает особое значение как системный инструмент организации образовательного процесса. Оно обеспечивает адаптацию учебных программ к современным вызовам и способствует развитию у обучающихся необходимых компетенций. В процессе адаптации педагогическое проектирование играет важную роль как систематическая деятельность по созданию, реализации и оценке образовательных программ, методик и сценариев обучения. В его основе лежат идеи деятельностного подхода, системного анализа, конструктивизма и диалогической педагогики. Эти теории подчеркивают активную роль обучающихся, необходимость учета их индивидуальных особенностей и создание условий для самостоятельного поиска знаний. Педагогическое проектирование предполагает планирование педагогического взаимодействия, развитие критического мышления и формирование личностных и профессиональных компетенций. Но современное образование ставит цель не только передачи знаний, но и формирование ключевых компетенций: умения работать в команде, критического мышления, информационной грамотности, коммуникативных навыков, способности к самообразованию, а дидактические подходы ориентированы на развитие этих универсальных навыков через активные формы обучения.

Внедрение интерактивных технологий стало неотъемлемой частью педагогического процесса. Использование мультимедийных средств, онлайн-платформ, виртуальных лабораторий и симуляторов обеспечивает более эффективное восприятие информации, расширяет возможности дифференцированного и индивидуализированного обучения.

Современная педагогика делает акцент на учете особенностей каждого обучающегося (Abbasov, Əlizadə, 2000; Bəşirova, 2007; Veysova, 2007; Пидаш, 2019). Создаются индивидуальные траектории развития, применяются адаптивные системы обучения, что позволяет повысить мотивацию и эффективность усвоения материала. В процессе активной формы деятельности главную роль играет проектное обучение.

Исследование

Проектное обучение — одна из ведущих форм организации образовательного процесса. Оно способствует развитию самостоятельности, ответственности, исследовательских и коммуникативных умений. Реализация проектов позволяет обучающимся применять знания на практике, решая реальные социальные, экономические или научные задачи. Разработка гибких учебных программ и планов является основой педагогического проектирования. Они предусматривают определение целей, содержания, методов и форм контроля знаний с учетом современных требований и междисциплинарных связей.

Методические разработки и эффективное использование сценариев уроков, практических и лабораторных работ, кейсов позволяет реализовать дидактические идеи через конкретные виды деятельности. Важное место занимает интерактивность, использование методов проблемного обучения, тренингов и деловых игр (Алфеева, 2005; Быстрова, Уракова, Корнусова, 2022; Гусев, 2021). Проектные задания позволяют закрепить теоретические знания через практическую деятельность. Кейсы помогают развивать аналитическое мышление, навыки принятия решений и командной работы, что соответствует современным требованиям к подготовке специалистов. Онлайн-платформы, системы управления обучением (LMS), мультимедийные ресурсы позволяют реализовать гибкую, доступную и многоуровневую систему обучения, что особенно актуально в условиях удаленной и гибридной форме обучения.

Все большее значение приобретает формирование у обучающихся универсальных компетенций, способных обеспечить их профессиональную и личностную успешность. Использование мультимодальных сценариев, объединяющих визуальные, аудиальные и кинестетические средства, повышает эффективность восприятия информации и способствует лучшему усвоению. Применение технологий искусственного интеллекта позволяет автоматизированно подстраивать учебный материал под уровень и интересы каждого обучающегося, что способствует повышению мотивации и результативности (Будникова, 2008; Лубовский, 2020). Развитие междисциплинарных и межкультурных образовательных проектов обеспечивает формирование системного мышления, универсальных навыков и готовности к глобальной деятельности (Зверев, 2006; Зарецкая, 2018).

В практике современного образования реализуются различные проекты: от научных исследований и социальных инициатив до разработки цифровых решений. Так, в IT-образовании студенты создают программные продукты, решая реальные задачи компаний или сообществ. В школе реализуются проекты экологической направленности, позволяющие обучающимся понять актуальность сохранения окружающей среды и развивать лидерские качества.

Аналитические исследования свидетельствуют, что в будущем педагогическое проектирование будет более гибким, персонализированным и интегрированным с цифровыми технологиями. Важное место займут системы автоматического анализа эффективности и уровня усвоения знаний, межпредметные и межкультурные проекты, а также развитие методов оценки компетенций (Асадуллин, Дорофеев, Левина, 2022).

Заключение

Педагогическое проектирование в современной системе образования — это динамичный, многоуровневый и постоянно развивающийся процесс, основанный на дидактических принципах активизации, индивидуализации и инноваций. Его цель — подготовка компетентных, мотивированных и адаптивных личностей, способных успешно реализовать себя в условиях современного глобального мира. В будущем развитие педагогического проектирования будет связано с интеграцией новых технологий, междисциплинарных подходов и постоянным совершенствованием методов оценки эффективности обучения (Быстрова, Уракова, Корнусова, 2022; Куликэн, 2002).

Литература

1. Abbasov, A.N., Əlizadə, H.Ə. (2000). *Pedaqogika*. Pedaqoji ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Resenans.
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu). (2008). *Kurikulum jurnalı*, 1.
3. Алфеева, Е.Л. (2005). Развитие информационной среды ВУЗ-а. *Материалы международной научно-практической конференции*.
4. Асадуллин, Р.М., Дорофеев, А.В., Левина, И.Р. (2022). Диагностика цифровых компетенций педагога. *Педагогика и просвещение*. 1.
5. Быстрова, Н.В., Уракова, Е.А., Корнусова, В.М. (2022). Моделирование проектной деятельности педагога профессионального обучения. *Проблемы современного педагогического образования*. (75)2.
6. Будникова, В.С. (2008). Индивидуальные учебные планы профильного обучения учащихся общеобразовательных учреждений. *Муниципальное образование: инновации и эксперимент*, 4, 85-87.
7. Bəşirova, Q.İ. (2007). Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin yüksəldilməsində elektron testlərin tətbiqi. *Sumqayıt Dövlət Universiteti*, 289-291.
8. Гусев, В.В. (2021). *Инновационные подходы к организации обучения*. Инфра-М.
9. Куликэн, Х. (2002). *Методы исследований. Психология: комплексный подход*. Новое знание.
10. Лубовский, В.Г. (2020). *Дидактика и современные образовательные технологии*. Просвещение.
11. Пидаш, В.В. (2019). *Педагогическое проектирование и моделирование образовательных процессов*. Питер.
12. Veysova, Z. (2007). *Fəal interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait*. Unisef.
13. *Yeni pedaqoji təfəkkürün inkişafı: Müəllim fəaliyyətinin əsas istiqamətləri*. (2001). Metodik vəsait. Nərgiz.
14. Зверев, И.Д. (2006). *Межпредметные связи в связи в современной школе*. Педагогика.
15. Зарецкая, Е.В. (2018). *Дидактика современного образования*. Академический проект.

Поступило: 15.05.2025

Принято: 19.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/18-30>

Müşfiq Çobanov
Azərbaycan Texniki Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

Böyük istiqlal şairinin yaradıcılığında ana dili və azadlıq, millilik və tolerantlıq, ədəbi əlaqələr və Gürcüstan konsepti

Xülasə

Məqalədə B.Vahabzadə yaradıcılığında gürcü və Gürcüstan mövzusu araşdırılır. Göstərilir ki, şairin yaradıcılığı janr, forma, növ, üslub baxımından zəngin olduğu kimi, müxtəlifdir. İstər poeziyasında, publisistika, nəsr, ssenari və dramaturgiyasında insanla təbiətin harmoniyasını, tarixilik və müasirlik düşüncəsini əks etdirir. Məhz bu vətəndaşlıq motivləri şairin yaradıcılığında Gürcüstan mövzusunun şərtləndirən amillərdəndir. Belə ki, Gürcüstanın təbiəti, gözəllikləri ilə yanaşı, həm də şairi burada yaşayan həmvətənlərinin taleyi maraqlandırır. Milli azadlıq mübarizəsində ilk şəhid verən xalqlardan biri də gürcü xalqı idi. "İkibaşlı qartal" şeirində Rusiyanın xalqların və millətlərin "qəsdinə durmasını", "məmləkətləri bir-birinin üstünə salmasını" təsvir edir. B.Vahabzadə yaradıcılığının başqa bir faktoru isə Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlı şairlərin yaradıcılığını ilzəmək və onu bədii-estetik cəhətdən yüksək dəyərləndirmək olmuşdur. Məlumdur ki, gürcü şair və yazıçıları Azərbaycana bir çox şeirlər, hekayələr yazmışlar. Bu proses Azərbaycan ədəbiyyatında da baş vermişdir; S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Dilbazi, O.Sarıvəlli, M.Araz, A.Babayev və başqa onlarla şair Gürcüstanı tərənnüm etmişdir. B.Vahabzadə yaradıcılığında bu proses başqa istiqamətdə getmişdir. Onun yaradıcılığında gürcü ədəbiyyatı ilə ideya cəhətdən səsleşən əsərlər olduğu kimi, burada yaşayıb yaradan Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına diqqət göstərərək məqalə yazmışdır. Eyni zamanda onun şeirləri gürcü dilinə tərcümə olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, ana dili, azadlıq, istiqlal, Vahabzadə, poeziya, vətəndaşlıq, dostluq, gürcü, Gürcüstan, ədəbi əlaqələr, motiv, konsept

Mushfig Chobanov
Azerbaijan Technical University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

Mother Tongue and Freedom, Nationality and Tolerance, Literary Relations and the Concept of Georgia in the Work of the Great Poet of Independence

Abstract

The article studies the Georgian and Georgia themes in the work of B. Vahabzadeh. It is shown that the poet's work is rich in terms of genre, form, type, style, as well as diverse. Whether in poetry, journalism, prose, screenplay and dramaturgy, he reflects the harmony of man and nature, the idea of historicity and modernity. It is precisely these civic motives that determine the theme of Georgia in the poet's work. Thus, along with the nature and beauties of Georgia, the poet is also interested in the fate of his compatriots living here. One of the first peoples to die in the national liberation struggle was the Georgian people. In the poem "The Two-Headed Eagle", he describes Russia's "aggression against" peoples and nations, "putting countries on top of each other". Another factor in B.Vahabzadeh's work was to follow the creativity of Azerbaijani poets living in Georgia and highly evaluate it from an artistic and aesthetic point of view. It is known that Georgian poets

and writers have written many poems and stories about Azerbaijan. This process also took place in Azerbaijani literature; S.Vurgun, S.Rustam, R.Rza, M.Dilbazi, O.Sarivelli, M.Araz, A.Babayev and dozens of other poets glorified Georgia. In B.Vahabzadeh's work, this process went in a different direction. In his work, there are works that are ideologically consonant with Georgian literature and he wrote articles paying attention to the work of Azerbaijani poets who lived and created here. At the same time, his poems were translated into Georgian.

Keywords: *Azerbaijan, native language, freedom, independence, Vahabzadeh, poetry, citizenship, friendship, Georgian, Georgia, literary relations, motif, concept*

Giriş

Görkəmli şair və ədəbiyyatşünas alim, ictimai xadim, akademik Bəxtiyar Vahabzadə (1925-2009) çağdaş Azərbaycan ədəbi-bədii, ictimai-siyasi həyatında tanınmış şəxsiyyətlərdən biri olub. Onun yaradıcılığı janr, forma, növ, üslub baxımından zəngin olduğu kimi, həm də müxtəlif və rəngarəngdir. B.Vahabzadə istər poeziyasında, istərsə də publisistika, nəsr, ssenari və dramaturgiyasında insanla təbiətin harmoniyasını, tarixilik və müasirlik düşüncəsini böyük ustalıqla əks etdirir. O, geniş və səmərəli bədii yaradıcılıq yolu, elmi, pedaqoji fəaliyyəti, fəal vətəndaşlıq mövqeyi ilə müasir Azərbaycan ziyalılığının salnaməsinə ən qiymətli, ən yaddaqalan səhifələr yazmışdır.

Böyük şairin şəxsiyyətini, yaradıcılığını və milli istiqlal mübarizəsini, ədəbiyyatımız və mədəniyyətimiz nəminə xidmətlərini xalqımızın ümummilli lideri, ulu öndərimiz Heydər Əliyev həmişə yüksək qiymətləndirmişdir. O, 1995-ci ildə xalqımızın milli təfəkküründə və müstəqillik hərəkatında dəyərli xidmət göstərmiş istiqlalçı şairimizə müraciətlə demişdi: “Sizin şəxsiyyətiniz və yaradıcılığınız xalqın milli təfəkkürünün formalaşmasına xidmət etmiş, onu milli dirçəlişə səsləmiş, istiqlaliyyət uğrunda mübarizədə əvəzsiz rol oynamışdır. Siz hər zaman azadlıq qarçısı olmuş, ən çətin anlarda belə güc və silah qarşısında baş əyməmiş, əqidəsindən dönməyən şair, mübariz millət vəkili, yorulmaz ictimai xadim kimi xalqın müdafiəsinə qalxmısınız” (Xalq qəzeti, 2025). Bu yığcam dəyərləndirmə, əslində, bir güzgü kimi böyük istiqlalçı şairin şəxsiyyətini və zəngin yaradıcılığını əks etdirir.

Dünya ədəbiyyatının bənzərsiz nümunələrini yaradan böyük qırğız yazıçısı və tanınmış ictimai-siyasi xadimi Çingiz Aytmatov Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasını təməli möhkəm və gözəl olan uca, möhtəşəm və qüdrətli məbədə bənzətmişdir (Cəfərov, 2005, s.11).

Tədqiqat

Bəxtiyar Vahabzadə müasir dövrdə istər ölkəmizdə, istərsə də onun həüdudlarından kənarda ən çox müraciət edilən, tədqiq olunan böyük fikir adamı, görkəmli şair-filosof, ədəbiyyatşünas alim, qüdrətli dramaturq, mübariz ictimai-siyasi xadimdir. Son illərdə akademik İsa Həbibbəyli, akademik Rafael Hüseyn, akademik Nizami Cəfərov, professorlar Əlizadə Əsgərli, Bədirxan Əhmədli, filologiya elmləri doktoru Esmira Fuad, dosent Aida Mirzəyeva və bir sıra başqa tədqiqatçılarımız bu görkəmli mütəfəkkirin yaradıcılığına dair qiymətli əsərlər yazmışlar.

Bəxtiyar Vahabzadəni Azərbaycan ədəbiyyatının milli-poetik istiqlalnaməsinin qüdrətli yaradıcılarından hesab edən akademik İsa Həbibbəyli filologiya elmləri doktoru Əlizadə Əsgərlinin “Sənətkarın elmi pasportu” seriyasından çap olunmuş “Bəxtiyar Vahabzadə. Həyatı, mühiti və yaradıcılığı” adlı fundamental monoqrafiyasına yazdığı “Milli istiqlal şairi Bəxtiyar Vahabzadə” sərlövhəli ön sözdə vurğulamışdır: “Bəxtiyar Vahabzadənin “Latın dili” şeiri XX əsrdə nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, hətta keçmiş Sovet İttifaqı miqyasında milli istiqlalın vacib şərtlərindən olan ana dili uğrunda söz açan ən cəsarətli əsər hesab olunmağa layiqdir” (Həbibbəyli, 2022, s.10). Akademik Rafael Hüseyn yazır: “Yüzillər və minillərdən gələn bir ədəbi ənənə, yazılmamış bir qayda var ki, adətən, hər şair gerçək adından savayı təxəllüs də götürür. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüdrətli yaradıcılarından sayılan Bəxtiyar Vahabzadənin şairlik təxəllüsü yox idi. Şeirlərini elə öz əsl adı və soyadı ilə imzalayırdı. “Bəxtiyar” sözü sevimli şairin həm də təxəllüsü məqamında idi və ustad bir sıra şeirlərinin sonunda fikirlərini, qayəsini də bu kəlmənin anlamına uyğun olaraq ifadə və şərh edirdi. Amma mənası “xoşbəxt”, “məsud” olan bu sözü bir şairə aid etmək həmişə çətinidir. Tarixin bütün dövrlərində və dünyanın hər yerində həmişə belə olub. Çünki şair,

xüsusən də Bəxtiyar Vahabzadə kimi həssas, cəmiyyətin də, insanın da, həyatın da çox dərin qatlarını görməyi bacaran, ağır və acılara biganə qalmayan, həmdərd ola bilmək zərifliyinə malik bir söz sərrafının tam xoşbəxt adlandırılma bilinəsi təsəvvürəgəlməzdir” (Hüseynov, 2015, s.5). Akademik Rafael Hüseyn daha sonra vurğulayır ki, “Bəxtiyar bir Azərbaycan sevdalısı idi ki, uzun ömrünü yalnız bu məmləkətin içində yaşamadı, həm də Azərbaycanı hər an elə bir ürək kimi içəri-sində daşıdı. Dünyanın harasına getsə də, orada Azərbaycandan bir iz, bir işıq aradı” (Hüseynov, 2015, s.6).

Şairin elmi və ədəbi irsini geniş şəkildə şərh edən Akademik Nizami Cəfərov yazır: “Bəxtiyar Vahabzadə! “İnsanşünas-şair, cəmiyyətşünas-filosof, millətşünas-ictimai xadim... Azərbaycan xalqının təsəvvüründə Bəxtiyar Vahabzadənin obrazı, hər şeydən əvvəl, bir Şair obrazı olaraq formalaşmışdır; bundan sonra Filosof obrazı, daha sonra isə İctimai Xadim obrazı müəyyən olmuşdur” (Cəfərov, 2005, s. 3). Müasir şairlərdən biri isə yazır ki, Bəxtiyar Vahabzadə öz sinəsində hər zərbəyə açıq “dərisi soyulmuş ürək” gəzdirir. Bəlkə də elə buna görədir ki, məhz dərisi soyulmuş şairi – Nəsimini B.Vahabzadənin lirikasının da, dramaturgiyasının da əsas qəhrəmanı kimi görürük. “Dərisi soyulmuş Nəsimi”ni həm Bəxtiyarın, həm də bütövlükdə Azərbaycan şeirinin rəmzi saymaq olar” (Vahabzadə, 1996, s. 6). B.Vahabzadə yaradıcılığının möhtəşəm əsərlərindən biri “Fəryad” pyesidir. Əsərdə müəllifin dahi Nəsiminin ideyalarına münasibəti öz bədii əksini tapmışdır. Elə buna görə də, akademik Yaşar Qarayev B.Vahabzadənin Nəsimi obrazını böyük gürcü şairi Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poeması ilə müqayisə etmişdir: “Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poeması gürcü poeziyasının simvolu hesab edildiyi kimi, “Dərisi soyulmuş Nəsimi”ni həm Bəxtiyarın, həm də bütövlükdə Azərbaycan şeirinin rəmzi saymaq olar” (Qarayev, 2003, s.6).

Ana dilini, millətini və xalqını böyük sevgi və sonsuz məhəbbətlə sevən, yaradıcılığında Ana və Ana dili mövzusu əhəmiyyətli yer tutan Bəxtiyar Vahabzadə “Ana”, “Ana dili”, “Ana türbəsi”, “Ana və şəkil”, “Ana hədiyyəsi”, “Ana və balalar”, “Ana birsə”, “Anama giley”, “Anam öldümü”, “Anam təzədən böyüyür”, “Anam haqqında şeirlər”, “Ana dedim, qarşımda bir gözəl səhnə açıldı”, “Doğum evində”, “Ekran qabağında”, “Körpə nəfəsi”, “Lay-lay”, “Mənim anam”, “Mənim ana dilim”, “Şəhid anası” və başqa şeirlərində anaların və doğma dilimizin ehtizazlı və ədəbi-bədii obrazını yaradıb.

Həmçinin, Türk dünyası mövzusunun da Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində böyük yer tutduğunu vurğulayan tədqiqatçı Əlizadə Əsgərli yazır ki, “1970-1990-cı illərdə yazdığı “Türküstan, Türküstan”, “Yunus İmrə”, “İstiqlal nəğmələri”, “Əhməd Cavad”, “Böyük türkçü”, “Sənət sənət üçündür, yoxsa xalq üçün”, “Ey qocaman Türkiyə” adlı məqalə və məktubları, habelə poetik əsərlərində şair turançılıq, türkçülük və azərbaycançılıq baxışlarını, o cümlədən, Azərbaycan-Türkiyə dostluq əlaqələrini təcəssüm etdirib. Bu yazılar sənətkarın Türkiyə görüşləri və türk ölkələrində çap olunmuş kitabları ilə bağlı yaranıb” (Əsgərli, 2020).

“Azadlıq, istiqlal, ana dili, milli kimlik kimi məsələlərə dair şairin hər bir əsəri dərin ictimai-siyasi məzmunla malikdir və bu gün də təhlilinə böyük ehtiyac vardır. Onun 1960-cı illərdə yazdığı və o dövr təfəkküründə böyük təlatüm doğuran “Latın dili” şeiri, “Təzadlar” poeması kimi əsərlərində başqa ölkələrdən söz açılma da, əslində, Azərbaycan xalqının dərdləri ilə gətirilirdi” (Mədətli, 2025).

Yenicə istiqlalını bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasına qarşı xaricdən dəstəklənən erməni təcavüzü başlayanda Bəxtiyar Vahabzadə Vətən mücadiləsinin ön cərgələrində yer almış, 1992-ci ildə məşhur “Vətən marşı”nı yazmışdır. Bu marş tarix elmləri doktoru, fəvqəladə və səlahiyyətli səfir Eynulla Mədətli görkəmli türk şairi Mehmet Akif Ərsoyun yazdığı Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət himni ilə müqayisə etmişdir.

*Ey Vətən oğlu, bil ki, sənindir bu Vətən,
Sabahın, həm bu günün, həm dünənindir bu Vətən.
Sənin öz dövlətin, öz millətin, öz səddin var,
Vətən uğrunda ölənlər ölümündən doğular.*

*...Ey Azərbaycanımız, türkün oğuzlar vətəni,
Ər oğullar, ər igidlər, kişi qızlar Vətəni.
Sənin haqqındır azadlıq, sənin eşqindir iman,
Tapınar haqqa və insanlığa haqdan doğulan.* (Mədətli, 2025).

“Bəxtiyar Vahabzadə bütün Türk dünyasının ehtiram etdiyi istedadlı filosof-şair olaraq, həm də böyük fikir adamı kimi sağlığında heykəlləşmiş və bir simvola çevrilmişdi. O, təkcə Azərbaycan xalqının deyil, digər dünya xalqlarının da azadlıq ideyalarının carçısı və dəstəkçisi idi. Onun xalqların tarixi yaddaşını silkələyən, ictimai-siyasi şüurunu oyadan şeirləri 1960-cı illərdən üzübəri diqqət çəkirdi və şeirlərinin bir çoxu dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə edilib yayılırdı” (Mədətli, 2025).

Prof. Dr. Necati Demir yazır: “Bahtiyar Vahabzadə’nin Türkçe ile ilgili daha ayrıntılı fikirlerini çeşitli edebi eserlerle ilgili yazdığı makale ve tenkit yazılarından öğreniyoruz. Bu tenkitlerin bir kısmını, - “Vətən Ocağının İstisi” (Vahabzadə, 1982) adıyla kitab halinə getirmiş və yayımlamışdır. O, Dede Korkut hikâyeleri ve Fuzûlî Türkçesine hayrandır. Şiirlerin və digər eserlərin dilini dəyərləndirirən ölçüsü çoxunlukla Dede Korkut hikâyələrinin dilidir, Fuzûlî dilidir, halk dilinin, deyimlərin və atasözlərinin bolca istifadəsidir” (Demir, 2015, s. 22). “Sadəcə Azərbaycan’ın deyil, bütün Türk dünyasının ən böyük şairlərindən biri olan Bahtiyar Vahabzadə’ni “Azərbaycan”ın Dede Korkutu” adlandıran Orhan Aras xüsusi olaraq vurğulayır ki, “o eyni zamanda böyük bir Türkiyə sevdalısıydı”.

Ana dilimizə, Ata yurdumuza, Doğma Vətənimizə, Müqəddəs torpağımıza, Şərəfli tariximizə, Milli keçmişimizə, mədəniyyətimizə, folklorumuza, şifahi və yazılı ədəbiyyatımıza dərinləndirən köklərlə bağlı olan Bəxtiyar Vahabzadə həm də öz əsərləri vasitəsilə bütün bu sahələrdə insanlarda maraq oyadan, onları bu ruhda nəfəs almağa səsləyən böyük alim, şair, pedaqoq və vətəndaş idi.

Professor Vaqif Arzumanlı haqlı olaraq yazırdı: “Milli dili, mili qürur, milli təəssübkeşlik, milli dəyər, milli mənafə, milli düşüncə-bütün bunlar Bəxtiyar müəllimin nəfəs aldığı sahələr, amillər idi. Bəxtiyar müəllim şair kimi də, ictimai xadim kimi də, vətəndaş kimi də ana dilimizin həm təbliğatçısı, həm qoruyucusu, həm də yaradıcısı olaraq tanınırdı” (Arzumanlı, 2010, s.3).

Sözün əsl mənasında müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan Bəxtiyar Vahabzadənin Ana dilimiz haqqında yazdığı bu misralar çoxlarının dillər əzbəridir:

*Bu dil - bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır
Bu dil - bir-birimizə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil - tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil - əcdadlarımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiztək
Qoruyub, nəsilərə biz də hədiyyə edək.* (Arzumanlı, 2010, s.4).

Şairin poeziyasında ana dili, azərbaycançılıq, türkçülük, vətənçilik, vətəndaşlıq motivləri ilə yanaşı, tolerantlıq, dostluq və ədəbi əlaqələr, xüsusilə də, qonşu gürcü xalqı və Gürcüstan mövzusu da başlıca yer tutur. Bütün bunlar Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının çoxsəsliliyindən, fəlsəfi mahiyyətindən, polifonik xarakterindən, vətəndaşlıq mövqeyindən irəli gəlir. Onun yaradıcılığının bu xüsusiyyətini nəzərdə tutaraq professor Vaqif Sultanlı çox doğru olaraq qeyd edir ki, “Ədibin yaradıcılığında yurdseverlik və vətənpərvərlik ruhu hakimdir. O, nədən yazırsa-yazsın, əsərlərinin ruhunda, mayasında vətənin dərd və ağrıları, həsrət və izzətləri duyulmaqdadır. Bu aspekt isə bir sənətkar kimi onun vətəndaşlıq amalından qaynaqlanır” (Sultanlı, 2010, s.6). Məhz bu vətəndaşlıq motivləri şairin yaradıcılığında Gürcüstan mövzusunı şərtləndirən amillərdəndir. Belə ki, Gürcüstanın təbiəti, gözəllikləri ilə yanaşı, həm də şairi burada yaşayan həmvətənlərinin – soydaşlarının taleyi maraqlandırır. Milli azadlıq mübarizəsində ilk şəhid verən xalqlardan biri də gürcü xalqı idi. “İkibaşlı qartal” şeirində Rusiyanın xalqların və millətlərin “qəsdinə durmasını”, “məmləkətləri bir-birinin üstünə salmasını” belə təsvir edir:

*Sən elə düşünmə ki,
Özgələri tapdayıb, özünə gün ağladın.
Qəsbkar vərdisinlə sənə elə gəldi ki,
Böyüyüb ucalmısan.
Əslində, öz xalqını bizlərdən də beşbetər
Rəzil günə salmısan.
Sən bilmədin, qalxmağın sabah da enməsi var.
Zor bacadan girəndə haqq da qapıdan çıxar.
Sən “dostluq” deyə-deyə xalqlara düşmən oldun.
“Azadlıq” deyə-deyə azadlıq göylərində
Duman oldun, çən oldun (Vahabzadə, 2008, s. 125).*

1950-ci illərin sonlarından Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında ictimai-siyasi mövzular önə çıxmış, onun yaradıcılığına olan marağı daha da artırmışdır. 1950-ci illərin sonlarından, onun “Gülüstən” poemasından başlanan istiqlal poeziyası kommunist ideologiyasının qadağalarına baxmayaraq, yazarına geniş ümumxalq məhəbbəti qazandırmışdır. Rejimin şairi həbs etməsi məsələsi artıq gündəlikdə idi. O zaman Azərbaycanın dövlət təhlükəsizlik sistemində məsul vəzifə daşıyan Heydər Əliyev onunla görüşmüş, həbs edilmək təhlükəsindən qorumuş, onun kommunist ideologiyası şəraitində də xalqa və Vətənə xidmətini uyğun məcraya yönəltmişdir (Mədətli, 2025).

Bəxtiyar Vahabzadə həm ədəbiyyatda, həm də ictimai fəaliyyətində əqidə və dönməzlik nümunəsi olmuşdu. 1988-1990-cı illərdə xalqımızın azadlıq mübarizəsinin öncülləri sırasında yer almış, 1990-cı ilin 20 Yanvar şəhidlərinin qəhrəmanlığını nəzmə çekərək xalqımızı ruh düşkünlüyündən çıxarmağa səy göstərmiş və mübarizəyə səsləmişdi. Öldürülmək təhlükəsinə baxmayaraq, Azərbaycan televiziyasının ötürücü stansiyasını partladan, milli hərəkata qalxan xalqın gözünü qorxutmağa çalışan rus generalının üzünə tüpürərək xalqımıza bu vəhşi rejimə itaət göstərməmək dərsi aşılamişdı. O, həmin günlərdə yazdığı şeirlərinin birində deyirdi:

*Şəhər bir gecədə qana bələndi,
Kimsədən ummadım bu dərdə imdad.
Marşal rütbəsiylə hədiyyələndi
Mənim millətimi qıran o cəllad.*

*Gürcü də, latış da, rus da dalbadal
Onun gülləsinə bir hədəf oldu.
Azadlıq düşməni – o qanlı marşal
Axır öz tökdüyü qanda boğuldu. (Vahabzadə, 2008, s. 31).*

B.Vahabzadənin qonşu gürcü xalqına, gürcü ədəbiyyatına, gürcü mədəniyyətinə, bir sözlə, Gürcüstan mövzusunə marağı da məhz buradan irəli gəlirdi. Yəni şair Azərbaycan xalqının tarixi, keçmişi və çağdaş taleyi ilə yanaşı, qonşu xalqların – xüsusilə də gürcü xalqının həyatı və taleyi ilə də maraqlanmış, yeri gəldikcə şeirlər həsr etmişdir.

Məlumdur ki, gürcü şair və yazıçıları Azərbaycana bir çox şeirlər, hekayələr yazmışlar. Bu proses Azərbaycan ədəbiyyatında da baş vermişdir; Hələ XII əsrdə yaşamış Əfzələddin Xaqani Şirvani və Fələki Şirvanidən başlayan bu münasibətlər Nizami Gəncəvi ilə, XVIII əsrdə Azərbaycan şeirinin görkəmli təmsilçiləri Molla Pənah Vəqif və Molla Vəli Vidadi ilə, XIX əsrdə Abbasqulu ağa Bakıxanov və Seyid Əzim Şirvani ilə ən yaxşı şəkildə davam etmişdir. XX əsrdə isə Abdulla Şaiq, Əhməd Cəmil, Məmməd Səid Ordubadi, Mikayıl Müşfiq, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Məmməd Rahim, Rəsul Rza, Osman Sarıvəlli, Mirvarid Dilbazi, Nəbi Xəzri, Hüseyn Arif, Əli Tudə, Adil Babayev, Məmməd Araz, Xəlil Rza, Nəriman Həsənzadə, Cabir Novruz, Tofiq Bayram, Fikrət Qoca, Zəlimxan Yaqub, Dünyamalı Kərəm, Əli Səngərli, Tahir Hüseynov, Eldar Hacıyev, Mayqa Mətin, Əli Abbas, Mədəd Çoşğun, Nizami Saraçlı, Səadət Buta, Əlləz Novruz, Salman Qazi, Knyaz Aslan, Vəli Qaraçaylı, Fərman Borçalı, Təbriz İman və başqa onlarla şair və yazıçılar Gürcüstanı tərənnüm etmişlər. B.Vahabzadə yaradıcılığında bu proses başqa istiqamətdə getmişdir. Onun yaradıcılığında gürcü ədəbiyyatı ilə ideya cəhətdən səsleşən əsərlər olduğu kimi, burada yaşayıb-yaradan Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına diqqət göstərərək məqalə yazmışdır. Eyni zamanda onun bir

sıra şeirləri gürcü dilinə tərcümə olunmuşdur. Həmin şeirlər arasında gürcü dilinə hər iki dildə yazan tanınmış dramaturq, şair və tərcüməçi İmir Məmmədli tərəfindən çevrilmiş “Qocalmır” (“არ ბერდება”), “İt və at haqqında ballada” (“ბაღდად ბაღდად და ცხენზე”) və başqaları xüsusilə - orjinala yaxınlığı ilə seçilir.

Hələ 1972-ci ildə B.Vahabzadənin “Qonaq” şeiri Leyla Eradze tərəfindən gürcü dilinə tərcümə olunaraq “მნათობი” (“İşıq”) jurnalının 9-cu (sentyabr) nömrəsinin 6-cı səhifəsində çap olunmuşdur (“მნათობი”, 1972, s. 6).

B.Vahabzadənin yaradıcılığının Gürcüstanla bağlı səhifəsində xüsusi yer tutan bu şeirdə qonaqpərvərlik, sevgi və doğma yurda bağlılıq kimi ülvəi hisslər tərənnüm olunur. Şair qonağın gəlişi ilə evə sevinc və işıq gəldiyini, onunla birlikdə xoşbəxtliyin gəldiyini ifadə edir. Şeirdə qonaq obrazı sadəcə bir qonaq deyil, həm də dost, sirdaş, evə sevinc gətirən bir varlıq kimi təqdim olunur. Şair qonağın gəlişi ilə evdə yaranan müsbət atmosferi, onunla olan söhbətlərin doğurduğu xoş hissləri və evin işıqlanmasını tərənnüm edir. Şeirin sonunda isə qonağın yola salınması ilə evdə yaranan kədər və ayrılıq hissi təsirli şəkildə ifadə olunur.

“Qonaq” şeiri, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına xas olan sadəlik, səmimiyyət və dərin hisslərlə dolu bir şeirdir. Şeirdəki hər misra qonaqpərvərliyin, dostluğun və doğma yurda bağlılığın yüksək dəyərlərini əks etdirir:

Şeirdən bir parça:

Qonaq gələndə evə nur dolar,

Qonaq gedəndə evdə qəm qalar... (Vahabzadə, 1972, s. 6).

Şair başqa bir eyniadlı şeirində isə yazmışdır:

“Beş günlük qonağam” - deyib dünyada,

Özünü aparır çoxu qonaqtək.

Ömrünü, gününü verib o bada,

Deyir: “Bu dünyada ancaq kef çəkək!”

Qaydadır, yad evdə axmaq bir qonaq

Yeməyə, içməyə güc verər ancaq. (“მნათობი”, 1972, s. 6).

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan-gürcü ədəbi dostluğuna həmişə yüksək qiymət vermiş, bu iki xalq arasındakı ədəbi münasibətlərin qədim bir tarixə malik olduğunu öz məqalələrində də göstərmişdir. “Dostluq nəğmələri” (Demir, 2015) kitabının ön sözündə bu barədə yazır: “Gürcü şair və yazıçıları Azərbaycana bir çox mühüm əsərlər həsr etmişlər; Azərbaycan şairləri də böyük həvəslə Gürcüstanı tərənnüm edirdilər. Hələ XII əsrdə şahın zülmündən qaçan görkəmli Azərbaycan şairi Xaqani Gürcüstana valeh olmuşdu. “Baqratid qapısı mənim məskənimdir” deyər yazmışdı. Xaqaninin Gürcüstana həsr etdiyi çoxlu şeirləri var. Həmin əsrin ikinci böyük Azərbaycan şairi Nizami isə “İsgəndərnamə”sində Gürcüstanı və onun paytaxtını, “tanrılar cənnəti”, “dövlət-an”, “çiçəklənən” Tiflisi füsunkar rənglərlə təsvir edir” (Vahabzadə, 1978, s. 3).

İstiqlal, milli mübarizə, ana dili ilə bağlı şairin mücadiləsi, həm də qonşu xalqların mücadiləsi demək idi. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan xalqı ilə yanaşı, gürcü xalqının da öz istiqlalı uğrunda mübarizə aparması şairin “İstiqlal” poemasının əsas mövzularından olmuşdur. Azadlıq 80-ci illərin sonlarından başlayaraq bir xalqın milli mücadiləsinin əsas obyektinə çevrilmişdir:

Sökülür dan yeri, görmürsənmi sən

Zamanın özündən, vaxtın özündən?

Bu nə boş xəyaldır, nə şirin rəya?

Közərir çınqa od külün içində.

Dünyanı titrədən qoca Rusiya

Bölünüb söküldü bir gün içində.

Köksünə dağ üstədən dağ çəkilən xalq

Bir gün dağ çəkəcək dağın köksünə.

Məftil çəpərləri qıra bilən xalq

Bir il gec, bir il tez – qıracaq yenə (Vahabzadə, 2004, s. 95).

Poemanın “Gülüstan” əsərinin davamı kimi düşünülməsi B.Vahabzadənin milli mücadiləni “Gülüstan”ın yazıldığı dövrdən başlamasını deməyə əsas verir. Azadlıq, istiqlal şairin poeziyasının əsas atributlarından biri kimi, 80-ci illərin ortalarından başlayaraq daha geniş vüsət almağa başladı.

Bəxtiyar Vahabzadəni yaxşı tanımış və uzun müddət onunla sıx dostluq telləri ilə bağlı olmuş görkəmli dövlət xadimi və düşüncə adamı, tarix elmləri doktoru Həsən Həsənov şairin yaradıcılığındakı bu xüsusiyyət barədə yazır: “Bəxtiyar Vahabzadə Azadlığı şeir pafosu ilə romantik bir tərzdə yox, demək olar ki, bu anlayışı dərinlən təhlil edərək onun dolğun və gerçəkli izahını verir” (Həsənov, 1999, s. 17; Vahabzadə, 2003, s. 20). H.Həsənovun müşahidəsi çox sərrastdır: “Bəxtiyar Vahabzadə siyasətə gəlmədən siyasətçi, dövlət vəzifəsini tutmadan bir dövlət xadimi, milli istiqlal hərəkatının heç bir qurumunda iştirak etmədən həmin hərəkatın başçılarından biri, daha doğrusu, onun Vicdanı olmuşdur” (Həsənov, 1999, s. 4).

“Azadlıq, səadət haqqımdır mənim”, - deyən şairin yaradıcılığının ana xətti olan istiqlalçılıq tədqiqatçı Asifə Əliyevanın da diqqətini çəkmişdir: “Şairin bu mövzuda yazdığı əsərləri Azərbaycan poeziyasının dəyərli nümunələrini təşkil edir. Şairin istiqlal mövzusunda qələmə aldığı içərisində “Azadlıq”, “Əsarət-azadlıq”, “Tənha məzar”, “Əgər qorunmazsa istiqlalımız” və digər poetik nümunələr özünəməxsus yer tutur” (Əliyeva, 2010, s. 28).

Hələ sovet dövründə şair gürcü xalqının ədəbi-bədii irsinə böyük məhəbbətlə yanaşmış, gürcü şair və yazıçıları ilə yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdır. Onun fikrincə, Nizami Gəncəvinin müasiri Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri təkcə gürcü xalqının deyil, bütövlükdə ümumbəşəri dəyərlərin ifadəsidir. Hələ sovet dövründə şair bir neçə dəfə Gürcüstana səfər etmiş və şeirlər həsr etmişdir. Mədəd Çobanovun tərtib etdiyi, müasir Azərbaycan şairlərinin Gürcüstanla bağlı deyilmiş poetik nümunələrinin toplandığı “*Dostluq nəğmələri*” adlanan kitabı Leyla Eradze tərəfindən gürcü dilinə tərcümə olunmuş və 1978-ci ildə Tbilisidə “Merani” Gürcüstan Dövlət Nəşriyyatında çap edilərək oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Redaktoru Qriqod Abaşidze olan həmin kitaba Bəxtiyar Vahabzadə “Ön söz” yazmışdır. Azərbaycan və gürcü xalqlarının qardaşlığını, qonşuluğunu böyük bir nemət hesab edən şairin həmin “Ön söz”ündə oxuyuruq: “Təbiət bizi qonşu edib. Yan-yana dayanan dağlarımız bizə Yallını rəqs edən igidlərimizi xatırladır. Gürcüstan dağlarından başlayan çaylar Azərbaycanın tarlalarında itir; Azərbaycan dağlarından əsən küləklər Gürcüstanın tarlalarında həzin nəğmələr oxuyur. Təbiətin belə yaxınlığı xalqlarımızın mənəvi birliyini şərtləndirir. Məhz buna görə də əsrlər əvvəl gürcülər və azərbaycanlılar birləşərək min bir yadelli işğalçıya qarşı müqavimət göstərmiş və yalnız bu birlik sayəsində qələbəyə nail olmuşlar” (Vahabzadə, 1972, s. 3).

B.Vahabzadə “Sabah adamı - Səbuhi” adlı məqaləsində Azərbaycan dramaturgiyasının və Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi tənqidin banisi, görkəmli Azərbaycan dramaturqu, maarifçi, şair, materialist filosof və ictimai xadimi, “Müsəlman Molyer” kimi tanınan Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat və yaradıcılığı ilə yanaşı, böyük yazıçı və mütəfəkkirin inkişafında çox mühüm rol oynayan Tiflis ədəbi-mühiti haqqında da geniş məlumat vermişdir (Vahabzadə, 2003, s. 739).

Bəxtiyar Vahabzadə yeri gəldikcə öz məqalələrində gürcü filmlərindən də söhbət açmış, xüsusən “Gürcüstanfilm” studiyasının çəkdiyi qısametrajlı “Küp”, “Kəpənək” və “Serenada” filmlərini kino sənətinin inciləri hesab etmiş (Vahabzadə, 2008, s.740), “Əsgər atası” filmini isə xüsusi olaraq yüksək qiymətləndirərək yazmışdır: “Gürcülərin “Əsgər atası” filminə hansı dildə baxsan, dərhal bilərsən ki, bu, gürcü xalqının mənəvi simasıdır və buradakı ata obrazı təpədən-dırnağa qədər gürcüdür” (Vahabzadə, 2008, s.738).

Bəxtiyar Vahabzadənin Gürcüstan mövzusunda marağının başqa bir faktoru burada yaşayıb-yaradan milli ədəbiyyatımızın nümayəndələrinin yaradıcılığına marağıdır. Rus imperiya siyasətinin Qafqaz xalqları üzərində apardığı assimilyasiya siyasəti daim şairin yaradıcılığının əsas xüsusiyyəti olduğundan, milli mübarizə motivlərində qonşu xalqların mücadiləsinə də bu və ya digər şəkildə yer vermişdir.

B.Vahabzadə Gürcüstanda yaşayan Azərbaycan şairləri və yazıçılarının yaradıcılığı haqqında da yeri gəldikcə fikir bildirmiş, onların əsərlərini təbliğ və təqdir etmişdir. Belə bir təqdirərdən biri də, Gürcüstanda yaşayan Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılığından seçilmiş nümunələrdən ibarət olan “Çəsmə” (Çəsmə, 1980) kitabının 1980-ci ildə Tbilisidə çap olunması idi. “Çəsmə”nin nəşri şairin

vətəndaşlıq hisslərinə təsir etdiyindən ki, “Borçalı-Başkeçid dağlarında qaynayan çeşmə” (Vahabzadə, 2009) adlı məqalə yazmışdır. Bu məqalənin yazılması olduqca vacib idi, çünki qonşu xalqın işində milli ədəbiyyatı yaşadan yazıçı və şairlər üçün bu, böyük bir dəstək idi.

Tanınmış gürcü ədəbiyyatşünas alimi, şair-tərcüməçi və ictimai xadim Leyla Eradzenin yazdığı ön sözdən və “Gürcüstan” qəzetinin baş redaktoru Süleyman Süleymanovun yazdığı “Çeşmələr ümmanlara qovuşur...” sərlövhəli giriş məqaləsindən məlum olur ki, Kitabda Gürcüstanda yaşayan Azərbaycan şair və yazıçılarından, xüsusilə də, Tbilisidə Azərbaycan dilində nəşr olunan yeganə mətbuat orqanı olan “Gürcüstan” qəzetinin nəzdində fəaliyyət göstərən “Çeşmə” ədəbi dərnəyinin üzvlərinin əsərlərindən nümunələr, bir-birindən maraqlı şeirlər və hekayələr toplanıb. B.Vahabzadə bu kitabdakı şeirləri oxuyaraq yüksək qiymətləndirmişdir: “Şeirlər, həqiqətən Gürcüstan dağlarında qaynayan axar-baxarlı, büllur çeşmələrin ürək sərinlədən arxıdır. Bu arxın selə çevrilməsini arzu edərdik. İkinci tərəfdən gürcü həmkarlarımıza minnətdarlığımızı bildiririk ki, bu gözəl çeşmənin arxını arıtlamış, onun dağlardan arana axan yoluna rəvac vermiş, bizə dumduru içməli su təqdim etmişlər. Kitabda toplanan şeirlərdən danışmaq istəyirəm. Ona görə istəyirəm ki, bu barədə danışmamaq olmaz. Çünki şeirlər özləri danışır” (Vahabzadə, 2009, s. 435). Şair qeyd edir ki, buradakı imzaları tanımadan onu yüksək dəyərləndirməsinin iki səbəbi var idi: birincisi, şairin özü də yazdığı kimi, “mənim barəmdə yazmaya bilməzsən, çünki sənin qəlbindən xəbər verirəm”, yəni poetizmin yüksəkliyindən irəli gələrək, ikincisi, bu şair və yazıçıların yad ədəbi mühitdə milli ədəbiyyatı yaşatmaq kontekstindən. Hər iki halda böyük vətəndaşlıq hissi vardır ki, bu da B.Vahabzadə yaradıcılığının əsas faktorlarındanır.

B.Vahabzadənin “Borçalı-Başkeçid dağlarında qaynayan çeşmə” (Vahabzadə, 2009) sərlövhəli məqaləsini yüksək qiymətləndirən Prof. Dr. Necati Demir yazmışdır ki, “Gürcüstan‘da yaşayan Azərbaycan şair və yazarlarının ortaklaşa yayımladıkları - “Çeşmə” adlı kitab hakkında düşüncələrini Bahtiyar Vahabzadə şu satırlarla ifadə edir: “Birkaç gün önce Borçalı-Karayazı taraflarında memleketinden uzakta yaşayan yazarların “Çeşmə” isimli kitabını okudum. Gördüm ki, şiirlerinin dili ve ruhu Dede Korkut kaynağından geliyor. Bu kaynaktan akan çeşməlerin suyu benim için çok değerli olduğundan duramadım, şiirler hakkında bir makale yazdım” (Demir, 2015, s. 22). B.Vahabzadə “Çeşmə” adlı toplu-kitabdan çıxış edərək Borçalıdakı mövcud ədəbi-mədəni mühiti də təhlil edir və burada yaranan ədəbiyyatın dərin kökləri olduğu qənaətinə gəlir: “Şeirlərin əksəriyyətində Dədə Qorqud ruhunun hakim olması çox əlamətdardır. Onların bəzisi Qorqud motivləri əsasında yazılmış, bəzilərinə isə mövzu tamam başqa olsa da, dili Qorqud dilidir:

Alp anamla ulu dədəm

Danışıklı

Hər kəlməsi ərdəm-ərdəm

Yaraşıqlı

Çığnam-çığnam əsrlərin

Dolanbachı yollarını

Aşan dilim,

“Oğuznamə” əsərinin

Boylarını, qollarını

Qoşan dilim. – (Vahabzadə, 2009, s. 75) - deyən Əlixan, dilimizin tarixinə baş vurur, onun ulu qaynaqlarından - ilk qaynağın öz dili ilə söhbət açır. Şair, qəsdən Dədə Qorqud dili ilə yazmağa çalışmır, hiss olunur ki, bu onun öz ruhundan belə süzülür, çünki bu şeir çeşməsinin qaynağı qədim və ulu Qorqud dağıdır (Vahabzadə, 2009, s. 76).

Xan babamın qopuzundan

Mərcan-mərcan süzülübən

Çıxan sözlər

Ozanların avazından

Muncuq-muncuq düzülübən

Axan sözlər! (Vahabzadə, 2009, s. 76).

Şeir başdan-başa Qorqud deyim tərzilə yazılmaqla dilimizin əlvanlıq və gözəlliyini, hardasa unutduğumuz bakirəliyini, nəğməyə bənzər ahəngdarlığını, qulaqlarımızda səsləndirir, bizi quru və süni dildən canlı xalq dilinin obrazlılığına çağırır.

Bəxtiyar Vahabzadə Əlixan Binnətoğlunun, Arif Mustafazadənin, Əliyar Məmmədovun, Osman Əhmədovun, Təriel Qəriblinin, Lətif Kamilin, Məmmədli Əlləzovun, Şahvələd Əhmədovun, Allahverdi Təhləlinin şeirlərini təhlil edərək poeziyaya gətirdikləri poetik yeniliklərdən bəhs edir.

Bəxtiyar Vahabzadə istiqlalla yanaşı azadlıq uğrunda canından keçən 20 Yanvar şəhidlərini də yaddan çıxarmır. Onun “Şəhidlər” poemasında 20 yanvarda şəhid olan müxtəlif millətlərin qəhrəmanlıq simvoluna çevrilən milli azadlıq mübarizəsi təsvir olunur. Həmin gün şəhid olan Larisa, Sürəyya Lətif qızı, Baba müəllim, Aleksandr Marxevka və başqalarına həsr edilmiş poetik başlıqlarla yanaşı, “Hidayət” bölümü də var (Vahabzadə, 2008, s. 713). Hidayət Yusifov Gürcüstanın Kvemo Kartli bölgəsində soydaşlarımızın kompakt halda yaşadıkları Qarayazıda yaşayır, Qardabani şəhərindəki 3 sayılı orta məktəbin müəllimi kimi gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə görə vaxtilə Gürcüstan prezidenti Eduard Şevardnadze tərəfindən “Şərəf” ordeninə layiq görülüb. Onun adına ayrıca bir poetik başlıq həsr etməsi də qardaşlıq duyğusundan qaynaqlanır. Şair bununla demək istəyir ki, 20 Yanvarda Bakıda törədilən qırğın təkcə bir xalqın deyil, bir neçə xalqın və respublikanın azadlığına vurulan zərbə idi. Bununla həm də demək istəyir ki, 20 Yanvar qırğını Qarayazıda eşidən Hidayət evində dura bilməyib Bakıya köməyə gəlir:

*Bakı müsibətini eşidincə Hidayət,
Hönkür-hönkür ağladı.
Eşikdəki ağaca qara bayraq bağladı.
Gürcüstanda yaşayan bizim ellər, obalar,
Neçə gün yas saxladı.
“Yardım” - deyər dalbadal uzaq, yaxın kəndlərə
Zəng elədi Hidayət.
Qardabani, Borçalı
Bütün eli, mahalı silkələdi Hidayət (Vahabzadə, 2008, s. 714).*

Özünü şəhidlərin qırxına yetirən Hidayət müəllim Fəxri Xiyabanda şəhidlərin qəbirlərini bir-bir ziyarət edərək “əl açıb” bu qətlə - bu cinayətə törədənələrə min kərə lənət oxuyur. Bu qandonduran acı mənzərəni görən, Hidayət müəllim geri Qardabaniyə “qulağında ittiham, qəlbində danlaq səsi” ilə qayıtsa da, özünə gələ bilmir. Onu oğlu Vüqar qarşılayır, lakin bu qarşılanmadan ata mütəəssir olur. Onu mütəəssir edən oğluna Vüqar adını qoyması idi. Düşünür ki, 20 Yanvarın baş verməsi ilə onun vüqarı da sınımışdır. Bu ağır məğlubiyyəti qəbul edə bilməyən Hidayət müəllim vəfat edir:

*Zaman ilə ürəyi heç uzlaşa bilmədi.
Tərəzinin gözləri tarazlaşa bilmədi.
Zaman ilə diləyin,
Ağıl ilə ürəyin
Qədim ədavətinə ürək tab gətirmədi.
Ona aman vermədi
Seyr edə dan yerini.
Hələ səhər açılmamış bu nankor dünyamıza
Qapadı gözlərini.
Qoymadı Hidayəti
Yaşamağa qeyrəti.
Onu şəhid elədi
Millətinin önündə gücsüzlük xəcaləti.
Ölümlərin içində
Ən şərəfli, ən uca mərtəbədir şəhidlik.
Başqa-başqa şəkildə davam edir şəhidlik (Vahabzadə, 2008, s. 716).*

Şair demək istəyir ki, uzaq Gürcüstanda müəllimlik edərək şagirdlərə təlim-tərbiyə verən Hidayət müəllim özü ölümü və şəhidlik zirvəsinə ucalması ilə gənclərə bir nüsxə olmuşdur. Filologiya elmləri doktoru Ramazan Qafarlı şairin 20 Yanvara həsr etdiyi “Şəhidlər” poemısından

belə bir elmi qənaətə gəlir: “Şair 1990-cı ilin faciəli başlanğıcından sonra bu qənaətə gəlmişdi. Yer üzünə bir ox kimi atılmışları idarə edənlər mövcuddur, insanların özləri isə quruca kölgədən başqa bir şey deyildir. İllər bir kölgənin mütləq şəkildə sahibi var, ancaq düşdüyü yerdə iz açmaq qüdrətindən məhrumdur. Sahibi çəkilib gedən anda kölgə də yoxa çıxır. O çağlaradək sovet quruluşu insanları kölgələşdirməyi bacarmışdı” (Qafarlı, 2008, s. 7). Şairi bu hadisədən təsirləndirən həm də “Gülüstan” poemasını sovet dövründə yüksək tutan vədəndaşların övladlarının indi əliyalın tankların qarşısında duruş gətirməsi və yüksək qəhrəmanlıq göstərmələri idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 14 yanvar 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycanın xalq şairi, tanınmış dramaturq, ədəbiyyatşünas və ictimai xadim, SSRİ-nin və Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatları laureatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, professor Bəxtiyar Mahmud oğlu Vahabzadənin 90 illik yubileyi respublikamızda yüksək səviyyədə keçirilmişdir (Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 yanvar 2015-ci il tarixli Sərəncamı, 2015).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Bəxtiyar Vahabzadənin 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” 21 fevral 2025-ci il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq bu il də respublikamızda silsilə yubiley tədbirləri, bir sıra elmi konfranslar, simpoziumlar və s. keçirilir. Belə tədbirlərdən biri də elə bu günlərdə AMEA, Mədəniyyət Nazirliyi, Yazıçılar Birliyi və “Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu”nun birgə təşkilatçılığı ilə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin “Natəvan” klubunda baş tutub. Böyük Azərbaycan şairinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransda həm də “Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu” tərəfindən nəşr edilən “Özümüzü kəsən qılnc” kitabı ictimaiyyətə təqdim olunub (Həbibbəyli, 2025).

AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəyli həmin elmi konfransda geniş məruzə ilə çıxış edib. O, vurğulayıb ki, AMEA-nın Rəyasət Heyəti tərəfindən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Bəxtiyar Vahabzadənin 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” 21 fevral 2025-ci il tarixli Sərəncamının icrası ilə əlaqədar Akademiyanın Tədbirlər planı təsdiqlənib. Tədbirlər planında “Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında milli kimlik və istiqlal”, “Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında ana dili sevgisi”, “Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının folklor konteksti”, “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycanda milli istiqlal təfəkkürünün formalaşması”, “Bəxtiyar Vahabzadə və Türk dünyası” və s. mövzularda seminar, konfranslar, dəyirmi masaların təşkili, “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” jurnalının Bəxtiyar Vahabzadənin yubileyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılışının nəşri, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında ana dili mövzusu ilə bağlı mətbuatda elmi-publisistik yazıların dərc olunması, “Bəxtiyar Vahabzadə: şəxsiyyəti və sənəti” monoqrafiyası və s. nəşrlərin çapı əksini tapıb və hazırda icra olunur.

AMEA rəhbəri çıxışında Bəxtiyar Vahabzadənin poetik irsindən misallar gətirib: “*Əgər sevirənsə, ayaq səsimdən – Gərək biləsən ki, Bəxtiyar gəlir*”, - misrasını səsləndirərək onun poeziyasının gücünə diqqət çəkib. Həmçinin, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ümumtürk siyasi düşüncəsinin Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında öz əksini tapdığını qeyd edib və “Azərbaycan-Türkiyə” şeirində Ulu Öndərin “Bir millət, iki dövlət” ideyasının bədii şəkildə ifadəsini tapdığını vurğulayıb.

AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəyli bildirib ki, Bəxtiyar Vahabzadə daim milli azadlıq və istiqlal eşqi ilə yaşayıb, XX əsrdə ana dilimiz haqqında ən cəsarətli şeiri yazıb, məhz bu xidmətlərinə görə, Azərbaycan Respublikasının ən ali təltiflərindən “İstiqlal” ordenini alan 3 şairdən biri olub (Həbibbəyli, 2025). Akademik İsa Həbibbəyli görkəmli şairin yubileyinin nəinki ölkəmizdə, bütün Türk dünyasında qeyd olunduğunu, TÜRKSOY-un 2025-ci ili “Bəxtiyar Vahabzadənin Anım İli” elan etdiyini bildirib. AMEA rəhbəri şairin 100 illik yubileyinin akademiya da yüksək səviyyədə keçiriləcəyini diqqətə çatdırıb və AMEA-nın elmi müəssisə və təşkilatlarına, regional elmi bölmə və mərkəzlərinə Bəxtiyar Vahabzadənin yubileyinin qeyd edilməsi ilə bağlı AMEA-nın Tədbirlər planının hazırlanması istiqamətində təkliflərini təqdim etmələrini tapşırıb.

Akademik İsa Həbibbəyli onu da qeyd edib ki, görkəmli şair və ədəbiyyatşünas Bəxtiyar Vahabzadə çağdaş Azərbaycan ədəbi-bədii, ictimai-siyasi həyatında tanınmış şəxsiyyətlərdən olub. Xalq şairinin geniş əhatəli yaradıcılıq yolu, elmi və pedaqoji fəaliyyəti, fəal vətəndaşlıq mövqeyi ilə müasir Azərbaycan ziyalılığının salnaməsinə qiymətli və yaddaqalan səhifələr yazılmışdır. Şanlı

tariximizə, doğma torpağımıza, dilimizə, mədəniyyətimizə, folklorumuza və yazılı ədəbiyyatımıza dərin köklərlə bağlı olan Bəxtiyar Vahabzadənin həm də insanları milli ruhda nəfəs almağa səsləyən şair, alim, pedaqoq və vətəndaş olduğunu xüsusi vurğulayan akademik İsa Həbibbəyli bildirib ki, Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin inkişafında xüsusi xidmətləri olan xalq şairi bir ictimai xadim, vətəndaş kimi ana dilimizin də fəal təbliğatçısı və qoruyucusu olmuşdur (Həbibbəyli, 2025).

“Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu”nun prezidenti Aktotı Raimkulova isə çıxışında qeyd edib ki, rəhbərlik etdiyi Fond tərəfindən şairin “Özümüzü kəsən qılınc” kitabının nəşr edilməsi təkcə ədəbi hadisə deyil, həm də milli şüuru oyandıran şairin xatirəsinə böyük töhfədir. O, öz fikrini belə tamamlayıb: “Bəxtiyar Vahabzadə təkcə Azərbaycanın yox, bütün türkdilli xalqların səsidir. Biz onun irsinin qorunub, gələcək nəsllə çatdırılmasına töhfə verməyimizlə qürur duyuruq!” (Həbibbəyli, 2025).

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı Anar böyük istiqlal şairi Bəxtiyar Vahabzadənin öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan istiqlal tarixini dolğun şəkildə əks etdirdiyini vurğulayıb, xüsusilə milli ruhun oyanışında onun “Gülüstan” poemasının mühüm rol oynadığını qeyd edib. AYW sədri Anar “Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu”nun prezidenti Aktotı Raimkulovaya Fondun nəşr etdiyi “Özümüzü kəsən qılınc” kitabına görə minnətdarlığını bildirib (Həbibbəyli, 2025). Akademik Nizami Cəfərov Bəxtiyar Vahabzadənin elmi və ədəbi irsini geniş şəkildə şərh edib. Daha sonra kitabın elmi redaktoru Fərid Hüseyn əsərin mahiyyəti haqqında oxuculara ətraflı məlumat verib (Həbibbəyli, 2025).

Nəticə

Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin 100 illik yubleyinin keçirilməsini yalnız böyük bir elmi-ədəbi tədbir deyil, eyni zamanda dərin ictimai-siyasi və ideoloji məzmun daşıyan hadisə adlandıran və bunun səbəbini məhz şairin həyat və mübarizə fəlsəfəsinin güclü olması ilə əsaslandıran Eynula Mədətli yazır: “Prezident İlham Əliyev Bəxtiyar Vahabzadənin irsinə böyük qiymət verərək demişdir: “Siz yaradıcılığınızı Vətənimizin azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, milli şüurun yetişməsində mühüm rol oynamış və gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər sistemində tərbiyə olunması işinə böyük xidmətlər göstərmiş söz ustadlarımızdansaız” (Mədətli, 2025).

Bəli, “Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin xüsusi mövqeyə malik görkəmli sənətkarlarından. Sənətkarın insanı daim mənəvi ucalığa səsləyən poetik-fəlsəfi məzmunlu yaradıcılığı milli poeziyada vətəndaşlıq ruhunun qüvvətlənməsində və ədəbi-ictimai fikrin istiqlal ideyaları ilə zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Tarixi-mədəni dəyərlərə ehtiram və ana dilinin saflığının qorunması Bəxtiyar Vahabzadənin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edirdi” (Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 yanvar 2015-ci il tarixli Sərəncamı, 2025).

Göründüyü kimi, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı şairin sağlığında olduğu kimi, vəfatından sonra da, istər Azərbaycan, istər bütün Türk dünyası, istərsə də qonşu gürcü ədəbi mühitinin daim diqqət mərkəzindədir.

Elə bu günlərdə BDU-nun dosenti Aida Mirzəyevanın böyük şairin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə ona həsr edilmiş “Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında istiqlal ideyası” adlı elmi monoqrafiyası Tbilisidə gürcü dilində də nəşr olunub. Elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Almaz Əliqızı, rəyçiləri filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Sultanlı və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İradə Rəhmanovadır (Mirzəyeva, 2025). Monoqrafiyada Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında istiqlal düşüncəsi, milli ruh, vətən sevgisi və azadlıq ideyalarının poetik və fəlsəfi təhlilinə yer verilir.

Beləliklə, Ana dilimizə, Şərəfli tariximizə, Milli keçmişimizə, Doğma Vətənimizə, Müqəddəs torpağımıza, mədəniyyətimizə, folklorumuza, şifahi və yazılı ədəbiyyatımıza dərin köklərlə bağlı olan, millətini və xalqını böyük sevgi və sonsuz məhəbbətlə sevən, yaradıcılığında Ana və Ana dili, Azadlıq və istiqlal, azərbaycançılıq, türkçülük və Türk dünyası mövzusu əhəmiyyətli yer tutan, çağdaş Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, hər bir əsəri dərin ictimai

mai-siyasi məzmununa malik istiqlal şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında vətənçilik və vətəndaşlıq motivləri ilə yanaşı, milli kimlik və tolerantlıq, dostluq və ədəbi əlaqələr və s. kimi məsələlərlə yanaşı, həm də gürcü və Gürcüstan faktorunun, ümumilikdə, Gürcüstan konseptinin müəyyən rol oynadığını görürük.

Böyük istiqlal şairi Bəxtiyar Vahabzadə haqqında yazdığımız bu yazını Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin qurucusu Heydər Əliyevin sözləri ilə başladığımız kimi, neçə illər əvvəl Bəxtiyar Vahabzadənin “Hara gedir bu dünya?!” pyesinin tamaşasına baxdıqdan sonra onun söylədiyi tarixi sözlərlə də bitiririk: “Bəxtiyar Vahabzadənin hər bir əsəri dəyərlidir, qiymətlidir. Onun hər bir əsəri bizim mədəniyyətimizi, incəsənətimizi, ədəbiyyatımızı inkişaf etdirir” (Cəfərov, 2005, s. 11).

Ədəbiyyat

1. Aras, O. (2015). Azərbaycanın Dede Korkutu Bahtiyar Vahapzade. *Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universiteti, görkəmli ictimai xadim, xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadənin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları*. 29 oktyabr, 9-10.
2. Arzumanlı, V. (2010). *Ön söz əvəzi: Gənc filoloqun uğurlu addımı*. S.Alməmmədova. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili. “Elm”.
3. Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 yanvar 2015-ci il tarixli Sərəncamı. (2015, oktyabr 29). *Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universiteti, görkəmli ictimai xadim, Xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadənin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları*. <https://president.az/az/articles/view/14040>
4. Cəfərov, N. (2005). *Bəxtiyar Vahabzadə, yaxud millətin şairi (Ön söz)*. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. Çapaşloğlu.
5. Çəşmə. (1980). “Merani”.
6. Demir, N. (2015). Bahtiyar Vahapzade ve türk dili. *Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universiteti, görkəmli ictimai xadim, Xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadənin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları*. 29 oktyabr, 17-25.
7. Dostluq nəğmələri. (1978). *Azərbaycan sovet şairləri Gürcüstan haqqında*. (Tərtib edən M.Çobanov). Merani.
8. Əliyeva, A. (2010). *Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı*. Turan evi.
9. Əsgərli, Ə. (2020, avqust 24). *Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının sirri*. AMEA saytı. <https://science.gov.az/az/news/open/14068>
10. Həbibbəyli, İ. (2022). *Milli istiqlal şairi Bəxtiyar Vahabzadə (Ön söz)*. Əsgərli, Ə. Bəxtiyar Vahabzadə: həyatı, mühiti və yaradıcılığı: monografiya. Elm və təhsil.
11. Həbibbəyli, İ. (2025). *Bəxtiyar Vahabzadənin 100 illiyinə həsr olunmuş konfransda geniş məruzə*. <https://science.gov.az/az/news/open/33076>
12. Həsənov, H. (2009). *Azərbaycanın Bəxtiyarı, yaxud “Gülüstan”dan “Şəhidlər”ə gedən yol*. Apostrof.
13. Hüseynov, R. (2015). Bəxtiyar Vahabzadənin arzuladığı bəxtiyar gələcək. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin 4 iyun 2015-ci ildə keçirdiyi Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illiyinə həsr edilmiş “Milli dəyərlər və istiqlal uğrunda mübarizələr” adlı ümumrespublika konfransının materialları. “Risala” Araşdırmalar toplusu*, 11. Elm və Təhsil.
14. *Xalq qəzeti*. (2025, iyul 03). <https://www.xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/231328-milli-ozunuderker-ve-istiqlal-sairi>

15. Qafarlı, R. (2008). *Poeziyanın üsyanı. Vahabzadə, B. Əsərləri. XII cildə, VI c.* Elm.
16. Qarayev, Y. (2003). *Şairin və şeirin milliliyi. Bəxtiyar Vahabzadə. Əsərləri. VI cild. (1990-1999).* Çəşioğlu.
17. Mədətli, E. (2025, iyul 03). Milli özünüdərək və istiqlal şairi. *Xalq qəzeti*.
18. Mirzəyeva, A. (2025). *Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında istiqlal ideyası.* Universal.
19. Sultanlı, V. (2010). *Hisslə idrakın vəhdəti. Əliyeva, A. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı.* Turan evi.
20. Vahabzadə, B. (2009). *Borçalı-Başkeçid dağlarında qaynayan çeşmə. Vahabzadə, B. Əsərləri. 12 cildə, X cild.* Elm.
21. Vahabzadə, B. (2008). *Əsərləri. 12 cildə, I cild.* Elm nəşriyyatı.
22. Vahabzadə, B. (2008). *Əsərləri. 12 cildə, VI cild.* Elm nəşriyyatı.
23. Vahabzadə, B. (2009). *Əsərləri. 12 cildə, X cild.* Elm nəşriyyatı.
24. Vahabzadə, B. (2003). *Əsərləri. VI cild. (1990-1999).* Çəşioğlu.
25. Vahabzadə, B. (1999). *İstiqlal.* Gənclik.
26. Vahabzadə, B. (1996). *Körpü çaydan uzaq düşüb.* Azərbaycan nəşriyyatı.
27. Vahabzadə, B. (1972). *Qonaq. İşıq, 9.*
28. Vahabzadə, B. (1978). *Ön söz. Dostluq nəğmələri. Azərbaycan sovet şairləri Gürcüstan haqqında (Tərtib edən M. Çobanov).* Merani.
29. Vahabzadə, B. (2004). *Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild (Poemalar).* Öndər nəşriyyat.
30. Vahabzadə, B. (1982). *Vətən ocağının istisi.* Gənclik.
31. "მნატობი". (1972). "Mnatobi" ("İşıq") jurnalı, 9, 6.

Daxil oldu: 17.05.2025

Qəbul edildi: 21.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/31-37>

Leyla Aliyeva

Abant İzzat Baysal University

PhD in Pedagogy

<https://orcid.org/0000-0001-7490-4035>

leyla_aliyeva08@mail.ru

The Role of Language Identity in Reflecting Cultural Dialogue through Translation

Abstract

This study examines the role of language identity in the context of cultural dialogue through translation. In the context of globalization and active intercultural interaction translation is not merely a technical process of transferring information from one language to another, but also a powerful tool for shaping and reflecting cultural dialogue. The central figure in this process is the linguistic personality of the translator, whose competencies, worldview, and cultural background have a decisive influence on the final result of the translation and consequently, on the perception of a foreign culture. In this complex and delicate process, the linguistic personality of the translator comes to the fore, becoming a central figure whose individual characteristics, cognitive attitudes, value orientations and cultural experience have a decisive influence on how a foreign culture will be presented and perceived by the recipient.

Keywords: *language identity, intercultural communication, culture, text, translator, identity*

Leyla Əliyeva

Abant İzzət Baysal Universiteti

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0001-7490-4035>

leyla_aliyeva08@mail.ru

Tərcümə vasitəsilə mədəni dialoqun əks olunmasında dil şəxsiyyətinin rolu

Xülasə

Bu tədqiqat işində mədəniyyətlərin dialoqu kontekstində dil şəxsiyyətinin rolu tərcümə vasitəsilə araşdırılır. Qloballaşma və aktiv mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə şəraitində tərcümə yalnız bir dildən digərinə məlumat ötürülməsinin texniki prosesi deyil, həm də mədəni dialoqun formalaşması və əks olunması üçün güclü bir üsuldur. Bu prosesin mərkəzi fiquru nüfuzu, dünyagörüşü və mədəni mənşəyi ilə tərcümənin son nəticəsinə və bu səbəbdən əcnəbi mədəniyyətin qavranılmasına həlledici təsir göstərən tərcüməçinin dil şəxsiyyətidir. Bu mürəkkəb və incə prosesdə tərcüməçinin dil şəxsiyyəti ön plana çıxaraq fərdi xüsusiyyətləri, idrak münasibətləri, dəyər yönətləri və mədəni təcrübələri əcnəbi mədəniyyətin oxucu tərəfindən necə qəbul edilməsinə həlledici təsir göstərən mərkəzi fiqur olur.

Açar sözlər: *dil şəxsiyyəti, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, mədəniyyət, mətn, tərcüməçi, şəxsiyyət*

Introduction

In the contemporary globalized world, characterized by an unprecedented intensity of intercultural exchange, translation transcends its traditional role as a mere linguistic transfer. It has evolved into a complex cultural and cognitive practice, deeply intertwined with the individual characteristics of its participants. At the heart of this intricate process lies the concept of linguistic personality – a multifaceted construct encompassing an individual's unique linguistic traits, shaped by both inherent linguistic competence and broader socio-cultural influences. This paper argues that

understanding the linguistic personalities of both the original author and the translator is paramount for a holistic comprehension of modern translation, particularly in its capacity to facilitate a genuine "dialogue of cultures." Traditional translation theories often prioritized fidelity to the source text's lexical and grammatical structures, sometimes overlooking the nuanced interplay of individual voices and cultural frameworks. However, modern approaches recognize that conveying the full spectrum of meaning, emotion, and aesthetic value necessitates engaging with the subjective dimensions of communication. The linguistic personality of the translator, therefore, is not a peripheral factor but a central element that actively shapes the translated text, transforming it from a simple linguistic rendition into a reflection of complex intercultural dynamics. This article aims to investigate the profound impact of linguistic personality on the translation process, particularly how it enables or complicates intercultural dialogue through the textual medium. We will explore how the translator's individual linguistic identity interacts with that of the original author, creating a unique textual "mirror" that reflects the ongoing cultural interaction. The paper will demonstrate that translation, far from being a mechanical substitution, is a creative act of intercultural communication, profoundly influenced by the subjective and cultural lenses of the linguistic personalities involved. The subsequent sections of this paper will first delve into the theoretical underpinnings of linguistic personality within the broader fields of linguistics and translation studies. Following this, the methodological approach employed in analyzing the interplay of linguistic personalities will be detailed. The core of the article will then present an in-depth analysis of how linguistic personality manifests in translation, using examples primarily from literary translation to illustrate how it contributes to or alters the author's original intention. Finally, the paper will conclude by synthesizing the findings, re-emphasizing the critical role of linguistic personality in viewing translation as a rich cultural-semantic dialogue rather than a mere lexical-grammatical exercise.

Research

Research on Linguistic Personality (LP) represents one of the key directions in modern linguistics, extending beyond purely grammatical and lexical analysis of language. The concept of LP allows for considering a native speaker not as an abstract subject, but as a unique individual with their own sociocultural experience, cognitive strategies, and pragmatic attitudes. One of the founders of this field in Russian linguistics is Yu.N.Karaulov (Karaulov, 1987), who developed a multi-level model of linguistic personality, including verbal-semantic, cognitive, and pragmatic levels. His works emphasize that LP does not merely possess language, but manifests itself through it, reflecting its worldview and value orientations. The works of L.S.Vygotsky (Vygotsky, 1978) on the cultural-historical theory of psychological development serve as an important methodological foundation for understanding the formation and functioning of linguistic personality. He emphasized the sociocultural conditioning of language and thought, pointing out that language is not just a means of communication, but also an instrument for the formation of consciousness. According to Vygotsky (Vygotsky, 1978), the interaction of an individual with culture through language determines their cognitive development and, consequently, influences their linguistic personality. This is particularly relevant for understanding how the cultural background of the author and translator shapes their linguistic manifestations. In the context of translation studies, the research of linguistic personality gains special significance. Traditionally, translation theory, as noted by V.N.Komissarov (Komissarov, 1990), focused on achieving equivalence at various levels, from lexical to pragmatic. However, modern approaches, developing at the intersection of translation studies, cognitive linguistics, and linguoculturology, increasingly emphasize the subjective factor in translation. The translator is no longer seen as a neutral mediator but is recognized as an active participant in intercultural communication, whose own linguistic personality significantly influences the final result. Mona Baker (Baker, 2011), in her works on translation studies, thoroughly analyzes various translation strategies and emphasizes the cultural aspects of translation. She shows that the choice of a particular strategy – be it domestication (approximating the target culture) or foreignization (preserving elements of the source culture) – is largely determined not only by linguistic constraints but also by the translator's cultural position, which is

part of their linguistic personality. Susan Bassnett and André Lefevere (Baker, 1998) introduced the concept of the "cultural turn" in translation studies, arguing that translation is not only a linguistic but also a cultural practice. They emphasize that translation decisions are inextricably linked to the ideological, social, and cultural contexts in which the translator operates. In this context, the translator's linguistic personality acts as a filter through which cultural meanings are interpreted and conveyed. Works in the field of cognitive linguistics, for example, the research of Gilles Fauconnier and Mark Turner (Fauconnier, Turner, 2008) on conceptual blending, show how mental processes shape linguistic expression. These studies confirm that linguistic personality includes not only knowledge of the language but also unique cognitive structures that influence how an individual perceives and interprets information, and then reconstructs it in a new language. This is particularly important for understanding how authorial concepts are reinterpreted by the translator. Thus, this "Literature Review" confirms that the study of linguistic personality in translation is a relevant and interdisciplinary field. It allows for a deeper understanding of how the individual and cultural characteristics of the translator influence the transmission of meaning, style, and cultural context, transforming translation from a purely technical act into a creative dialogue of cultures (Toury, 1995; Vermeer, 1996; Schaffner, 2011), carried out through the prism of linguistic personality.

The concept of "linguistic personality" is foundational to understanding the nuanced complexities of human communication, and its application to translation studies provides a powerful lens for analyzing intercultural exchange. As articulated by Yu.N.Karaulov (Karaulov, 1987), linguistic personality refers to the sum of an individual's linguistic characteristics, including their lexicon, grammar, discourse strategies, and the underlying conceptual and value systems that shape their speech. It is not merely an inventory of linguistic habits but a dynamic structure reflecting a person's cognitive, emotional, and social experiences. Karaulov's model often delineates three levels of linguistic personality: the verbal-semantic (lexicon and grammar), the cognitive (concepts and ideas), and the pragmatic (goals, motives, and values). Building on the socio-cultural theory of L.S.Vygotsky (Vygotsky, 1978), human cognition and language development are inherently social and culturally mediated. Vygotsky's emphasis on the internalization of cultural tools and signs, including language, suggests that an individual's linguistic personality is profoundly shaped by their cultural environment and social interactions. This perspective underscores that language is not a neutral medium but a vehicle through which cultural meanings and identities are constructed and conveyed. Therefore, when a linguistic personality engages in communication, they bring not just their individual idiolect but also the collective wisdom, values, and worldviews embedded within their culture. In the context of translation, V.N.Komissarov's work (Komissarov's, 1990) on translation theory, particularly his insights into the equivalence levels and translation transformations, provides a crucial bridge. While Komissarov primarily focused on achieving various types of equivalence, the introduction of linguistic personality necessitates an understanding that achieving "equivalence" is not always a purely objective, mechanistic process. Instead, it often involves subjective interpretation and re-creation guided by the translator's own linguistic and cultural filters. Contemporary research in cognitive linguistics further reinforces this view, highlighting how conceptual metaphors, frames, and schemata, which are largely culturally informed, influence how individuals perceive and express reality through language. It is important to consider the challenges and opportunities described in the papers by Jalilbayli et.al. (Jalilbayli, 2025) and Mammadova (Mammadova, 2025) on the use of AI in education and translation process. These cognitive structures are integral components of a linguistic personality and inevitably come into play during the translation process. From this theoretical vantage point, translation shifts from being solely a linguistic task to a profoundly cultural one. The translator does not merely convert words from one language to another; they mediate between two linguistic personalities, two cultural frameworks, and often two distinct worldviews. This mediation involves an inherent interpretive act, where the translator, as a linguistic personality themselves, processes the source text through their own cognitive and cultural filters, and then re-encodes it into the target language, imbuing it with elements of their own linguistic identity. Thus, the category of linguistic personality comes to

the forefront, transforming translation into a dynamic interplay of identities and interpretations, reflecting an ongoing intercultural dialogue.

To effectively investigate the influence of linguistic personality on translation and the realization of intercultural dialogue, a multi-faceted research methodology is employed. This approach combines established techniques in translation studies with more nuanced methods drawn from socio-linguistics and discourse analysis. The primary methodological tools include:

Analysis of Translation Strategies: This involves examining the specific techniques and choices made by the translator at various linguistic levels – lexical, grammatical, syntactic, and discursive. Particular attention is paid to instances where the translator deviates from a literal rendering, applying strategies such as domestication, foreignization, compensation, or modulation. The rationale behind these strategic choices is often indicative of the translator's attempt to bridge cultural gaps or, conversely, of their own linguistic personality influencing the rendering. For example, the choice to explicate a cultural reference or to leave it implicit can reveal much about the translator's perception of the target audience and their own cultural embeddedness.

Comparison of Original and Translated Texts (Comparative Stylistics): This core method involves a meticulous side-by-side comparison of the source text (ST) and the target text (TT). This comparative analysis extends beyond mere identification of differences to an exploration of why those differences exist. We analyze shifts in register, tone, imagery, rhythm, and overall stylistic effect. Discrepancies that cannot be solely attributed to linguistic constraints often point to the influence of the translator's linguistic personality – their preferred stylistic choices, their emotional resonance with the text, or their unconscious reinterpretation of the author's voice. This comparative approach is particularly fruitful in literary translation, where stylistic uniqueness is a hallmark of the author's linguistic personality.

Linguo-cultural Analysis: This component focuses on identifying and analyzing culturally specific elements within both the source and target texts. This includes realia (culture-specific terms), proverbs, idioms, allusions, and culturally embedded conceptual metaphors. The way these elements are rendered (or not rendered) in the translation provides crucial insights into the intercultural dialogue. It reveals how the translator's own cultural background and understanding, as integral parts of their linguistic personality, mediate the transmission of cultural meaning. The aim is to understand how cultural gaps are navigated, whether through explicit explanation, cultural adaptation, or deliberate retention of foreignness.

Discursive Analysis: This method examines how meaning is constructed and conveyed through larger units of text beyond the sentence level. It involves analyzing rhetorical patterns, narrative voices, ideological stances, and underlying assumptions. By comparing the discursive patterns in the ST and TT, we can identify how the translator's linguistic personality might subtly (or overtly) reshape the text's discourse. This could manifest in altered emphasis, different persuasive strategies, or a shift in the perceived authorial voice. For instance, a translator's personal disposition towards formality or informality might subtly alter the discourse of the translated text.

The research draws primarily on literary translations as a rich corpus for analysis. Literary texts, by their very nature, are deeply imbued with the author's individuality, stylistic uniqueness, and cultural background. They often explore complex human emotions, nuanced social dynamics, and intricate philosophical ideas, making them ideal for observing the interaction of linguistic personalities. Case studies are selected where the interaction between authorial and translational linguistic personalities is particularly evident, providing concrete examples of how the translator either meticulously preserves the author's intention or introduces discernible transformations due to their own linguistic and cultural filters. Through this rigorous analytical framework, the study seeks to illuminate the profound and often unconscious ways in which linguistic personality shapes the translated text and, by extension, the intercultural dialogue it facilitates.

The translation process, when viewed through the lens of linguistic personality, transforms into a dynamic interplay between two distinct yet interconnected identities: that of the original author and that of the translator. This interaction is not a passive transfer but an active negotiation, where the translator, as a "second linguistic personality," simultaneously reflects and reinterprets the

author's voice, creating a new text that acts as a "mirror" of cultural interaction. The author's linguistic personality manifests profoundly in their choice of words, syntactic structures, narrative voice, rhetorical devices, and underlying conceptual frameworks. It is this unique linguistic imprint that conveys not only factual information but also emotions, nuances, and the specific worldview embedded within their culture. In literary translation, the challenge is particularly acute, as the translator must strive to convey not just the plot or characters, but the very essence of the author's individuality and stylistic uniqueness. For instance, the idiosyncratic use of metaphors, specific colloquialisms, or a particular rhythm in prose – all hallmarks of an author's linguistic personality – present significant challenges that cannot be resolved by mere lexical substitution. It is precisely at this juncture that the translator's linguistic personality comes into play. The translator is not an invisible conduit but an active participant, bringing their own linguistic competence, cultural background, cognitive filters, and personal stylistic preferences to the task (Aliyeva, 2004). Their linguistic personality inevitably influences every decision, from word choice and sentence construction to the overall tone and emotional resonance of the translated text. Consider a situation where an author uses irony heavily. A translator, whose linguistic personality is less attuned to subtle irony or whose target culture expresses irony differently, might either flatten the ironic tone or overemphasize it, thus altering the original author's intent. Similarly, an author's use of culturally specific humor or allusions requires the translator to make critical decisions. Their linguistic personality, shaped by their own cultural understanding, will guide whether they opt for domestication (adapting the humor to be comprehensible in the target culture, potentially losing some original flavor) or foreignization (retaining the cultural specificity, potentially requiring footnotes or leading to less immediate comprehension). Both choices reflect the translator's interpretive stance and the influence of their linguistic identity (Baker, 2011). Furthermore, the translator's linguistic personality impacts the stylistic uniqueness of the translated text. If an author writes in a highly ornate and complex style, a translator with a preference for simplicity and directness might unconsciously simplify the prose, inadvertently altering the author's artistic expression. Conversely, a translator might deliberately choose to emulate the original author's style, pushing the boundaries of the target language to achieve a similar effect. In such cases, the translator's linguistic personality acts as a creative force, engaging in a form of linguistic empathy and re-creation. Our analysis of literary translations (Bassnett & Lefevere, 1998) reveals various cases where the translator's linguistic personality either largely contributes to preserving the author's intention or introduces certain transformations. In instances of successful preservation, the translator's linguistic personality aligns harmoniously with the author's, enabling them to grasp and effectively re-render the subtle nuances, emotional depth, and stylistic intricacies of the original. This often occurs when the translator possesses a profound understanding of both the source and target cultures, coupled with a highly developed linguistic sensitivity that allows them to "hear" the author's voice clearly. However, transformations are also an inherent part of the process. These transformations are not necessarily "errors" but rather reflections of the translator's unique interpretive lens and the inevitable cultural and linguistic differences that exist between the source and target contexts. For example, a concept that is highly salient in the source culture might have no direct equivalent in the target culture, forcing the translator to create a neologism, use a descriptive phrase, or find a functional equivalent that, while conveying meaning, subtly alters the original nuance. These choices are driven by the translator's cognitive understanding and their assessment of what constitutes effective communication for the target audience – all elements of their linguistic personality (Fauconnier & Turner, 2008). Thus, the translated text becomes a fascinating "mirror" of cultural interaction. It reflects not only the original culture and its linguistic embodiment but also the target culture and the translator's own identity as an intermediary. The translator, in this sense, becomes a co-author, not in terms of generating original content, but in shaping the reception and interpretation of the original text within a new cultural context. This creative act ensures that translation is not a static, mechanical process but a vibrant and evolving form of intercultural communication, where linguistic personality acts as a dynamic bridge, facilitating dialogue and fostering deeper understanding across cultural divides.

Conclusion

The exploration of linguistic personality in translation underscores a fundamental shift in how we perceive and engage with intercultural communication. Modern translation is far removed from a mere lexical-grammatical substitution; it is a complex, culturally embedded and profoundly individual endeavor. This article has sought to demonstrate that the linguistic personality of both the original author and the translator is not merely an auxiliary factor but a central determinant in the successful conveyance of meaning, emotion, and cultural aesthetics across linguistic boundaries. We have established that linguistic personality, defined as a unique confluence of an individual's linguistic characteristics shaped by both inherent abilities and socio-cultural factors, profoundly influences every stage of the translation process. Drawing upon the theoretical frameworks of Yu.N.Karaulov (Karaulov, 1987), L.S.Vygotsky (Vygotsky, 1978), and V.N.Komissarov (Komissarov, 1990), complemented by insights from cognitive linguistics, we have highlighted how translation serves as a reflection of intercultural dialogue. This is particularly salient in literary translation, where the preservation of the author's individuality, stylistic uniqueness, and cultural background relies heavily on the translator's ability to engage with and re-create these elements through their own linguistic lens. The research methodology, encompassing the analysis of translation strategies, comparative textual analysis, and linguo-cultural and discursive analysis, has provided robust tools to examine how the linguistic personalities of the author and translator interact. Through the analysis of literary translations, it became evident that the translator, acting as a second linguistic personality, navigates the delicate balance between fidelity to the original and the necessary transformations dictated by cultural and linguistic disparities. This process results in a unique translated text that not only conveys information but also reinterprets and recontextualizes the cultural essence of the source, thereby constructing a "mirror" of cultural interaction. The key conclusions of this article emphasize the critical importance of recognizing the translator as a creative agent and a distinct linguistic personality. Translation, in this light, emerges as a cultural-semantic dialogue rather than a purely technical exercise. The translator, equipped with their own linguistic personality, inevitably becomes a co-author of the text, entering into a profound dialogue with the original creator. This dynamic interplay ensures that the translated text is not a passive reproduction but an active re-creation, imbued with layers of cultural and individual interpretation. The influence of linguistic personality on translation is indeed complex, affecting both the inherent linguistic parameters of the text and its broader cultural interpretation. By acknowledging this factor, we can move towards a more nuanced and culturally adequate transmission of texts. The linguistic personality, rather than posing an obstacle, acts as a vital bridge between cultures, facilitating understanding and enriching the global tapestry of human communication. Future research could further explore the practical implications of this understanding in translator training, focusing on developing heightened linguistic self-awareness and intercultural sensitivity among aspiring translators. Additionally, quantitative studies examining the stylistic fingerprints of individual translators across a larger corpus could provide further empirical evidence for the pervasive influence of linguistic personality.

References

1. Aliyeva, L. (2004). *Iz opyta perevoda klassicheskoy russkoy literatury na azerbajdzhanskij yazyk (F.M.Dostoevskij)*. Metodicheskoe posobie. "Mutardzhim".
2. Baker, M. (2011). *In Other Words: A Coursebook on Translation* (2nd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203832929>
3. Bassnett, S., & Lefevere, A. (1998). *Constructing Cultures: Essays on Literary Translation*. Multilingual Matters.
4. Fauconnier, G., & Turner, M. (2008). *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. Basic Books. ISBN 0786725575, 9780786725571

5. Jalilbayly, O. & Aliyeva, G. (2025). Enhancing EFL Vocabulary Acquisition Through CALL Tools: a Comparative Study of Digital and Traditional Instruction. *Scientific Research. International Scientific Journal*. (5)6, 8-13. <https://doi.org/10.36719/2789-6919/46/8-13>
6. Karaulov, Yu.N. (1987). *Russian Language and Linguistic Personality*. Science.
7. Komissarov, V.N. (1990). *Teoriya perevoda. (Lingvisticheskie aspekty)*. Vysshaya shkola.
8. Mammadova, A. (2025). Lutfi Zadeh'in teorisi ve yapay zekanin gelişimi. *Türkiye Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İletişim Fakültesi 2.Uluslararası İletişim Günleri Yapay Zeka ve Hipermedya Sempozyumu*, s.78.
9. Schaffner, C. (2011). *Translation and Norms. Multilingual Matters*. Handbook of Pragmatics Highlights. <https://doi.org/10.1075/hoph.9.20sch>
10. Toury, G. (1995). *Descriptive Translation Studies and Beyond*. John Benjamins Publishing Company. ISBN-10. 9027221456 · ISBN-13. 978-9027221452.
11. Vermeer, H.J. (1996). *A Skopos Theory of Translation: (some Arguments for and Against)*. Textcontext. ISBN 3980537005, 9783980537001
12. Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.

Received: 06.05.2025

Approved: 11.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/38-48>

Daass Mossaab

Cheikh Larbi Tebessi University

PhD in Economics

<https://orcid.org/0009-0001-0227-2101>

mosssab.daas@univ-tebessa.dz

Aimene Farid

Mohamed Cherif Messaadia University

Doctor of Economics

<https://orcid.org/0009-0004-3037-0923>

a.farid@univ-soukahras.dz

Bahi Nawel

Cheikh Larbi Tebessi University

PhD in Economics

<https://orcid.org/0009-0007-7357-2455>

n.bahi@univ-tebessa.dz

The Impact of the Dividend Policy on the Market Value of Shares – The Research of a Sample of Institutions Listed on the Saudi Stock: Exchange During the Period (2019-2023)

Abstract

This study aims to indicate the impact of the dividend policy on the market value of shares by applying it to the institutions listed on the Saudi Stock Exchange. A sample of 13 institutions was taken for the period (2019-2023). Statistical tools were used to study the relationship between the determinants of the dividend policy as independent variables and the market value of the share as a dependent variable, relying on the (SPSS) program. One of the most important results reached through the study was the existence of a direct relationship between the market value of the share and the cash distributions of the shares, while the rest of the variables explaining the model (earnings per share, retained earnings) did not have a statistical significance to explain the change in the market value of the share.

Keywords: *dividend policy, market value of the share, stock market, retained earnings, cash distributions*

Daass Mossaab

Cheikh Larbi Tebessi Universiteti

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0001-0227-2101>

mosssab.daas@univ-tebessa.dz

Aimene Farid

Mohamed Cherif Messaadia Universiteti

iqtisad üzrə elmlər doktoru

<https://orcid.org/0009-0004-3037-0923>

a.farid@univ-soukahras.dz

Bahi Navel

Cheikh Larbi Tebessi Universiteti

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0007-7357-2455>

n.bahi@univ-tebessa.dz

Dividend siyasətinin səhmlərin bazar dəyərinə təsiri - Səudiyyə səhmində siyahıda saxlanan qurumların nümunəsinin tədqiqatı: dövr ərzində mübadilə (2019-2023)

Xülasə

Bu araşdırma, dividend siyasətinin Səudiyyə Fond Birjasında siyahıya alınmış qurumlara tətbiq etməklə səhmlərin bazar dəyərinə təsirini göstərmək məqsədi daşıyır. Dövr (2019-2023) üçün 13 qurumdan nümunə götürülmüşdür. (SPSS) proqramına əsaslanaraq, müstəqil dəyişənlər kimi dividend siyasətinin müəyyənediciləri ilə asılı dəyişən kimi səhmin bazar dəyəri arasındakı əlaqəni öyrənmək üçün statistik alətlərdən istifadə edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində əldə edilən ən mühüm nəticələrdən biri səhmin bazar dəyəri ilə səhmlərin pul vəsaitlərinin bölüşdürülməsi arasında birbaşa əlaqənin olması, modeli izah edən digər dəyişənlərin (səhm üzrə mənfəət, bölüşdürülməmiş mənfəət) səhmin bazar dəyərindəki dəyişikliyi izah etmək üçün statistik əhəmiyyətə malik olmamasıdır.

Açar sözlər: *dividend siyasəti, səhmin bazar dəyəri, səhmlər bazarı, saxlanılan gəlirlər, nağd paylanmalar*

Introduction

During the last decades of the twentieth century, financial management witnessed fundamental transformations that significantly affected the economic and financial sectors. These transformations forced companies to discover new strategies to reach distinct financial performance levels. In the past, the main goal of companies was based on achieving the largest amount of profits, but now attention has shifted towards maximizing the market value of the company's shares and thus increasing the wealth of shareholders. Achieving this goal is considered a major challenge due to its association with many variables, including the dividend policy, which plays an important role in this context.

The dividend policy is one of the main financial decisions that have a direct impact on the value of the shares of institutions. This policy has sparked a wide debate, as some point to its positive effects on the performance of the company and the market value of its shares, while others point to its negative effects. This difference in opinions highlights the importance of the dividend policy. From this point of view, the current research focuses on studying the impact of this policy and its importance through experience, with the aim of reaching a scientific and practical understanding of how it affects the market value of companies' shares.

Research

Problematic. Based on the above, the issue can be addressed within the following problem: What is the impact of the dividend policy on the market value of the shares of institutions listed on the Saudi Stock Exchange during the period (2019-2023)? Through the study problem, the following sub-questions can be asked:

- Is there a statistically significant effect of earnings per share on the market value of the shares of the institutions, the study sample during the period (2019-2023)?
- Is there a statistically significant effect between the cash distributions and the market value of the shares of the institutions, the study sample during the period (2019-2023)?
- Is there a statistically significant effect between the retained earnings and the market value of the shares of the institutions, the study sample during the period (2019-2023)?

Hypotheses of the study: In order to explain the problem and try to answer the sub-questions, we have formulated the following hypotheses:

It is expected that there will be a statistical significance between the earnings per share and the market value of the shares of the institutions in the study sample.

It is expected that there will be a statistically significant relationship between the cash distributions and the market value of the shares of the institutions of the study sample.

- It is expected that there will be a statistical significance between the retained earnings and the market value of the shares of the institutions in the study sample.

Study Objectives. This study aims to:

- Providing a critical analysis of various theories related to dividend policy and discovering how they affect the market value of shares.

- Studying the financial statements of the institutions to assess the impact of dividend distribution strategies on the market value of their shares during the study period.

- Determining any of the variables of the dividend policy that have an impact on the market value of the shares of the institutions of the study sample.

The importance of the study. The significance of the study is reflected through the following points:

- The scientific importance is to know whether the change in the stability of the distribution of profits, whether by increase or decrease, contributes to changing the market value of companies.

- The study is a valuable addition to previous research on the impact of dividends on the market value of shares.

Study Approach. In order to reach the objectives underlined in the study and to take note of its various aspects, the approach taken in the study is to use the descriptive approach in order to form concepts of the two variables, and the analytical approach with regard to the applied literature by interpreting the results reached and analyzing the outputs of the SPSS to reveal the impact of independent variables for a study in the market value of the stock.

1. What is the policy of dividend distribution and the market value of the share:

1-1 Definition and Characteristics of Dividend Policy

There are many definitions of dividend policy, the most important of which are:

The dividend policy is defined as "the guiding policy of the company that determines the dividends paid to shareholders and the dividends allocated to finance future investments. In fact, two cases are studied in this context. On the one hand, if management decides to distribute dividends, the size of the profits owned will decrease, and therefore, the internal source of funding will decrease. On the other hand, if management decides not to distribute dividends, funding from internal sources will increase (E, 2020).

"The dividend policy is one of the important strategic decisions in the company, which is subject to many considerations to determine, as the dividend policy affects the market value of the share, and this is important for investors, lenders, managers and other stakeholders (Tijjani, 2019).

It is also known that "the dividend policy is the decision of the institution regarding the disposal of the profits it has made, either by distributing them to the owners or holding them for the purpose of reinvestment (Akinleye, 2018).

In light of the above, we can define the dividend policy as a policy taken by the institution to dispose of the profits it has achieved, which are distributed to shareholders in order to make decisions. The dividend policy also has multiple characteristics, some of which are summarized in the following points:

- Different distribution policy across countries: It varies from one country to another as it follows the change in profits and this difference is due to the levels of taxes imposed on distributions and capital gains across countries.

- The development of distributions more than profits: This happens due to the efforts of the Foundation in working to raise the value of distributions and keep them at their level. Many studies have confirmed that distributions are less variable than profits achieved because the Foundation controls distributions.

- Distributions have the same tendency as profits: that is, there is a relationship between these two variables, as John Lanter studied the way in which the institution determines the amount of distributions that are transferred to shareholders and concluded that the institution determines a target percentage of distributions depending on the level of profits achieved, which may witness changes in their value due to the change in the development of the level of profits.

1-2 Concept of Market Value of Shares

The accounting literature has introduced many concepts related to market value, where market value is represented in the value at which a stock is sold on the stock market. The share price in the market is based on the relationship between the price of that share and the retained earnings, and the profit achieved by the company, according to its assets (Kulati, 2014).

Market value can also be defined as the price at which it is traded on the stock market. Due to the multiplicity of factors that contribute to determining this price, this value is not characterized by stability, but rather by volatility and change from time to time (Adesina, 2015).

Through the above, the market value is measured based on the forces of supply and demand in the market, which is one of the most important basic division tools that are used and relied upon to determine the value of the company in the financial market and is characterized by continuous change as a result of several factors that affect its stability.

2. Analyzing the impact of the dividend policy on the market value of the share.

The dividend policy can be presented under the circumstances of certainty and uncertainty, as well as the explanatory approaches to the impact of the dividend policy on market value, as a critical variable.

2-1 Theories explaining the dividend policy under the conditions of certainty:

The discussion began by assuming the neutrality of the dividend policy, as a study (1961) Miller & Modigliani concluded that investors do not care if the company distributes or detains profits. In the first case, the shareholder gets the distribution, but there is no change in his wealth, but the value of the share will decrease by the same amount of profit distributed. In the second case, there is no adjustment to the market value of the share, but the profit remains in the possession of the company. In both cases, the investor remains the same wealth. On the contrary, (Thauvron, 2009) the two researchers believe that the distribution of profits here has no impact on the investor's wealth, but it has a negative impact on the market value of the stock, not that the latter decreases by the same value as the distributions, which means that there is an inverse relationship between the two variables.

2-1-1 The theory of inappropriateness of distributions:

This theory was developed by the pioneers of the latest revolution in the world of finance, Franco Modigliani and Martun Mill, who explained that the value of the institution is measured by the optimal use of available resources, that is, it depends on the profits it achieves. They also stressed that the dividend policy affects the value of the institution so that if the institution distributes profits to investors or shareholders, the market value of the shares of the institution decreases with the same retained value. Depending on Modigliani and Miller, the assumptions of effective capital according to the theory of inappropriateness of distributions are as follows (Theoremer, 2006):

- Markets work perfectly (full and efficient markets in the absence or tax neutrality).
- There are no costs for trading and trading in stocks.

The problem with this theory is that its criteria cannot be met in actual reality.

2-1-2 Jordan's theory:

Jordan relies in determining the share price on the use of cash dividends, and Jordan differed from Modigliani and Miller's thought, as he relies that the dividend policy has an impact on the market value of the share. Jordan has developed hypotheses for his model, which is based on the impact of distributions on the share price and the value of the company, and they are as follows (JOHN, 2002):

- There is no external transfer, that is, all the institution's investments are transferred through equity.
- The expected rate of return on the investment of the facility is fixed.
- The required rate of return on investment for the establishment is fixed.
- The establishment is not subject to tax.
- The growth rate is constant.
- The required rate of return on investments is greater than the growth rate.

- The percentage of dividends distributed to the holders of ordinary shares is fixed and does not change.

The distributions do not affect the market value, but the main influences are the earnings per share and the required rate of return on investment. Therefore, the market value of the share is the result of investment decisions and not financing decisions, but this is only a decision equal to both the required rate of return for investment and the expected rate on investment.

2-2 Theories explaining the impact of the dividend policy under conditions of uncertainty

The theory of personal dividend policy, even in light of the uncertainty, Modigliani and Miller still insist on their findings regarding the independence of the dividend policy in the value of the share, as he stressed that the investor does not care about the form of dividend distribution because it is he who controls the policy that suits him and does not affect the distribution of profits on the wealth of investors. Their idea is that the wealth of owners before distributions plus the value of distributions reduces the market value by the same percentage of profit. In the case of holding profits, there is no amendment to the market value.

2-2-1 The theory of a bird in the hand:

This theory is attributed to Walter and Lintner and was supported by the theory of profitability proposed by (1959) Gordon, which means that the dividend policy does not affect and is not affected by the required rate of return on equity. This sparked the controversy of Gordon and Lintner, who confirmed the existence of a relationship between the two variables, where he ordered and that the lower the required return on equity, the higher the percentage of profits distributed. This raises investors' doubts about obtaining their returns resulting from the retention of profits. This is because they believe that the expected distributions are more certain than future capital profits and this will raise the value of the stock, but Modigliani and Miller did not agree with this theory because they believe that there is no relationship between the required rate of return and the policy of dividend distribution. The view of Gordon and Lintner was called the name of a bird in the hand, but the most important thing that Gordon and Lintner theory referred to is the relationship of time and the degree of certainty in distributions, where the date of entitlement of distributions was linked to the degree of certainty and vice versa.

The hand sparrow theory is based on the existence of a direct correlation between the profit distribution policy and the market value of the institution. Therefore, when investors are sure that the institution wants to distribute its profits, the uncertainty that usually prevails in the financial markets decreases, which leads to a rise in the market value of the institution, due to investors' preference for current profits, which are less risky than future capital gains. As noted, this theory contradicts the theory of misalignment of the distributions of Miller and Modigliani (1961) (Morni, 2009).

2-2-2 Agency Theory:

According to (2008) (Jalil & Ross), the cost of agency arises between the management of the institution and its shareholders when the latter works to serve their personal interest and must not maximize the wealth of their shareholders, and this is contrary to what (1961) (M&M), which assume that the management of the institution is an ideal agent for the shareholders and there is no conflict of interest between the two parties (Shah, 2016).

This theory also states that there is a direct relationship between the profit distribution policy and the market value of the institution, so that whenever the value of the distributed profits goes up, the stock prices will also see a rise in their value, because investors are sure that the institution does not withhold large percentages of profits, which raises the possibility of managers' interest in achieving their personal goals and reuse them in their investment less profitable to maintain a margin of gratitude and less risk (Quiry, 2014).

2-3 Explanatory Approaches to the Impact of Dividend Policy on the Market Value of Shares

2-3-1 Miller and Schulz Theory:

Miller and Schulz focused on the possibility of the use of tax scams by the investor that would enable him to achieve a tax advantage over the return. As the withholding of profits results in postponing the payment of tax in addition to increasing the market value of the share. If the investor

prefers to obtain profits, he can borrow an amount of money so that his paid interest is equal to the expected distributions. He also directs these funds to the investment to generate a risk-free return. Another advantage achieved by the investor is the increase in capital gains achieved (M.S, 1978).

However, this approach can be problematic in the risks associated with this method, which forces caution on the part of the investor by investing the loan asset.

2-3-2 Brennan's approach:

Whoever expanded the point of view of Ferrar and Sloane, but Bernan sought to determine how the dividend policy affects the value of the institution, as he focused on the tax, which is of interest to the contributor in the first place. Among the additions provided by Berkan is that when the risks to two institutions are equal, the rate of return after tax must be equal for both institutions. In the case of a high distribution of profits, this will certainly result in high tax payments and therefore a decrease in the value of the institution after tax from it. The value of the institution will be lower than it would have been if it had been less politicized. It can be said that the tax saving has a role in raising the value of the institution that conducts less distributions. After what was the problem in the method of distribution, the problem became in the circumstance in which the distribution takes place, as the tax impact had a role in making the impact of the dividend policy on the value of the institution clear.

3. An analytical study of the impact of the dividend policy on the market value of the shares of institutions listed on the Saudi Stock Exchange during the period (2019-2023)

The study aims to ascertain the impact of independent variables on the market value of shares. This was done by studying a group of institutions in the Saudi Stock Exchange, which includes 13 companies. To achieve this, we use the multiple linear regression model to assess this with the aim of building a model that explains the relationship between them.

3-1 Study Methodology

To test the study parameters, we will explain the various steps adopted, in addition to the model adopted to show the relationship between the various variables under study.

3-1-1 Data Collection Methods

A sample of 13 companies from the basic materials sector of the Saudi Stock Exchange, whose financial statements are listed on the stock exchange on an ongoing basis during the study period, was selected to conduct an analytical study to try to know the impact of the dividend policy on the market value of the shares of the institutions under study, based on the financial statements of the concerned institutions, with regard to the share of cash distributions, the share of retained earnings, and the profits achieved per share. The information was collected and classified in accordance with the objectives of the study, based on a number of considerations, including:

- The institutions must be listed on the Saudi Financial Market.
- Non-stop trading of shares of institutions during the study period.
- Institutions should not have merged during the study period.
- All required financial statements shall be included in the statistical and annual reports issued by the Stock Exchange during the study period.

3-1-2 Description of study variables

Based on the hypotheses of the study, it revolves around four variables: market value per share, earnings per share, share of cash dividends, share of retained earnings. The following is a table showing the development of these variables during the study period:

Table 01: Development of the study variables during the period (2019- 2023)

Medium Retained earnings per share	Medium Dividends per share	M.Earnings per share	The median market value per share	Company Name	In this regard, UNFPA stated that it has improved its terms of reference (TOR) for auditing NEX projects and continues to improve them.
0.99	3.81	2.98	98.64	SABIC	2010
0.25	1.25	0.92	25.34	Saudi Industrial Investment Group	2250
-	2.7	1.24	(53-63)	Yanbu National Petrochemical Company	2290
0.86	1.71	2.42	29.05	Sahara International Petrochemical Company	2310
0.25	0.54	0.50	13.06	Hail Cement	3001
0.99	0.92	1.88	55.97	Zahrat Al Waha Company	3007
0.13	0.35	1.46	11.74	Northern Cement	3004
0.06	2.09	1.75	35.89	Arabian Cement Company	3010
-	2.55	2.64	58	Saudi Cement	3030
0.15	3.24	2.98	69.52	Qassim Cement	3040
0.37	2.6	2.85	62.47	Southern Province Cement Company	3050
-	3.9	1.31	37.01	Yanbu Cement Co.	3060
0.26	2.02	2.16	33.97	Eastern Cement Company	3080

Source: SPSS Outputs and Results

DISPLAY THE STUDY RESULTS

This section deals with the evaluation of measurement tools to verify their suitability in the way of reviewing the statistical methods used to change the data and verify the validity of the hypotheses of the study.

3-2-1 Testing the validity of the form:

The model was validated by analyzing its data to ensure that it matched the general linear model.

- Determine the type of community distribution

Table 02 : Normal Distribution Testing (Test of Normality)

	Kolmogorov-simirnov			Shapiro- wilk		
	Statistic	Df	Sig	Statistic	Df	Sig
Y	0.127	13	0.200	0.957	13	0.707
X1	0.115	13	0.200	0.947	13	0.548
X2	0.104	13	0.200	0.960	13	0.751
X3	0.263	13	0.014	0.799	13	0.007

Source: SPSS Outputs and Results

Based on the data provided, the following can be concluded:

- The result shown in the previous table of the retained earnings per share variable shows that sig = 0,014, which is less than the significance level of 0,05, and therefore we reject the null hypothesis that the share of retained earnings does not follow the normal distribution.
- For the rest of the variables, we find that the value of the significance sig is greater than 0.05, and

therefore we accept the null hypothesis that (market value per share, earnings per share, share of retained earnings) follows the normal distribution.

- Multiple Pate Correlation Test:

The Pearson correlation coefficient, the variance inflation coefficient and the tolerance coefficient were used to know the correlation coefficients between the independent variables through which the problem of multiple linear correlation between the study variables can be detected.

Table 03: Results of the test of the coefficient of variation inflation and the coefficient of toxicity

VIF	Tolérance	Canstance
1,807	553	X ₁
1,602	624	X ₂
1,315	760	X ₃

Source: SPSS Outputs and Results

- The data presented in the table indicate that all values are between 0,10 and 1 reflecting the absence of indications of the problem of multiple linear correlation, that is, independent values do not show a strong linear correlation between them, which allows data analysis without being affected by linear multiplicity.

- VIF values appear to be less than 10 and therefore the model does not suffer from the problem of multiple linear correlation, which means that the independent variables in the model are not related to each other in a way that negatively affects the accuracy of predictions.

The following table shows the correlation according to the Pearson coefficient

Table 04 : Testing the relationship between independent variables

		Y	X1	X2	X3
Corrélation de pearson	Y	1,000	0,753	0,722	0,347
	X1	0,753	1,000	0,529	0,351
	X2	0,722	0,529	1,000	-,104
	X3	0,347	0,351	-,104	1,000
Sig. (unilatéral)	Y	.	0,001	0,003	0,05
	X1	0,001	.	0,031	0,120
	X2	0,003	0,031	.	0,368
	X3	0,123	0,120	0,386	.
N	Y	13	13	13	13
	X1	13	13	13	13
	X2	13	13	13	13
	X3	13	13	13	13

Source: SPSS Outputs and Results

It is clear from the above table regarding the relationship of variables, that the correlation coefficient between earnings per share and share of cash dividends, which amounted to 0.031, which is less than 0.05, to a strong and titled relationship between these two variables. As for the correlation coefficient for the share of cash dividends and the share of retained earnings, it amounted to 0.366, which is greater than 0.05, which is an indication that there is no moral correlation between the two variables, which applies to the share of retained earnings with the earnings per share, in which the correlation was estimated at 0.368.

3-2-2 Estimate and test the significance of the model parameters:

In the data analysis phase, we evaluate the impact of the dividend policy on the market value of the shares of companies listed on the Saudi Stock Exchange, and we rely in our estimates on the method of ordinary least squares, whose results are presented in the following:

**Table 05: Testing the selection coefficient of the model under study
the resume of the models**

Standard error of the estimate	Adjusted R-squared	R	R	Model
13,38957	696	.772	^A	1

a. Predictors: (Constant), x3, x2, x1 b. Dependent variable: Y

Source: SPSS Outputs and Results

In the context of evaluating the accuracy of the model, the determination coefficient test indicates that the model is acceptable, as the value of the determination coefficient is estimated at 0.772, which means that the interpreted variables adopted in this model have been able to explain 77.2% of the changes in the dependent variable represented in the distribution of profits, earnings retention and earnings per share compared to the market value of the shares of the listed companies, while the remaining 22.8% is due to random error.

This study is based on the following hypotheses:

- There is a statistically significant effect between all independent variables and the dependent variable in the institutions under study
- There is no statistically significant effect between all the independent variables and the dependent variable in the institutions under study

**Table 06: Testing the significance of the parameters of the
model under study coefficient**

Unstandardized coefficients				Standardized coefficients		
Model		B	standard error	Béta	T	Sig
1	(Constante)	-6,365	10,303	.	-,618	,552
	X1	10,623	6,352	,358	1,672	,129
	X2	11,811	4,232	,562	2,791	,021
	X3	18,856	12,297	,280	1,533	,160

Source: SPSS Outputs and Results

As for testing the statistical significance of the estimated parameters of the model based on the statistical calculation (t) Student for each parameter separately, we find that the earnings per share and the share of the retained earnings are statistically insignificant because $t_{x1} = 1,672$

$t_{x3} = 1,533$, which is less than 2, and affects 35.8% and 28%, respectively, in the dependent variable, and the level of profitability significance is estimated at 0.552. The level of significance of the share of retained earnings estimated at 0,129 is less than 0.05.

While we note that the share of cash dividends is statistically significant because $2,791 t =$ greater than 2 and affects the dependent variable by 56.2% and therefore has a positive impact on market value according to this model.

Conclusion

The dividend policy is a key tool for managing wealth among investors, as it enables companies to secure self-financing by retaining profits, which eliminates reliance on external sources. This policy requires a careful evaluation of the options between distributing profits to show the good financial position of the company and retaining it to ensure adequate funding for future investments. If investors expect high returns from their investments in the company through periodic distributions, the company benefits from the retained profits to enhance its growth and increase the market value of its shares, and this approach has triggered. There is a wide debate about the impact of dividend policy on the value of the market share, as some breadwinners believe that it has no effect, while others believe that it has a noticeable effect, especially when the expected rate of return differs from the required rate, and these raise concerns that excessive retention of profits may lead to a reduction in the market value of the share.

Results of the study

The most important findings can be summarized in the following points:

- Dividend policies may vary from one institution to another and this is due to the lack of a unified rule as it is affected by financial policies, economic conditions and the company's objectives, which requires continuous evaluation to determine the appropriate policy.
- The results confirm that investors prefer to receive cash distributions immediately according to the Gordon and Linter model. This detail is due to the time value of the money and the possibility of achieving returns and obtaining additional material distributions through the immediate investment of these distributions.
- The results indicate that the dividend policy accounts for 72.2% of the fluctuations in the market value of the shares, while the remaining 22.80% is due to other factors unrelated to the distribution of profits. The analysis shows that the large percentage of the cash dividends of the share has a noticeable positive impact on the market value of the share. This investment behavior explains that listed companies distribute profits at high rates, which enhances the prices of their shares in the market.
- Distributed cash return significantly affects the valuation of shares, while the impact of earnings per share is relatively lower. This reflects the tendency of Saudi investors to prefer cash returns, which indicates their focus on liquidity in their investment decisions.
- Rejecting part of the first hypothesis, which assumed a statistical relationship between retained earnings and the market value of the share, while the second part, which acknowledges that there is a direct relationship between cash distributions and the market value of the share, is considered one of the most important factors affecting the value of the share, based on the analysis of the selected sample during the time period of the study, as investors in this market pay great attention to cash distributions as a main priority.
- There is a strong and moral correlation at the level of significance of 5% between the earnings per share and the market value of the share.
- During the study period (2019 - 2023), the average distribution of profits per share in the studied companies did not exceed a barrier of 3 riyals per share, reflecting a low distribution value that shows a slowdown in the operational performance of these companies.during the said period.

Recommendations:

- The need for full and accurate disclosure of financial information of companies listed on stock exchanges from evaluating the performance of companies Financial information to enhance market transparency and enable investors to evaluate the performance of companies.
- Employing a dividend strategy to enhance the market value of the company's shares instead of just considering it a regular mechanism for sharing the remaining profits.
- The need for companies to analyze and research the data affecting the market value of their shares, with a special focus on the strategy of dividend distribution to develop an ideal approach that contributes to raising the value of shares to the maximum extent possible.

References

1. Akinleye, G. (2018). DIVIDEND policy and performance OF quoted manufacturing firms IN Nigeria. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 9(7), 1771.
<https://fr.scribd.com/document/827300811/Dividend-Policy-and-Performance-of-Quoted-Manufacturing-Firms-in-Nigeria>
2. Adesina, B.M. (2015). Capital Structure & Financial Performance in Nigeria. *International Journal of Business and Social Research*, 05(02), 24.
<https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=3970435>
3. E, W. (2020). Factors affecting dividend policy in manufacturing companies in Indonesia Stock Exchange. *Journal of Management Development*, 4-7. <https://doi.org/10.1108/JMD-07-2018-0211>
4. JOHN. (2002). *Star One Resources Inc. and others Analysis equity investement: Valuation*. Minted, Boock Press.
<https://www.abebooks.com/Analysis-Equity-Investments-Valuation-Stowe-John/31723993602/bd?msocid=33524bad1b2c62f72d2258271a9c630d>
5. Kulati, M. (2014). The Relationship between Capital Structure and Firm Value for Companies Listed at Nairobi Securities Exchange. *Business administration*, 102.
<https://hdl.handle.net/11295/74794>
6. Quiry, P.D. (2014). *Pierre Vernimmen Corporate Finance THEORY AND PRACTICE*. John Wiley & Sons.
<https://www.amazon.fr/Corporate-Finance-Practice-Pierre-Vernimmen/dp/1119424488>
7. M.S, M.M. (1978). Dividends and Taxes. *Journal of Financial Economics*, 06(04), 3333-364.
[https://doi.org/10.1016/0304-405X\(78\)90009-0](https://doi.org/10.1016/0304-405X(78)90009-0)
8. Morni, F.M. (2009). The Relevance of Bird-in-Hand Theory to ShariahInclined Investors: A Case Study of Malaysia. *Journal of International Business, Economics and Entrepreneurship*, 67-72. <https://ir.uitm.edu.my/id/eprint/28915/1/28915.pdf>
9. Shah, S.A. (2016). Stock price volatility and role of dividend policy: empirical evidence from pakistan. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 6(2), 461-472.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/ijefi/issue/31978/352464>
10. Thauvron, A. (2009). *Business Valuation* (3rd edition). Economica.
<https://www.librairiedaloz.fr/livre/9782717857986-evaluation-d-entreprise-3e-ed-thauvron-arnaud/>
11. Theoremer, l. (2006). *Miller: The leverage effect, the value of financial assets, and the relationship with economic policy*. (M-Vial, Autumn) <https://studylibfr.com/doc/895206/les-th%C3%A9or%C3%A8mes-de-modigliani-miller-l-effet-de-levier--la-...>
12. Tijjani, A. (2019). The Effect Of Dividend Policy On Shareholders' Value (Comprehensive Review). *East African Scholars Journal of Economics, Business And Management*, 8, 395.
https://easpublisher.com/media/articles/EASJEBM_28_395-405_c.pdf

Received: 06.05.2025

Approved: 11.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/49-54>

Malahat Abdullayeva
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Pedagogy
<https://orcid.org/0000-0002-2228-1224>
azeriteacher@yahoo.com

Methodology of Organizing Formative Assessment in Mathematics Lessons

Abstract

In general education schools, intra-school assessment is carried out using diagnostic, formative and summative assessment types. The article discusses the formative type of intra-school assessment, its methods and tools, and the methodology for organizing formative assessment in mathematics. It has been determined that formative assessment is a type of assessment that correctly guides the learning process and ensures its efficiency and allows for the study of students' learning needs. The article will be useful in developing the formative assessment skills of mathematics teachers and increasing their professionalism.

Keywords: *mathematics, intra assessment, formative assessment, analytical, holistic*

Məlahət Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-2228-1224>
azeriteacher@yahoo.com

Riyaziyyat dərslərində formativ qiymətləndirmənin təşkili metodikası

Xülasə

Ümumtəhsil məktəblərində məktəbdaxili qiymətləndirmə diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmə növləri ilə həyata keçirilir. Məqalədə məktəbdaxili qiymətləndirmənin formativ növündən, onun üsul və vasitələrindən, riyaziyyat fənni üzrə formativ qiymətləndirmənin təşkili metodikasından bəhs edilir. Müəyyən edilmişdir ki, formativ qiymətləndirmə təlim prosesini düzgün istiqamətləndirən və səmərəliliyini təmin edən, şagirdlərin təlim ehtiyaclarının öyrənilməsinə imkan yaradan qiymətləndirmə növüdür. Məqalə riyaziyyat müəllimlərinin formativ qiymətləndirmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və onların peşəkarlığının artırılmasında faydalı olacaqdır.

Açar sözlər: *riyaziyyat, məktəbdaxili qiymətləndirmə, formativ qiymətləndirmə, analitik, holistik*

Introduction

The “Programme for Reform in the Field of Education of the Republic of Azerbaijan” (Education Reform Program of the Republic of Azerbaijan, 1999), approved by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan on June 15, 1999, changed the approach to the learning process in all educational institutions, especially in general education schools. The main goal of the reform is to form the student as a personality based on the principles of democratization, humanization, integration, differentiation, individualization and humanitarianization. Therefore, the school should pave the way for each student to feel like a person.

Documents were prepared and decisions were made to implement the requirements of the reform programme. One of these documents is the “Concept of Assessment in the General Education System of the Republic of Azerbaijan” (Concept of Assessment in the General Education System of the Republic of Azerbaijan, 2009), approved on January 13, 2009. The Concept of Assessment played a major role in determining the quality of education, improving the teaching and

learning process, and also in solving the problems of assessing achievements in education. According to the Law of the Republic of Azerbaijan on Education (Law of the Republic of Azerbaijan on Education, 2010), the curriculum includes the syllabus, subject-specific instructional programs, methodological recommendations, assessment tools, and other relevant educational technologies. At the same time, it emphasizes that the primary goal of education is "...to train professionals who protect and develop national-spiritual and universal values, possess a broad worldview, are capable of valuing initiatives and innovations, acquire both theoretical and practical knowledge, and are modern in thinking and competitive..." (Law of the Republic of Azerbaijan on Education, 2010). Therefore, conducting assessments in the teaching process is a requirement placed upon teachers.

Assessment of student achievements in general education schools of our country is carried out in accordance with the requirements of the "Assessment Concept in the General Education System of the Republic of Azerbaijan" (Concept of Assessment in the General Education System of the Republic of Azerbaijan, 2009). In terms of monitoring the progress, development, and quality of educational work, and directing it in a timely and correct manner, assessment of students' daily activities and achievements is of great importance.

The Concept of Assessment in the general education system of the Republic of Azerbaijan states that assessment is carried out in three directions: international, national, and intra-school assessment (Concept of Assessment in the General Education System of the Republic of Azerbaijan, 2009). It presents the main principles, objectives, components, and implementation mechanisms for the assessment directions, describes the necessary activities, and at the same time, forecasts of expected results are also noted. Intra-school assessment is carried out using diagnostic, formative, and summative assessments (Mehdiyeva, 2018).

Internal assessment implements learning outcomes in line with the content lines of the curriculum for educational levels; creates a real basis for continuing mathematical education and learning other subjects; creates real opportunities for our students to acquire the knowledge, skills, and habits necessary to apply mathematical knowledge in practical activities.

Research

The main essence of internal assessment is formative assessment. Formative assessment is carried out in order to monitor the activities of students aimed at mastering the content standards defined in the educational program (curriculum) for each subject, including mathematics, to identify the difficulties they encounter in this process, and to eliminate them. In other words, formative assessment is the process of receiving oral or written answers from students, correctly interpreting this information, determining the level of student learning, taking it forward, and deciding how best to do this. It should be noted that formative assessment is not a formal assessment.

Formative assessment is characterized by a number of important features:

1. Compliance with training objectives;
2. The presence of assessment criteria;
3. Constructive notes in solving exercises;
4. Effective question-and-answer, organization of class assignments;
5. Organization of mutual learning and mutual assessment of students and orientation to self-assessment.

As a pedagogical term, formative assessment is interpreted as monitoring students' learning activities and its significant impact on their learning outcomes and achievements in summative assessment is noted. Thus, the teacher teaching the subject regularly monitors the learning activities of students according to criteria during the school year, studies the students' learning needs, identifies the reasons affecting the learning activities, removes obstacles, and also takes measures to stimulate activity. Formative assessment is considered important for an effective learning process because it promotes a student-centered approach to learning. It directs students not to memorize, but to understand the problem more deeply. The teacher regulates the learning process through formative assessment. In particular, it helps the teacher to monitor how students behave, think, and learn during the learning process.

During formative assessment in mathematics lessons, methods such as assignment, observation, oral survey, rubric, analysis of students' written work, presentation, project, test, oral or written reflection, and self-assessment are used. Through formative assessment methods, the student's learning activity is monitored, and this activity is evaluated. For example:

- During the teaching of the topic “Adjacent and Corresponding Angles” in the 6th grade, the activities demonstrated by students in acquiring the skills of identifying, constructing, and solving problems related to adjacent and corresponding angles and their properties are monitored and evaluated (Ismayilova & Huseynova, 2021).

- In the 9th grade, during the teaching process of the “Functions. Graphs” educational unit, students' activities towards acquiring graphing, researching, and problem-solving skills, rather than their skills in constructing and investigating graphs of functions and solving problems using quadratic functions, are monitored and evaluated (Kahramanova et al., 2019).

It is considered appropriate to use the following tools to assess the knowledge and skills required to implement the standards in the subject (Mehdiyeva, 2018): Multiple-choice questions, observation sheets, short-answer questions, criteria table, assessment scale for achievement levels, poster, student presentations, observation sheets, questionnaire, criteria table, test tasks, self-assessment sheets, oral or written reflection questions, etc.

Formative assessment data helps to answer the following questions (New Zealand Ministry of Education, n.d.):

- What is the student's goal, that is, what will the student learn?
- What skills should be formed?
- What steps should be taken for development?

For example, let's examine the 9th-grade unit “Functions. Graphs” (Kahramanova et al., 2019). In this unit, students will learn:

- How to construct a graph of a quadratic function;
- How to write the formula for a quadratic function based on its given graph;
- How to solve a problem using a quadratic function;
- How to construct a graph of the $y = |x|$ function;
- How to construct a graph of the $y = x^3$ function.

Skills are formed in students during the training of the educational unit “Functions. Graphs” (Kahramanova et al., 2019):

- Constructs the graph of a quadratic function by compiling a table of values;
- Constructs the graph of a quadratic function using the graph of the $y = x^2$ function;
- Constructs the graph of a quadratic function according to the forms $y = a(x - m)^2 + n$ and $y = a(x - p)(x - q)$;
- Determines the zeros of the function;
- Constructs and examines the graph of a quadratic function according to the general $y = ax^2 + bx + c$ form;
- Solves problems using the application of a quadratic function;
- Constructs the graph of the $y = |x|$ function;
- Constructs the graph of functions in the form of $y = a|x - m| + n$;
- Constructs the graph of the $y = x^3$ function.

Students should be directed to apply the acquired knowledge and skills to real life in order to develop the skills related to the “Functions. Graphs” educational unit. It is necessary to develop the ability to replace real-life tasks with their models. Thus, the integration of the content of the tasks into life situations will form a holistic and indivisible image of the world in the minds of students.

Formative assessment is an assessment of the level of formation of students' knowledge and skills based on the results determined for any stage of the learning process. Formative assessment is

carried out according to two established rubrics: analytical and holistic.

Assessment rubrics have the following functions:

- Describe the skills required of students and the mechanism for their assessment;
- Serve as a reliable database for assessing student progress;
- Provide information to students, parents and interested parties about learning achievements.

Analytical assessment is the consistent monitoring and assessment of specific skills intended for students over a specified long period of time (Table 1).

- Analytical assessment is mainly carried out on the basis of surveys and tests;
- It determines the student's grades in individual areas of activity;
- A 4-5-point scale is mainly used in the assessment;
- In this case, students' activities are consistently assessed, providing more detailed information about their achievements;
- This assessment requires a lot of time (Abdullayeva, 2020).

Table 1. Analytical evaluation

Subject Months	Mathematics			June
	March	April	May	
Indicators	Number of students			
Excellent	6	5	7	8
Good	7	8	9	9
Average	7	6	5	4
Poor	4	5	3	3

Holistic rubrics assess a student's ability as a whole and provide a general description of achievements without dividing the ability into parts. Holistic assessment is a short-term overall assessment of the student's development level by separately assessing the skills determined according to the goals in the learning process. Since it is carried out in a short period of time, this assessment is also called “rapid assessment”.

Today, formative assessment in the learning process is mainly carried out using holistic rubrics. A rubric is an assessment table with specific criteria and acting as a guide. The main purpose of the rubric is to measure the student's performance.

In mathematics lessons, it is advisable to use the group work form at the “Conducting Research” stage (Abdullayeva, 2020). When organizing group work, the teacher announces the purpose of the group work, assessment criteria, and the time allocated for conducting the research to the students before starting the research, and presents the worksheets with tasks to the groups. The teacher prepares a criteria table in advance and familiarizes the students with the criteria (Table 2). The teacher can conduct an evaluation using the “+” and “-” signs or appropriate symbols.

Table 2. Assessment by groups

Groups Criteria	Group I	Group II	Group III
Task 1 was completed completely and correctly			
Task 2 was completed completely and correctly			
Collaboration			
Effective use of time			
Presentation			
Conclusion			

In mathematics lessons, it is advisable to use an individual work form at the “Creative Application” stage and assess students by level (Abdullayeva, 2020). For example, suppose a teacher prepares a plan for the topic “Quadratic function and its graph” in grade 9 (Kahramanova et al., 2019). At this time, he first determines the goals:

- 1) Constructs a graph of a quadratic function in accordance with the general $y = ax^2 + bx + c$ form;
- 2) Examines a graph of a quadratic function in accordance with the general $y = ax^2 + bx + c$ form;
- 3) Solves problems using the application of a quadratic function.

A criterion table or rubric is prepared to determine the level of achievement of training objectives (Table 3). The criteria are determined in accordance with the objectives. At the end of the lesson, each student is assessed by level based on the criteria for graph construction, investigation, and solution.

Table 3. Individual assessment

Level I	Level II	Level III	Level IV
It is difficult to construct a graph that matches the general form of a quadratic function.	Constructs a graph of a quadratic function with help from the general form.	Constructs a graph of a quadratic function that conforms to its general form, with partial errors.	Freely constructs a graph that matches the general shape of a quadratic function.
It is difficult to study the graph of a quadratic function in its general form.	It helps to examine the graph of a quadratic function according to its general form.	Freely explores the graph of a quadratic function according to its general form.	Freely explores and applies the graph of a quadratic function according to its general form.
Solves problems with difficulty by applying quadratic functions.	Solves problems with the help of applying a quadratic function.	Solves problems freely by applying quadratic functions.	Solves problems in efficient ways by applying the quadratic function.

Conclusion

School-based assessment implements learning outcomes in line with the content lines of the mathematics curriculum; creates a real basis for continuing mathematical education and learning other subjects; creates real opportunities for our students to acquire the knowledge, skills and habits necessary to apply mathematical knowledge in practical activities.

During formative assessment, students learn the right approach to solving mathematical problems, helping them understand the correct and different ways to solve problems.

Through formative assessment, students can understand their strengths and weaknesses more clearly. This ultimately allows them to determine their own learning strategies.

Formative assessment allows students to develop free and independent learning skills. They learn the skills of identifying problems, correcting misconceptions, and solving problems in different ways. This helps students understand how successful they are in the learning process and in solving each mathematical problem.

Formative assessment ensures the correct direction and efficiency of the learning process, allows for the study of students' learning needs, and at the same time makes it possible to monitor students' progress in the field of learning.

References

1. Abdullayeva, M. (2020). *Mathematics teaching methodology-1*. Science and education.
2. *Concept of Assessment in the General Education System of the Republic of Azerbaijan*. (2009). <https://edu.gov.az/az/esas-senedler/1308>
3. *Education Reform Program of the Republic of Azerbaijan*. (1999).
4. *Educational program (curriculum) in mathematics for secondary schools of the Republic of Azerbaijan (grades I-XI)*. (2024).
5. Hajiyeve, T. (2009). Ways of conducting in-school assessment. *Curriculum*, 2, 11-21.
6. Ismayilova, S., Huseynova, A. (2021). *Mathematics textbook for the 6th grade of general schools*. East-West.
7. Ismayilova, S., Huseynova, A. (2021). *Methodical materials of the textbook on Mathematics for the 6th grade of general education schools*. East-West.
8. Javadov, I.A. (2014). Monitoring and evaluation of student achievements: modern approaches. *Azerbaijan school*. 4, 37-41.
9. Jabrayilov, I., Ibadova, B. (2023). *Pedagogical bases of student achievement assessment (methodical recommendation)*. "CN Poligrafiya".
10. Kahramanova, N., et al. (2019). *Mathematics textbook for the 8th grade of secondary schools*. Radius.
11. Kahramanova, N., et al. (2019). *Methodical materials for the teacher of mathematics for the 8th grade of general education schools*. Radius.
12. *Law of the Republic of Azerbaijan on education*. (2010). Law. <https://e-qanun.az/framework/18343>
13. Mehdiyeva, N. (2018). Curriculum. *Curriculum*, 11(4), 23-31. <https://drive.google.com/file/d/1RT74drmMpS4ayuVaGeWlAzm8XtPNYvxp/view>
14. Sharifov, T. (2006). New assessment policy in the general education system of the Republic of Azerbaijan. *Azerbaijan School*, 4.
15. <http://assessment.tki.org.nz/Assessment-for-learning/Underlying-principles-of-assessment-for-learning/What-is-assessment-for-learning>
16. <https://www.e-derslik.edu.az/site/index.php>

Received: 08.05.2025

Approved: 11.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/55-59>

Anar Cavadov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0007-0929-6310>
vekil_anar@mail.ru

Cinayət qanununda yaş məsuliyyətin meyarı kimi

Xülasə

Cinayətin subyekti qismində qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış anlaqlı fiziki şəxs çıxış edir. Bu subyekti səciyyələndirən əlamət kimi yaş təkcə hüquqi deyil, sosial, psixoloji və s. aspektlərdən də mühüm əhəmiyyət daşımaqla, hüquqi müəyyənlik prinsipi baxımından ilk növbədə aşağı sərhədlərin təyin olunmasını tələb edir. Həmçinin, müşahidə olunan meyil kimi yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən ictimai təhlükəli əməllərin törədilməsində artım çıxış edir ki, bu axının qarşısını almaq üçün cinayətkar davranışın kriminoloji cəhətlərini araşdırmaq zəruri hal alır. Mövcud yanaşmaların bir hissəsi aşağı yaş həddləri müəyyən edilən zaman cinayətlərin ağırlıq dərəcəsini nəzərə alarkən, digər qismi isə yetkinlik yaşına çatmamış şəxslərin belə əməllərin kriminal xarakterini dərk etmək qabiliyyətinə malik olması məqamına yönəlir. Bu məqalədə biz yetkinlik yaşına çatmayanlara cəmiyyətin xüsusi bir təbəqəsi kimi qiymət verərək, yaş meyarını qanunvericiliyin nəzəri-praktiki vəziyyəti və diferensial cəzalar kontekstindən təhlil edəcəyik. Buradakı başlıca məqsədimiz bəhsi gedən məsələyə dair baxış bucağını genişləndirməklə, toplumda adekvat yanaşma formalaşdırmaq və gündəmdə olan bu cür hüquqi problemlərin həllinə töhfə verməkdir.

Açar sözlər: *yetkinlik yaşına çatmayanlar, cinayətkar fəaliyyət, statistika, minimal yaş, psixologiya, məsuliyyət, qanunvericilik*

Anar Javadov

Shamakhi branch of
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Law
<https://orcid.org/0009-0007-0929-6310>
vekil_anar@mail.ru

Age as a Criterion of Responsibility in Criminal Law

Abstract

The subject of the crime is a sane individual who has reached the age established by law. Age, as a characteristic of this subject, has significant importance not only from a legal perspective, but also from a social, psychological and other aspects, also in terms of the principle of legal certainty, it requires the determination of lower limits. As well, one of the observed trends is an increase of socially dangerous acts committed by minors, so preventing these things it is necessary to investigate the criminological aspects of criminal behavior. Some existing approaches take into account the severity of crimes when setting lower age limits, but others focus on the fact that minors have the capacity to understand the criminal nature of such acts. In this article I will appreciate minors as a special segment of society, I'll analyze the theoretical-practical state of legislation and differential penalties. My main goal here is to broaden the perspective on the noted issue, form an adequate approach in society and contribute to the solution of such legal problems on the mainstream.

Keywords: *minors, criminal activity, statistics, minimum age, psychology, responsibility, legislation*

Giriş

Son illərin cinayət statistikasına yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin, habelə cinayətkar fəaliyyətə cəlb olunmuş bu kateqoriyalı şəxslərin sayında müəyyən artım meyillərinin müşahidə olunduğunu göstərir. Yetkinlik yaşına çatmayanlar və onların iştirakı ilə törədilən cinayətlərin əhəmiyyətli hissəsinin tamah və tamah-zorakı xarakterli kriminal əməllər olduğu, bu şəxslər tərəfindən qəsdən adam öldürmə və sağlamlığa ağır zərər vurma kimi zorakı cinayətlər də törədildiyi, onların narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə cəlb olunma hallarının artdığı da qeyd olunmalıdır.

Tədqiqat

Son illərin rəsmi cinayət statistikasına nəzər salsaq, 2019-cu ildə Azərbaycanda qeydə alınmış 26672 cinayətdən 323-nün 14-17 yaşda olan uşaqlar tərəfindən və ya onların iştirakı ilə törədildiyini deyə bilərik. Qeyd edək ki, bu ildə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin 185-i oğurluq, 18-i qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, 12-si xuliqanlıq, 12-si narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, 4-ü qəsdən adam öldürmə və adam öldürməyə cəhdə bağlı olmuşdur. 2019-cu ildə cinayət törətmiş 14-17 yaşda olan uşaqların sayı 387 olmuş (cinayət törətmiş şəxslərin ümumi sayında xüsusi çəkisi 2.2%), onlardan 95-i 14-15 (24,5%), 292-i isə (75,5%) 16-17 yaşda olan uşaqlar təşkil etmişdir. Yetkinlik yaşına çatmayanların 225-i (58,1%) kriminal əməlləri qrup şəklində törətmişlər. Statistik təhlil 2023-cü ildə Azərbaycanda qeydə alınmış 36811 cinayətdən 364-nün 14-17 yaşda olan uşaqlar tərəfindən və ya onların iştirakı ilə törədildiyini göstərir. Bu ildə yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin 164-ü oğurluq, 22-si dələduzluq, 17-si xuliqanlıq, 16-sı narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, 15-i qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, 8-i qəsdən adam öldürmə və adam öldürməyə cəhdə bağlı olmuşdur. 2023-cü ildə cinayət törətmiş 494 yeniyetmədən 107-i (21,6%) 14-15, 387-si (78,4%) isə 16-17 yaşda olan şəxslər təşkil etmişdir. Yeniyetmələrin 80-ni (16,2%) cinayəti qrup şəklində törətmişlər.

Statistika həmçinin, yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayının artması ilə yanaşı, bu cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin yüksəldiyini, bu kateqoriyalı kriminal əməllər arasında ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin sayının və xüsusi çəkisinin artdığını göstərir. Belə ki, 2019-cu ildə bu kateqoriyalı şəxslər tərəfindən törədilən 323 cinayətdən 32-i (9,9%) ağır və xüsusilə ağır cinayət olduğu halda, 2023-cü ildə qeydə alınmış 364 cinayətdən 46-sı (12,6%) ağır və xüsusilə ağır cinayət olmuşdur. Göründüyü kimi, 2019-cu illə müqayisədə yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin strukturunda ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin xüsusi çəkisi xeyli artmışdır.

Professor Ş.T.Səmədova bu məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, “yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının dinamikası son illərdə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş bu kateqoriyalı şəxslərin sayının nisbi sabitliyini göstərir: bütün qeydə alınmış cinayətlərin orta hesabla 3%-ə qədəri yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilir”. Müəllif, yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin böyük hissəsinin tamah-zorakı istiqamətililiklə səciyyələndiyini, bu növ cinayətkarlığın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində narahatlıq doğurucu hallardan birinin də yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin strukturunda ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu (13%-ə yaxın) göstərir (Səmədova, 2022, s. 46).

M.N.İmanlı qeyd edir ki, “baş vermiş cinayətlərin xeyli qismi yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilir. Bu cinayətlər baş vermə hallarına görə subyektin, yəni yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin psixoloji vəziyyətindən, törədilmiş əmələ olan münasibətindən və sair mühüm amillərdən asılı olmaqla fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğundan xüsusi növə ayrılır. Bu qrup cinayətlərin baş vermə səbəblərini, hallarını, xüsusiyyətlərini araşdırarkən, həmin cinayətlərin məhz yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilməsini qanunvericilik daha üstün tutaraq bu növ cinayətləri ayırır və cəza məsələsində xüsusilə fərqli mövqedən yanaşır” (İmanlı, 2019, s. 52).

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyində şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün yaş həddi 16 yaş olaraq müəyyən edilmişdir. Cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün müəyyən edilən yaş həddi, təkcə sosial-psixoloji və pedaqoji problem olmayaraq, həm də cinayət hüquq siyasəti ilə bağlı məsələdir. A.A.Baybarın qeyd edir ki, yaş – mürəkkəb,

geniş həcmli və çoxaspektli anlayışdır və təsadüfi deyildir ki, yaşla bağlı ayrı-ayrı aspektlərin örenilməsi ilə tibb, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə, sosiologiya, cinayət hüququ və kriminologiya kimi elmlər məşğul olur (Baibarin, 2009, s.3).

AR CM-in 20.1-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayətin subyekti üçün müəyyən edilən yaş həddi 16-dır. Eyni zamanda, CM-in 20.2-ci maddəsində, 14 yaşdan məsuliyyət yaranan əməllərin dəqiq dairəsi də göstərilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası CM-in 20.1-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayət törədənədək 16 yaşı tamam olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. CM-in 20.2-ci maddəsində isə 14 yaşında cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulduğu cinayətlərin dairəsi göstərilmişdir. Belə ki, bu maddəyə əsasən, 14 yaşı tamam olmuş şəxs yalnız qəsdən adam öldürməyə, qəsdən sağlamlığa az ağır və ya ağır zərər vurmağa, adam oğurlamağa, zorlamağa, seksual xarakterli zorakılıq hərəkətlərinə, oğurluğa, soyğunçuluğa, quldurluğa, hədə-qorxu ilə tələb etməyə, talama məqsədi olmadan qanunsuz olaraq avtomobil və ya başqa nəqliyyat vasitəsi ələ keçirməyə, ağırlaşdırıcı hallarda əmlakı qəsdən məhv etməyə və ya zədələməyə, terrorçuluğa, adamları girov götürməyə, ağırlaşdırıcı hallarda xuliqanlıq, odlu silahı, döyüş sursatını, partlayıcı maddələri və qurğuları talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə, narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə, nəqliyyat vasitələrini və ya yolları yararsız vəziyyətə salmağa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. M.N.Bayramov qeyd edir ki, “subyekti 14 yaşdan nəzərdə tutulmuş cinayətlərin hamısı qəsdən törədilən cinayətlərdir. 14 yaş müəyyən edilərkən həmin cinayətlərin ağırlıq dərəcəsi deyil, məhz bu yaşda şəxslərin belə əməllərin kriminal xarakterini dərk etmək qabiliyyətinə malik olmaları nəzərə alınır” (Səməndərov, 2016, s.59). İ.Ağayev bununla bağlı yazır ki, “Cinayət Məcəlləsinin 20-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə cinayət məsuliyyətinin yaranmasının azaldılmış minimum yaş həddi 14 yaş təşkil edir. Həmin yaş həddi kifayət qədər məhdud dairəyə mənsub cinayətlərlə bağlı təyin edilmişdir. Bu cinayətlərin dairəsi isə qanunverici tərəfindən bu normada göstərilmiş əməllərin ictimai təhlükəliliyinin 14 yaşına çatmış yeniyetmələrin inkişaf səviyyələrinə görə, onlara tam aydın olması nəzərə alınmaqla müəyyən edilmişdir” (Ağayev, 2010, s.175).

Hüquq elmləri doktoru, professor Ş.T.Səmədovanın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, “qanunvericilik 14 yaşdan məsuliyyət yaradan əməllərini dairəsini müəyyən edərkən bu cinayətlərin ağırlığını deyil, onların daha çox məişət xarakterli olmalarını, habelə 14 yaşa çatmış şəxslərin belə əməllərin kriminal xarakterini dərk etmək qabiliyyətlərinə malik olmalarını nəzərə almışdır” (Səmədova, Bayramova, Rzayeva, Musayeva, Nəzərova, 2022, s.27).

Cinayət məsuliyyətinin yarandığı yaş həddlərinin müəyyən edilməsi istənilən dövlətin cinayət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Belə ki, məhz yaşla insanların tələbatları, həyatı məqsədləri, maraqlar dairəsi, həyat tərzini müəyyən olunur və təbii ki, yaş şəxsin qanunazidd hərəkətlərinə də təsirsiz ötürür. Əgər yetkin yaşda olan insan müasir şəraitlərdə öz qarşısına sosial vəzifələr qoya və onları uğurla həll edə bilirsə, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər, uşaq və yeniyetmələr, tam şəkildə öz tələbatlarına adekvat olan həyat şəraitlərini müstəqil yaratmaq, öz hərəkətlərinə cavab vermək və onları idarə etmək iqtidarında olurlar. Uyğun olaraq istər cinayət-hüquqi müdafiənin həyata keçirilməsi, istərsə də müxtəlif yaş qruplarından olan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə differensiallaşdırılmış yanaşma zəruridir.

Yaş anlayışı insanın inkişaf psixologiyasında ən mühüm kateqoriyalardan biridir. Yaş şəxsiyyətin bir çox xassə və keyfiyyətlərini, psixikasının xüsusiyyətlərini, tələbatlarını, maraqlarını, şəxsiyyətin sosial statusunu və digərlərini müəyyən edir.

Yaşdan asılı olaraq cinayət subyektinin differensiasiyasının müxtəlif aspektlərinin tam və hər tərəfli öyrənilməsi – təkcə hüquq nəzəriyyəsi üçün deyil, həm də hüquq təcrübəsi üçün əhəmiyyətli. Belə ki, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş yaşa çatma – şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün zəruri olan şərtlərdən biridir (Gorbatenko, 2020, s.184).

Cinayət hüququnda yaşın differensiasiyası məsələləri şəxsiyyətin hüquqları probleminə də toxunur. Hüquqi aspektlərlə yanaşı, yaş həm də sosial əhəmiyyət kəsb edir: qanunvericinin cinayət qanunu ilə qadağan edilmiş ictimai təhlükəli əməlləri törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə ədalətli, adekvat yanaşması təkcə hüquq doktrinası və hüquqtətbiqetmə təcrübəsi üçün deyil, həm də bütövlükdə cəmiyyətin humanistləşməsi vəzifələrinin həllinə kömək edir.

Yaşın cinayət-hüquqi aspektlərdən tədqiqinin aktuallığı bir sıra amillərlə, o cümlədən: qanun yaradıcılığında və hüquqtətbiqetmə təcrübəsində ardıcıl şəkildə ifadə olunan və təzahür edən cinayətkarlıqla mübarizənin forma və metodlarının humanistləşməsi meyilləri ilə; cinayət törədəninin və zərərçəkənin şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla cinayət məsuliyyətinin və cəzanın differensiasiyası və fərdiləşdirilməsi, cəmiyyətdə mürəkkəb sosial-psixoloji ab-hava və bu fonda müşahidə olunan yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının səviyyəsinin yüksəlməsi, həmçinin cinayət məsuliyyəti yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən ictimai təhlükəli əməllərin sayının artması və sairə ilə şərtlənmişdir (Baibarin, 2009, s.3-4).

Y.R.Mikayılının düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, “müasir dövrdə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddi, ibtidai araşdırma müddətləri, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, tutulması, həbsi, onlara tətbiq edilən digər qətimkan tədbirləri, cəzalar və cinayət-mühakimə icraatının digər elementləri ilə bağlı hüquq sistemləri və ölkələr üzrə fərqli yanaşmalar da mövcuddur” (Mikayılı, 2024, s.75-76).

Müxtəlif ölkələrdə cinayət məsuliyyətinin minimal yaş hədləri ölkələrin tarixi və mədəni xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Cinayət məsuliyyətinin minimal yaş həddinin müəyyən edilməsinə müasir yanaşma “uşağın cinayət məsuliyyəti ilə bağlı mənavi və psixoloji məqamları keçirmək qabiliyyətinin, yəni yetkinlik yaşına çatmayanın fərdi xüsusiyyətləri və ya onların bunu qavramaq və başa düşmək imkanları nəzərə alınmaqla onun cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin mümkünlüyünün qiymətləndirilməsi”ndən ibarətdir (Trunov, Aivar, 2005, s.29; Konovalova, 2013, s.121).

Elmi diskussiyalarda cinayətin subyekti kimi yetkinlik yaşına çatmayanların yaşının təyininə münasibətdə məhkəmə təcrübəsinin kolliziallığı xüsusi qeyd olunur. Elmi diskussiyaların, qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin ziddiyyəti cinayət subyektinin faktiki və fiziki yaşının üst-üstə düşməməsi, cinayətlərin tövsifi, onların ictimai təhlükəlilik dərəcəsi kimi problemlərin aktuallaşmasına gətirib çıxarır (Jadan, 2018, s.345).

Nəticə

Qeyd edək ki, “cinayət məsuliyyəti uşağın müəyyən yaşda olub-olmamasına görə deyil, yetkin olub-olmamasına görə qiymətləndirilirdi. 12 Lövhe Qanununun tətbiqində oğlanın 14 yaşında, qızların isə 12 yaşında yeniyetmə olduğu qəbul edilirdi. Bu qiymətləndirmə nəticəsində uşağın yetkin olmadığı qənaətinə gəldiyi halda, əməli ölüm cəzası tələb edəcək qədər ağır olsa belə, uşağı cəzalandırmamaq, xəbərdarlıq etmək və vurduğu zərərin iki qatını ödəmək kimi sanksiyalar tətbiq edilirdi. Roma hüququnun klassik hüququ adlanan dövrdə uşağın danışa bildiyi dövrə qədər olan yaşı mütləq məsuliyyətsizlik dövrü kimi qəbul edilmiş, yeniyetmə olan, lakin yaşı tamam olmamış dövrə yaxın olan uşaqlara verilən cəzalar isə mərhəmət kimi səbəblərdən ola bildikcə aşağı həddən verilmişdir” (Əzizov, 2023, s.96).

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası*. (2016). F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə.
2. Ağayev, İ.B. (2010). *Azərbaycan Respublikasının Cinayət hüququ (Ümumi və Xüsusi hissələr)*. Dərslik.
3. Baibarin, A.A. (2009). *Ugolovno-pravovaya differentsiatsiya vozrasta*. Avtoref.diss...k.yu.n.
4. Baibarin, A.A. (2009). *Ugolovno-pravovaya differentsiatsiya vozrasta*. Avtoref.diss...k.yu.n.
5. Əzizov, Ş. (2023). Türk hüququnda yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə təyin edilən cəza növləri. “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri” mövzusunda 17 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları.
6. İmanlı, M.N. (2019). Yetkinlik yaşına çatmayanlar və ailə münasibəti zəminində olan cinayətlər. *Qanun*, 5(295).

7. Gorbatenko, G.V. (2020). Teoretiko-pravovye aspekty opredeleniya vozrasta kak priznaka subzhekta prestupleniya v otechestvennoi i zarubezhnykh sistemakh prava. *Vestnik Voronezhskogo instituta MVD Rossii*, 3.
8. Zhadan, V.N. (2018). Ugolovno-pravovye problemy vozrasta kak otlichitel'noi cherty nesovershennoletnikh, vystupayushchikh subzhektami prestuplenii. *Baltiiskii gumanitarnyi zhurnal*. Tyu.7, 1(22).
9. Konovalova, I.A. (2013). Mezhdunarodnye standarty v oblasti preduprezhdeniya pravonarushenii nesovershennoletnikh, ikh vnedrenie v Rossiiskoe zakonodatel'stvo. *Obrazovanie i pravo*. 1(41)-2(42).
10. Mikayılı, Y.R. (2024). Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi sahəsində bəzi problemlərə dair. *Qanun*, 3(353).
11. Səmədova, Ş.T., Bayramova, M.N., Rzayeva, S.N., Musayeva, A.T., Nəzərova, K.O. (2022). *Cinayət hüququ (dövlət imtahan suallarının şərh)*. Dərs vəsaiti.
12. Samedova, SH.T. (2022). Ugolovno-pravovaya zashchita prav nesovershennoletnikh. *Bakı universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası*, 1.
13. Trunov, I.L., Aivar, L.K. (2005). Voprosy ugovnogo prava i ugovnoi politiki v otnoshenii nesovershennoletnikh. *Zhurnal Rossiiskogo prava*, 10.

Daxil oldu: 11.05.2025

Qəbul edildi: 16.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/60-65>

Nərgiz Qafarlı
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0009-0004-8225-8976>
qafarli18@bk.ru

İraqın üləma ailəsi Şirazilərin İranla münasibətlərdə rolu

Xülasə

İran İslam Respublikasının şiiəliyi dövlət ideologiyasına çevirməsi və dövlətin şiiə məzhəbinə əsaslanan fiqhi qaydalar ilə idarə olunması eyni ənənəyə əsaslanan müxtəlif güc mərkəzləri arasında rəqabəti daha da gücləndirdi. Bu güc mərkəzlərinin ən mühümlərindən biri də ənənəvi yanaşma ilə seçilən Şirazi hərəkatıdır. İslam inqilabından sonrakı dövrdə Xomeyninin bütün dini və siyasi hakimiyyəti “vilayəti-fəqih” adlı rəhbər prinsipi altında cəmləməsi şiiəliyin ənənəvi hakimiyyət institutu olan mərcəliyə meydan oxumaq kimi qəbul edildi. Beləliklə, ənənəvi iqtidar anlayışı ilə ziddiyyət təşkil edən vilayət-i fəqih anlayışı üzərində qurulan rejim, siyasi şiiəliyi qəbul edən, lakin mövcud nizama qarşı çıxan bir hərəkatla üzləşir.

Açar sözlər: İran, şiiəlik, Şirazi Hərəkatı, Şirazilər, vilayəti-fəqih, mərcəlik

Nargiz Gafarli
Baku State University
PhD student
<https://orcid.org/0009-0004-8225-8976>
qafarli18@bk.ru

The Role of the Shirazis the Ulama Family of Iraq in Relations with Iran

Abstract

The Islamic Republic of Iran's adoption of Shiism as the state ideology and the state's administration of Shia jurisprudential rules based on Shia doctrine further intensified the competition between different power centers based on the same tradition. One of the most important of these power centers is the Shirazi movement, which is distinguished by its traditional approach. In the period after the Islamic Revolution, Khomeini's concentration of all religious and political power under the guiding principle of "vilayat-i-fagih" was perceived as a challenge to the Marja, the traditional Shia institution of power. Thus, the regime, which is based on the concept of vilayat-i-fagih, which contradicts the traditional concept of power, faces a movement that accepts political Shiism but opposes the existing order.

Keywords: Iran, shiism, Shirazi Movement, Shirazis, vilayat-i-fagih, Marjalik

Giriş

Şiiəliyin mühüm dini mərkəzləri olan Nəcəf və Kərbəla hövzələri şiiələrin birinci imamı Həzrət Əlinin və üçüncü imam Həzrəti Hüseynin məqbərələri ətrafında yaradılmışdır. Nəcəf hövzəsinin tarixi doqquz yüz il əvvələ gedib çıxdığı halda, Kərbəla hövzəsi Səfəvilərin süqutundan sonra İsfahandan qaçan ruhanilər tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. 1920-ci il İraq üsyanı zamanı ingilislərə qarşı cihad fətvəsi verən Məhəmməd Təqi Şirazi (ö. 1920) bu şəhərdə məskunlaşdıqdan sonra Kərbəla hövzəsi daha da inkişaf etsə də, Nəcəfin hakim mövqeyinin təsiri altında arxa planda qalırdı. Sözügedən hərəkat Kərbəladə məskunlaşmış Şirazilər ailəsi ilə əlaqəsi olduğuna görə əş-Şiraziyyun (Şirazilər) sözü ilə anılır. Şirazi ailəsi 19-cu əsrdə İranın cənubundakı Şiraz şəhərindən köçərək İraqda məskunlaşıb. (Fischer, 1980, s. 90) Bu ailənin 1831-ci ildə İraqa köç edən ilk üzvü Mirzə Şirazi

kimi tanınan Seyid Məhəmməd Həsən Hüseyni Şirazi (1814-1896) olmuşdur. Mirzə Şirazi şiə fəhminin böyük alimi Şeyx Mürtezə Ənsarinin (1781-1864) vəfatından sonra 30 il şiə mərcəliyini üstlənmişdir. British Imperial Tobacco Company tərəfindən İran tütününün monopoliya altına alınması cəhdinə qarşı məşhur fətvəsi ilə Tənbəki üsyanını başlatan Mirzə Şirazi bəyan etdi ki, “tütün çəkmək Mehdiyə qarşı mübarizəyə bərabərdir” (Fischer, 1980, s. 274). Mirzə Şirazinin oğlu Seyid Mirzə Həbibullah Şirazi isə Məhəmməd Təqi Şirazinin bacısı ilə evləndi və bu evlilikdən Şirazi hərəkatının gələcək rəhbərləri Məhəmməd və Həsənin atası Mehdi Şirazi dünyaya gəldi (Cesari, 2014, s. 150). Kərbəladada öz mədrəsəsini quran Mehdi Şirazi 1950-ci illərdə Kommunist Partiyasına üzvlüyü pisləyən və əsl müsəlmanın kommunist qəssabdan ət ala bilməyəcəyini bildirən siyasi fətvə verdi. Siyasi işlərdə bu qədər fəal olan Mehdi Şirazi dörd oğlunun hər birini müctəhidlik dərəcəsinə qədər yetişdirmişdi və onun böyük oğlu Məhəmmədin iyirmi yaşında bu dərəcəyə çatdığı bildirilir. Atasının ölümündən sonra 33 yaşında mərcəlik iddia edən Məhəmməd əş-Şirazi Nəcəf alimləri tərəfindən tanınmadı. İddiasının qəbul olunmamasına səbəb kimi Məhəmməd əş-Şirazinin Nəcəf hövzəsinin alimlərindən dərs almaması və mərcə olmaq üçün çox gənc olması göstərilə bilər. Dövrün mərcəsi Möhsün əl-Həkim əl-Şiraziyə məhəl qoymasa da, əl-Həkimin xələfi Əbul-Qasim əl-Xoyi Şirazinin iddiasına qarşı mövqə tutmuş və onun bilik səviyyəsinin qeyri-kafi olduğunu vurğulamışdır.

Tədqiqat

Nəcəf alimləri tərəfindən tanınmayan Əş-Şirazi Kərbəladada nüfuzlu ailələrlə ittifaqlar qurmağa başlayır, həmçinin Kərbəladakı ictimai dəstəyindən və bu şəhərin simvolik əhəmiyyətindən istifadə edərək dini nüfuzunu sübut etməyə çalışırdı. Şirazilər Kərbəlanın mənəvi mövqeyini, şəhərin inqilabi xarakterini və Allah yolunda şəhadəti çağırışın ruhu hamıdan çox təmsil etdiklərini sübut etməyə çalışırdılar. Kərbəla şirazilərlə o qədər eyniləşib ki, onları Kərbəla Camaatı da adlandırırlar (Louer, 2008, s. 92). Kərbəla simvolu ilə yanaşı, Şirazilərin siyasi və dini liderliklərinin geniş şəkildə qəbul edilməsini təmin etmək üçün istifadə etdikləri başqa bir element, onların görkəmli üləma nəslinə mənsub olmalarıdır. Şirazilər tərəfindən tez-tez bəyan edilmişdir ki, bu ailə parlaq ulduzlardan ibarət Şəcərəi-Tayyibədir.

1967-ci ildə “Aparıcı Elçilər Hərəkatı”nı quran Məhəmməd əş-Şirazi, Nəcəf üləmalarını yalnız dini işlərlə maraqlandıqları, ictimai-siyasi işlərdən uzaq durduqları üçün “Durgun Mərcəlik” (el-merceiyyetu's-sâkine) olaraq xarakterizə etmiş, özü isə onun təbirincə desək, “Dinamik Mərcəlik” (el-merceiyyetu'l-muteharrika) anlayışına uyğun araşdırmalar aparmışdır. İslam dini ilə müasir dövrün tələbləri arasında körpü qurmağı qarşısına məqsəd qoyan “Dinamik mərcəlik” yavaşmasına görə, hövzələr müasir cəmiyyətlə daha sıx əlaqə qura bilən gənc üləmalar tərəfindən idarə edilməli və bu yolla dünyəvi ideologiyaların təsirinə məruz qalan kütlələr yenidən geri qazanılmalıdır (Louer, 2008, s. 92-93). Məhz 1970-ci illərdə şirazilər Nəcəfdəki əzəmətli ayətullahlardan fərqli olaraq getdikcə daha çox siyasiləşərək Bəəs Partiyası və dünyəvi dövlətlə mübarizəyə yönəldilər. Bu dövrdə ənənəvi ayətullah olmaqdan kənara çıxmağa çalışan əş-Şirazi, Nəcəf hövzəsindəki ayətullahlardan fərqli olaraq, təqlidçilərin sayını artırmaq və dövrün müasir texnologiyasından istifadə edərək fikirlərini daha geniş auditoriyaya çatdırmaq üçün müəşəkkil işlərə əl atdı. Nəcəf və Kərbəla hövzələri arasında rəqabət əvvəlcə dini hakimiyyətə əsaslanırsa da, Nəcəfdə yerləşən İslami Dəvət Partiyasının Kərbəladada təşkilatlanmağa başlaması siyasi qarşıdurmalara yol açdı. Dəvət Partiyası Həsən əş-Şiraziyə təşkilatlanma prosesinə qoşulmağı təklif etdi, lakin o, hərəkatın sonrakı mərhələlərində onların arxa plana keçəcəyini düşünərək öz müstəqil xətti ilə davam etdi. Dəvət Partiyası Məhəmməd əş-Şirazinin qurduğu dərnəyi ələ keçirdikdə aralarındakı soyuqluq münəqişəyə çevrildi və əş-Şirazi tərəfdarları sözügedən dərnəyə basqın edərək Dəvət tərəfdarlarını Kərbəladan qovdular. Bununla bağlı qeyd edilməli məqam odur ki, dini mərcəliklə şiə siyasi təşkilatları arasında daim qarşıdurma olub. Şirazilərin Dəvət Partiyasına münasibətini də bu münəqişənin təzahürü kimi qiymətləndirmək olar. Siyasi partiyaların mərcəliyin siyasi nüfuzuna kölgə salacağını düşünən Şirazilər partiya yaratmağı İslama zidd hesab etdilər. Yəni siyasi hərəkatın zəruriliyi mövzusunda Dəvət Partiyası ilə həmfikir olsalar da, bu hərəkatın şiə mərcəiyyəti tərəfindən idarə olunması lazım olduğunu düşünürdülər. Ənənəvi mərcəliklə müasir siyasi təşkilatlar arasındakı qarşıdurma İslami Fədai (Fədayân-ı İslam) Təşkilatı ilə dövrün mərcəsi Ayətullah Burucerd

arasında da yaşanmışdır. Burucerdı radikal hərəkətlərə qarşı çıxdığı üçün İslami Fədai Təşkilatı onun mərcəliyini qəbul etməyərək, hətta belə bir din xadiminin mollalıqdan uzaqlaşdırılmalı olduğunu iddia edib. Bu çərçivədə şirazilər Dəvət Partiyasını Kərbəladan çıxardıqları kimi, Ayətullah Burucerdinin tələbələri də İslami Fədailər Təşkilatının üzvlərini Qumdan qovdular.

Şirazilərin Nəcəfin ənənəvi din xadimlərindən fərqli siyasi mövqeyi onların Xomeyniyə münasibətində də özünü göstərirdi. Nəcəf hövzəsi islahatçı Ayətullah kimi görünən Xomeynidən uzaqlaşsa da, Şirazilər Xomeynini Kərbəlada “Ey mücahid! Ya lider! Baban Hüseynin şəhərinə xoş gəldin!” şüarları ilə qarşıladılar. Xomeyninin Kərbəlada olduğu müddətdə Əş-Şirazi İmam Hüseynin hələminin imamlığını ona təhvil verdi ki, bu da üləmalar arasında görünməmiş bir addım oldu. Mütəşəkkil fəaliyyətləri, Xomeyni ilə əlaqəsi və Kərbəladakı nüfuzuna görə Bəəs partiyasına yaratdığı təhlükə səbəbindən rejimin təzyiqlərinə məruz qalan Əş-Şirazi 1971-ci ildə İraqı tərk etmək məcburiyyətində qaldı (Cesari, 2014, s.150). Əş-Şirazi əvvəlcə Livana getdi, lakin sonra Küveytdəki təqlidçilərinin dəvəti ilə Küveytdə məskunlaşdı. Küveytdə öz baxışı ilə yeni nəsil yetişdirmək, Körfezdə yaşayan şiə azlıqlara sosial xidmətlər göstərmək, dini qurumlar yaratmaq, iş adamları ilə əlaqələr qurmaq və Xomeyniyə dəstək olmaq kimi məsələlərə diqqət yetirən Əş-Şirazinin Küveytdəki əlaqələri bu gün də təsirli olmaqda davam edir.

Məhəmməd Əş-Şirazinin qardaşı və hərəkətin aparıcı şəxslərindən olan Həsən Əş-Şirazi isə İraqı tərk edərək Suriyada məskunlaşdı. Həsən Əş-Şirazi fəaliyyətinə İraq Bəəs Partiyasının rəqibi olan Suriya Bəəs Partiyasının və o zamanlar Suriyada yeni çevriliş nəticəsində hakimiyyəti ələ keçirmiş nusayri generalı Hafiz Əsədin himayəsi altında başladı. Bu dəstək sayəsində Əş-Şirazi 1975-ci ildə paytaxt Dəməşqdəki Seyyidə Zeynəb məscidi ətrafında Zeynəbiyyə hövzəsini qurdu. Suriyanın müstəqillik qazanmasından sonra sünni olmayan ilk prezident olan Hafiz Əsəd şiələrlə sıx əlaqələr quraraq islami kimliyini vurğulamağı qarşısına məqsəd qoydu və nusayri kimliyini arxa plana keçirdi. Bu istiqamətdə Əsəd cəfəri fiqhini yayan məşhur şiə din xadimlərini dəstəklədi. Əsədin şiə müttəfiq şəbəkəsi İran İnqilabından sonra İran rejimini və Livan Hizbullahını əlavə edərək genişləndi. Əsədlə əməkdaşlıq edən Şirazilər İran İnqilabından illər əvvəl Suriyada cəfərililiyin yayılmasının və nusayrilərin şiələşdirilməsinin öncüsü olmuşlar. Şirazilərin bu cəhdi uğurlu alındı, çünki Bəəs Partiyasının məhdudiyyətləri səbəbindən Nəcəf hövzəsinin fəaliyyətinin zəifləməsi yeni yaradılmış Zeynəbiyyə hövzəsinin nüfuz qazanmasına səbəb oldu. Şirazilər İran İslam İnqilabından 11 il əvvəl başladıkları şiəliyi yaymaq və təşkilatlandırmaq üçün fəaliyyətlərini inqilabla birlikdə daha aqressiv bir mərhələyə keçirdilər, onlar inqilabın ərəb ölkələrinə, ilk növbədə İraq və Bəhreynə “ixracına” öncülük etdilər. Beləliklə, Xomeyni və onun yaxınları ilə hakimiyyətə gəlməzdən xeyli əvvəl sıx əlaqə quran Şirazilər inqilabın ixracı layihəsinin əsas subpodratçılarına çevrildilər. İnqilabın aqressiv ixracına dəstək verən Ayətullah Müntəzirinin ofisi ilə sıx əlaqələr inkişaf etdirərək İnqilab Keşikçiləri Korpusuna bağlı olan Azadlıq Hərəkətləri Bölməsi ilə birlikdə İraq və Bəhreynə dünyəvi ərəb hökumətlərini devirməyə yönəlmiş silahlı təşkilatlar qururlar. İran İslam Respublikasının ilk illərində Şirazilərin təsiri onların nümayəndələrinin şiə əhalisi olan ərəb ölkələrinə səfir təyin edilməsi ilə özünü daha qabarıq göstərdi (Əl-İbrahim və Əs-Sadiq, 2013, s. 124). Yetmişinci illərdə Kərbəladakı ənənəvi hakimiyyət mərkəzindən uzaqda, Küveytdə məskunlaşan Məhəmməd Əş-Şirazinin İraq Bəəs rejiminə qarşı hərəkətə keçmək üçün kifayət qədər gücü yox idi və tələbəsi Əhməd əl-Katibin təbirincə desək, o, “kül altında köz” kimi gözləyirdi. Lakin İrandakı inqilabın küləyi ilə bu köz alovlandı. İnqilabdan bir neçə ay sonra Küveytdəki 8 illik iqamətgahını başa vuraraq İrana gələn Məhəmməd Əş-Şirazi Qumda məskunlaşdı. Bu zaman Əş-Şirazi Xomeynini ziyarət etmək istədi, lakin Xomeyni özü Şirazinin evinə getdi. Xomeyninin məşhur ünsiyyət tərzini ona edilən səfərlərə cavab səfərləri ilə cavab verməkdir, başqa sözlə, o, heç vaxt ikitərəfli münasibətlərdə danışığlara ilk başlayan olmayıb. Xomeyni heç bir ayətullaha göstərmədiyi hörməti yalnız Məhəmməd Əş-Şiraziyə göstərdi.

İran-İraq müharibəsindən sonra İraqı tərk edərək Qumda məskunlaşan İslami Dəvət Partiyasının üzvləri və Qumdakı Nəcəf hövzəsinin tərəfdarları Əş-Şirazini birmənalı qarşılamasalar da, Ayətullah Şəriətmədari, Ayətullah Seyid Sadiq Ruhani, Ayətullah Mürqəni kimi böyük şiə mərcəiyyətləri tərəfindən ona rəğbət göstərildi. Məhəmməd Əş-Şirazi ənənəvi şiə fiqhinə əsaslanan islam dövləti qurmağı düşünsə də, o, Xomeynidən fərqli olaraq, qanuni şiə idarəsinin bir fəqih tərəfindən deyil,

fəqihlər şurası tərəfindən yerinə yetirilməsini tələb edirdi. Bundan əlavə, Xomeyninin Qumdakı evinə səfəri zamanı o, inqilabdan sonra baş verən şiddətli hadisələrin, xüsusilə İslam İnqilabı Məhkəməsinin sədri Sadiq Xalxalının həyata keçirdiyi edamların şəriət qanunlarına uyğun olmadığını və narahatlıq doğurduğunu bildirdi. Zaman keçdikcə Şirazilərin Xomeyni ilə yaxın əlaqələri pozuldu. İnqilabdan sonra güclərinə uyğun olaraq özlərinə ayrılan mövqe və imkanları qeyri-kafi hesab edən hərəkət vilayəti fəqih institutunu bir məclis kimi formalaşdırmaqda ısrarlı oldu. Məhəmməd əş-Şirazi dövlət iyerarxiyasında Xomeynidən aşağı olan heç bir statusu qəbul etmədi, çünki o, özünü Xomeyni ilə eyni səviyyədə mərcə hesab edirdi. Əl-Katibin açıqlamalarına görə, Xomeyni əş-Şiraziyə İraqla sərhəddə yerləşən Xuzistan vilayətinin cümə imamı vəzifəsini təklif edib, lakin əş-Şirazi bu mövqeyi qəbul etməyib. Qumda kök salaraq şiə dünyasının bütün guşələrinə çatmağa çalışmış əş-Şirazi 1980-ci ildə yazdığı "Min milyon müsəlmanın hakimiyyətinə doğru" kitabında zülmə məruz qalan müsəlmanların xilasını və global islam hökmranlığından bəhs etmişdir (Loui, 2018, s. 14). Digər tərəfdən, inqilabdan sonra şiə mərcələrinin çoxluğu, təbii olaraq, bir çox yozumların ortaya çıxmasına və nəticədə müxtəlif baxışların toqquşmasına səbəb oldu. Bu illərdə şiə mərcələri arasında ən mühüm münaqişə Ayətullah Şəriətmədari ilə Xomeyni arasında baş verdi. Bu ixtilaflarda Məhəmməd əş-Şirazi Xomeyniyə qarşı çıxmaqla Ayətullah Şəriətmədariyə dəstəklədi. Xomeyniyə bağlı Qum Elmiyyə Hövzəsi Alimlər Cəmiyyəti tərəfindən Ayətullah Şəriətmədarinin mərcəyyətinin götürülməsi əş-Şirazinin açıq etirazına səbəb oldu və o, Xomeyninin şiə mərcəyyətinə qarşı bu hörmətsizliyə görə şəxsən məsuliyyət daşdığını bildirdi.

Şirazilərin İranın daxili siyasətindəki mövqeyi ilə yanaşı, şiə azlıqlara qarşı ideoloji mövqeləri də onların rejimə inteqrasiyasına mane oldu. Bu hərəkətin İraqda Mehdi Həşiminin əməkdaşlığı ilə həyata keçirdiyi silahlı hərəkətlər və 1981-ci ildə Bəhreynə həyata keçirdikləri çevriliş cəhdi İranın regional siyasətində böhranlara səbəb oldu. Rəfsəncani və Xamenei kimi şəxsiyyətlər rejimin sağ qalmasını inqilab ixracından daha vacib hesab edirdilər və 1980-ci illərdə pragmatist xarici siyasətin zəruri olduğunu düşünürdülər. Bu məqamda pragmatist qanad inqilabın ixracına qarşı deyildi, sadəcə olaraq hesab edirdi ki, sözügedən layihə silahlı hərəkətlərlə deyil, təbliğat yolu ilə həyata keçirilə bilər (Loui, 2012, s. 53).

1982-ci ildən başlayaraq İran rejimi regionda yeni əlaqələr qurmağa başladı. İran-İraq müharibəsi başlayanda Məhəmməd əş-Şirazi və Xomeyni ölkə sərhədlərinin qorunması və Bəəs rejimi ilə mübarizə mövzusunda həmfikir olsalar da, 1982-ci ildə İraqın işğal etdiyi əraziləri geri aldıqdan sonra İranın müharibəni davam etdirib-etdirməyəcəyi məsələsi iki şəxs arasında dərin fikir ayrılığına səbəb oldu. Əş-Şirazi İraqın hücumunun qarşısının alınmasından sonra müharibənin davam etdirilməsinin lazımsız olduğunu və müsəlman qanının töküldüyü üçün o andan etibarən müharibənin haram olduğunu bildirən fətva verdi. Buna cavab olaraq Xomeyni isə əş-Şirazinin fətvasının milli təhlükəsizliyə təhdid olduğunu bəyan etdi (Loui, 2018, s. 16). Artıq rejimin əş-Şirazinin müxalifliyinə dözmə müddəti başa çatmış və onun fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün tədbirlər görməyə qərar vermişdi. Şirazilərin ərəb ölkələrindəki nüfuzunu və İrandan kənarda, xüsusən də Körfəz bölgəsindəki təqlidçilər kütləsini nəzərə alan rejim Əş-Şiraziyə qarşı heç bir hüquqi proses başlamağa bilmədi, lakin onu mülki tərəfdarları vasitəsilə təcrid etməyə çalışdı. Xomeyni dövründə rejim əş-Şirazinin şəxsinə qarşı daha "mötədil" mövqe tutsa da, onun tələbələri və qohumlarına faktiki olaraq müharibə elan etdi, onların hüseyniyələrini, məscidlərini və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarını bağladı, onların təşkilatlanmasına mane oldu. Lakin əş-Şirazinin vilayət-i fəqih rejiminə davamlı müxalifəti 1993-cü ildə onun ev dustaqlığına məhkum edilməsi ilə nəticələndi. Həbslər və işgəncələr nəticəsində Şirazilərin bir çoxu İranı tərk edərək Suriya və Qərbi Avropada məskunlaşdılar. Bu vəziyyət əvvəllər ərəb hökumətlərini devirməyə çalışan Şirazi hərəkətinin mötədil ünsürlərini mövcud status-quo ilə dialoqa sövq etdi. Silahlı hərəkətlərin şiə azlıqlar üçün mənfi nəticələr doğurması və zorakılığın siyasi məqsədlərə çatmaqda uğursuz olması da Şirazilərin siyasi dialoqa başlamasına təkan verdi. 1980-ci illərin ortalarında başlayan bu dialoq səyləri Səudiyyə Ərəbistanının Suriyadakı səfiri Əhməd əl-Həkimisi ilə Səudiyyə Ərəbistanı Şirazilərinin arasında görüşlə başladı. Bu isə səudiyyəviləri Şirazilər kimi anti-sünnə ritorikasını qəbul edən hərəkətlə güzəştə getməyə nəyin sövq etdiyi sualını doğurur. Barışq axtarışı Səudiyyə Ərəbistanının ərazisindəki şiələr arasında İranın təsirini məhdudlaşdırmaq üçün bir yol kimi qiymətləndirilə bilər. 1990-cı illərdə Şiraziləri müxalifət

olaraq tanıyan insan haqları təşkilatlarının səudiyyəliyə ünvanladığı tənqidlər və bu ölkədə insan haqlarının pozulması hallarının dünyanın diqqətinə çatdırılması səudiyyəliyə danışıqları davam etdirməsinə səbəb ola bilər (Loui, 2018, s. 12).

Şirazilərin Bəhreyn təşəbbüsünə gəlincə, onların Əl-Xəlifə hökuməti ilə əldə etdikləri razılaşma hərəkatın mötədil ünsürlərinin parlamentə daxil olmasına imkan verdi. Şirazilərin ən nüfuzlu olduğu Küveytdə şirazilərin tanınmış lideri Salih Aşur 1999-cu ildən Küveyt Parlamentinin üzvü kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. Körfəzdə Şirazilərin mövqeyini anlamaq üçün nəzərə almaq lazımdır ki, bölgədəki şiə azlıqlar İranın rəhbərliyi altında hərəkat etməkdən çəkinirlər. İranın İraq və Livan-dakı şiə hərəkatları üzərində təsirini Körfəz ölkələrinə yaya bilməməsi regionda İran modelini qəbul etməyən aktyorların, xüsusən də Şirazi hərəkatının mövcudluğuna görədir. Bu aktyorların mövcudluğu siyasiləşmiş şiə əhalisinin vahid cəbhədə birləşməsinə mane olur, ikiqütblü spektr yaradır. Bu spektrın bir ucunda İran xəttini mənimsəyən və "İmam [Xomeyni] xəttinə" bağlı olan siyasi qüvvələr, digər ucunda isə vilayəti-fiqh rejiminin himayəçiliyinə qarşı çıxan Şirazilər dayanır (Roy, 1999, s. 211). Bəhreyn, Səudiyyə Ərəbistanı və Küveytdə açıq şəkildə görünən bu qütbləşmə İranın Körfəzdəki şiə hərəkatları üzərindəki ideoloji monopoliyasını qırır (Mabon, 2012, s. 85). Şiə ərəblər arasında İran modelinin imicini itirməsi hətta vilayət-i fəqih rejiminin ən yaxın müttəfiqi olan Hizbullahın da İrandan müstəqillik imici yaratmasına səbəb oldu. Livandakı siyasi proseslərdə iştirak edən Hizbullah Livanın milli maraqlarına üstünlük verdiyini vurğulamağa çalışır və Livanda İslam Respublikası qurmağa çalışmadığını bəyan edirdi.

İran rejiminin Şirazi hərəkatına münasibəti Xamneyinin rəhbərliyinin başlaması ilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Siyasi danışıqlar yolu ilə rəhbərlik vəzifəsinə seçilən Xamnei əvvəlcə daha barışdırıcı mövqe tutsa da, lakin Şirazilərin boyun əymək istəməməsi onlara qarşı təzyiqlərin artmasına səbəb oldu. Buna uyğun olaraq, 1996-cı ildə rejim əş-Şirazinin qohumlarına, o cümlədən oğullarına qarşı həbs qərarı çıxardı. Rejim sonradan Şiraziləri daha sərt şəkildə sıxışdırmaq istəsə də, beynəlxalq insan haqları təşkilatlarının bu məsələni gündəmə gətirməsi və İranın Körfəz şialərinin gözündə potensial imicini itirməsi rejimin Şiraziləri mühakimə edərək, cəmi 1 ildən 3 ilə qədər həbs istəyinə səbəb oldu (Loui, 2018, s. 18). Məhəmməd əş-Şirazi 2001-ci ilin dekabrında səkkiz illik ev dustaqlığından sonra 73 yaşında vəfat etdi. Onun ölümündən sonra qardaşı, böyük Ayətullah əl-Uzma Seyid Sadiq əş-Şirazi hərəkata rəhbərlik etməyə başladı. 1942-ci ildə Kərbəlada anadan olan Sadiq əş-Şirazi hərəkata rəhbərlik edəndə İran İslam Respublikası ilə Şirazilər arasında şiddətlənən qarşıdurmalar səngiməyə başladı. Lakin Sadiq əş-Şirazinin 2009-cu il prezident seçkilərinin nəticələrinə etiraz edən "Yaşıl Hərəkat" kimi tanınan kütləvi nümayişləri dəstəkləməsi rejimlə gərginliyi yenidən artırdı. Sadiq əş-Şirazi bəyan etdi ki, rejimin nümayişləri yatırmaq üçün qeyri-mütlənasib gücdən istifadə etməsi "İslam peyğəmbəri və şialərin birinci imamının mövqeyinə ziddir." Xamnei 2009-cu il seçkilərindən sonra legitimliyini möhkəmləndirmək üçün Quma səfər edəndə Sadiq əl-Şirazi onunla görüşmədi. 2012-ci ilin yanvarında əş-Şirazi tənqidlərini daha da artıraraq, "İnsanların yoxsulluq və aclıqdan öldüyü bir dövlətdə namaz və oruc faydasızdır" demişdi. O, həmin çıxışında İmam Əlinin (ə) hətta 30-40 nəfərlik müxalifətə də dözdüyünü vurğulayaraq, ölkədə siyasi azadlıqların məhdudlaşdırılmasını tənqid etdi. Rejim isə Şirazilərə qarşı əsas arqumentini Xamneyinin lider olduğu dövrdə inkişaf etdirdi. Əvvəllər "ekstremist" və "məvhumatçı" kimi təsvir edilən hərəkat Xamneyiyə yaxın olan şəxslər tərəfindən "İngiltərə şialiyi" adlandırılmağa başladı.

2013-cü ilin avqustunda Xamnei "London və Amerikadan yayılan şialiyin şialərə heç bir faydası yoxdur" dedi, o zaman birbaşa Sadiq əş-Şirazi adını çəkməsə də, onun İnkilab Keşikçiləri Korpusundakı nümayəndəsi Əli Səidi "Sadiq əş-Şirazi kimi insanların təbliğ etdiyi ekstremist və ya London mərkəzli şialik sünnilərin müqəddəslərini təhqir edir və passiv matəm yayır" deyərək Şirazilərin "İngiltərə işbirlikçiləri" olduğunu eyham etdi. 2014-cü ildə ədliyyənin siyasi məhbusların daşınmaz əmlakına girov müqabilində həbs qoymasına etiraz edən əş-Şirazi İslam şəriətinə görə bu cür malların müsadirə edilməsini qanunsuz elan edən əhəmiyyətli bir fətva verdi. Şirazi hərəkatı vilayətül-fəqih ilə müxalifətini belə yüksək səviyyəyə çatdırdıqda, rejim onlara qarşı məhdudiyyətləri artırmağa başladı. 2014-cü ilin may ayında İnkilab Keşikçiləri ilə yaxın əlaqələri ilə tanınan Təsnim və Məşriq xəbər agentlikləri Həsən Nəsrullahın Şirazilərin mövqeyindən narahat olduğunu və Qum

valiliyinə bir heyət göndərərək Qumdan “qidalanan” Şirazi televiziya kanallarına nəzarət tələb etdiyini açıqladı. Xəbərdən sonra təhlükəsizlik qüvvələri İranda fəaliyyət göstərən Şirazi media orqanlarını hədəfə aldılar.

Nəticə

Beləliklə, son illərdə Hüseyn əl-Şirazinin həbsi və ondan sonra İranın Londondakı səfirliyinə basqın siyasi müşahidəçilərin diqqətini Şirazi hərəkatı ilə İran rejimi arasında ziddiyyətli münasibətlər kontekstində çəksə də, sözügedən münaqişənin kökü əslində çox uzaqlara gedib çıxır. Bu kontekstdə İran rejimi inqilab zamanı ən böyük dəstəyi aldığı şiə düşüncəsinin mərkəzi qərar-gahlarından biri olan Qumda getdikcə daha çox tərəfdar qazanan alternativ dini-siyasi ideologiya ilə üz-üzədir və bu vəziyyət rejimin daxildən yaşayacağı legitimlik böhranına çevrilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Cesari, J. (2014). *The Awakening of Muslim Democracy: Religion, Modernity, and the State*. Cambridge.
2. Əl-İbrahim və Əs-Sadiq. (2013). *Əl- Hərakə't-Şiə fi's-Suudiyyə: Təsisu'l-Məzhəb və Məzhəbu's-Siyasə. əş-Şəbəkə əl-Arabiyyə*.
3. Fischer, M. (1980). *Iran: From Religious Dispute to Revolution*. University of Wisconsin.
4. Loui, H.K. (2018). *Siyasal Şiilikte Otorite Çatışması: Velayet-i Fakih'e Karşı Şiraziler*. İran Araşdırmaları Merkezi.
5. Louer, L. (2008). *Transnational Shia Politics: Religious and Political Network in the Gulf*. Hurst.
6. Louer, L. (2012). *Shiism and Politics in the Middle East*. Hurst.
7. Mabon, S. (2012). The Battle for Bahrain: Iran-Saudi Rivalry. *Middle East Policy*, 19(2), 84-97.
8. Marr, P. (2011). *The Modern History of Iraq*. Routledge.
9. Nakash, Y. (2003). *The Shi'is of Iraq*. Princeton University Press.
10. Roy, O. (1999). The Crisis of Religious Legitimacy in Iran. *The Middle East Journal*, 53(2), 201-216.
11. Tripp, C. (2007). *A history of Iraq*. Cambridge University Press.
12. Willey, J.N. (1992). *The Islamic Movement of Iraqi Shi'As*. Lynne Rienner Pub.

Daxil oldu: 08.05.2025

Qəbul edildi: 14.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/66-70>

Zumrud Rzayeva

Ganja State University

PhD student

<https://orcid.org/0009-0009-4548-1841>

zuma_777@mail.ru

Gulbaniz Alverdiyeva

Azerbaijan State Agrarian University

<https://orcid.org/0000-0001-8212-9876>

gulbaniz.alverdiyeva70@gmail.com

Sevinj Mustafazadeh

Azerbaijan State Agrarian University

<https://orcid.org/0009-0000-6914-078X>

sevincmustafazade876@gmail.com

Vafa Mukhtarova

Azerbaijan State Agrarian University

<https://orcid.org/0000-0002-1094-1758>

i.vafa91@gmail.com

Turan Mammadova

Azerbaijan State Agrarian University

PhD student

<https://orcid.org/0009-0004-0865-3687>

turan.memmedova1988@gmail.com

Theory of Language and Theory of Linguistics

Abstract

An analysis of linguistic literature shows the differences in the use of the terms "theory of language", "linguistic theory" and "theory of linguistics". These different types of theories also imply different measures of the adequacy of theories, as well as different possibilities of the non-linguistic (in particular, psychological) reality of theories vs. the linguistic reality of "non-language".

Since linguists are very busy establishing the subtleties of the use and meaning of a wide variety of names that are very far from linguistics, it would not be a bad idea to dig around in our own field and try to figure out what we mean by the aforementioned terms of theoretical linguistics.

The theory of language is a system of premises and explanations of what language is, how it is structured, how it arose, how it functions, and why it is used in one way or another.

Keywords: *theory of language, linguistic theory, theory of linguistics, extra-linguistic reality of linguistic theory, linguistic reality of language*

Zümürüd Rzayeva

Gəncə Dövlət Universiteti

dissertant

<https://orcid.org/0009-0009-4548-1841>

zuma_777@mail.ru

Gülbəniz Alverdiyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

<https://orcid.org/0000-0001-8212-9876>

gulbaniz.alverdiyeva70@gmail.com

Sevinc Mustafazadə

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0000-6914-078X>
sevincmustafazade876@gmail.com

Vəfa Muxtarova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-1094-1758>
i.vafa91@gmail.com

Turan Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
dissertant
<https://orcid.org/0009-0004-0865-3687>
turan.memmedova1988@gmail.com

Dil nəzəriyyəsi və dilçilik nəzəriyyəsi

Xülasə

Dilçilik ədəbiyyatının təhlili “dil nəzəriyyəsi”, “dilçilik nəzəriyyəsi” və “dilçiliyin nəzəriyyəsi” terminlərinin istifadəsində fərqləri göstərir. Bu müxtəlif növ nəzəriyyələr həm də nəzəriyyələrin adekvatlığının müxtəlif ölçülərini, eləcə də nəzəriyyələrin qeyri-lingvistik (xüsusən də psixoloji) reallığının “qeyri-dil” lingvistik reallığına qarşı müxtəlif imkanlarını nəzərdə tutur.

Dilçi alimlər dilçilikdən çox uzaq olan geniş çeşidli adların işlənməsi və mənasının incəliklərini təsbit etməklə çox məşğul olduqlarından, nəzəri dilçiliyin yuxarıda qeyd etdiyimiz terminləri ilə nəyi nəzərdə tutduğunuzu öz sahəmizdə araşdırmaq pis fikir olmazdı.

Dil nəzəriyyəsi dilin nə olduğunu, necə qurulduğunu, necə yarandığını, necə fəaliyyət göstərdiyini və nə üçün bu və ya digər şəkildə istifadə edildiyini izah edən əsaslar və izahatlar sistemidir.

Açar sözlər: *dilin nəzəriyyəsi, dil nəzəriyyəsi, dilçilik nəzəriyyəsi, dil nəzəriyyəsinin dildənkənar reallığı, dilin lingvistik reallığı*

Introduction

The main distinguishing feature of the theory of language is the search for the essence of language; this is what E.S.Kubryakova has been doing all her life. Her posthumously published monograph (Kubryakova, 2012) has a Proustian nostalgic title and suggests that ideas about the essence of language are available to us from birth, accompany us throughout our lives, but we – alas – do not always recognize them or formulate them adequately.

The issues that occupy the theory of language have a long history. Today, in an era of heightened interest in the anthropology of language, the following problems are among the most pressing (Stroik, Putnam, 2013, pp. 156-157):

- ✓ what is the "language faculty" of man (Humboldt);
- ✓ how is this faculty acquired (Plato);
- ✓ how is this faculty applied in practice (Descartes);
- ✓ how is knowledge of language "implemented" in the brain (Broca);
- ✓ how did this knowledge arise with the development of the human species (Darwin);
- ✓ how was this evolution realized in a relatively short period of time (Hornstein);
- ✓ what does the optimal architecture of the language faculty look like (Turing);
- ✓ what does the optimal "computing system" for the language faculty look like (Galileo);
- ✓ how is this computing system put into operation (Reuland);
- ✓ how is this computing system maintained in a state of operability (Boeckx);
- ✓ how does this computing system achieve or allow its goals to be achieved (Hinzen).

Research

Language itself as a subject of reflection seems temptingly accessible, and therefore language theory is not always the occupation of professional linguists alone. In particular, there are many psychological theories of language (psychology of language), philosophical theories of language; there are logical, theological (Schmitter, 1996, p. 9), mathematical theories of language. Each of these professional slants (“versions”) has not only its initial assumptions, but also techniques of demonstration and reflection, sometimes very far from what we are accustomed to in professional linguistics, assimilated within the framework of today's educational programs in linguistics.

Everyday theories of language are not as harmless as they seem at first glance. Today, as before, we have to deal with the social consequences of inadequate ideas and prejudices concerning “underdeveloped” and “inferior” languages (Napoli, 1996, p. 5).

When engaged in theorizing, a scientist often breaks away from everyday problems associated exclusively with the collection and analysis of materials essential to his science. The main goal of a linguist is to discover the unity of heterogeneous phenomena (similarities and differences that are not always obvious), and cause-and-effect relationships between observed phenomena. No less important and responsible is the task of confirming or refuting the data itself – against the background of the “pre-knowledge” that the researcher already has at the moment. For example, some theories were put forward long before they were confirmed by a large amount of factual material. Let us recall the hypothesis about the relationship of Sanskrit with European languages, put forward by W. Jones long before the creation of the comparative-historical methodology and grammar of Indo-European languages, but only on the basis of a comparison of a small number of examples (Koerner, 1989, p.377). Some unexpected facts are recognized as something that does not refute the explanations already proposed, but requires cosmetic clarification of the theory. Others are hushed up or declared unimportant (Wardhaugh, 1995, p. 9).

Many of the meanings of the term theory of language are included in the understanding of the terms linguistic theory and theory of linguistics.

Linguistics as a professional activity is concerned with the collection, description and explanation of linguistic data (Lehmann, 1978, p. 426). Explanation and prediction as the sphere of one of the sections of linguistics, called theoretical linguistics, consists in the advancement and testing of theories relating to different areas of language. For example: how do linguistic forms receive their – linguistic and extralinguistic – interpretations (Bartsch, 1979, p. 23). Such theories differ in their empirical base, their methodological (“philosophical”) base and their goals. But the main “supertask” of theoretical linguistics is to provide answers to questions such as: why and in what way are languages so different and why are they all so similar to each other? (Perlmutter, 1980, p. 195).

The core of linguistic theory, according to professional linguists, especially cognitive linguists, is represented by discussions of how a person learns and stores grammatical structures, how mental representations of these structures may look, and how they are combined with lexical information when creating and interpreting statements (Stolterfoht, Featherston, 2012, p. 7).

As an analysis of the use of the term linguistic theory shows, it is sometimes very difficult to separate the two meanings. The distinction, which seems logically plausible, is not always unambiguous in the usage of linguists.

One of the main goals of linguistic theory has always been to identify and demonstrate the system underlying linguistic phenomena – that constant which over time leads to a change in the system itself “Theory equips us to meet not only those cases which we have encountered before, but also any possible case”

Linguistic theories are usually called:

✓ theoretical constructions invented or in circulation within the framework of linguistics as an occupation of linguists (i.e. theories in linguistics); the degree of empirical validity of such theories varies greatly; thus, sometimes (but already within the framework of linguistic theory) it is sardonically stated that these theories are based on pure ideology without any empirical foundation

(Ludtke, 1985, p.102), while it would be necessary to expel physicalism, biologism and other unjustified “isms” from linguistics (see (Ludtke, 1985, pp.102-103);

✓ an explanation of phenomena (not necessarily linguistic) as a consequence of the fact that a person has a language and/or uses a language; for example, they talk about a linguistic explanation of human psyche phenomena (“linguistic psychology”), about the essence of everything that surrounds us (“linguistic philosophy”), about the properties of proof, evidence and persuasion (“linguistic theory of argumentation”).

Sometimes linguistic theory includes not only systematized information about the history and current state of languages, but also the basis for classifying material and methods of linguistic research. Moreover, American structuralists, up until the advent of generativism, very often equated linguistic theory with the methods of processing linguistic material. The test of the validity of a theory was to establish how successfully a linguistic description was obtained using a specific theory. Something similar was in glossematics: “The goal of linguistic theory is to create a procedural method by which a given text can be understood by applying a consistent and exhaustive description”.

Linguistic theory has an “internal domain” associated with analytical procedures of reasoning, and an “external domain” associated with empirical data from various languages. The main task of linguistic theories, since the time of early generativism, is to develop a “restrictive” explanatory theory that specifically specifies the properties of all human languages (Putnam, 2010, p. 1). An equally important and complex task is to explain how and why a person acquires a language on the basis of a finite set of data on the use of this language. Moreover, the “theory of language acquisition” is far from being directly derivable from the theory of language in all points. Language acquisition is represented by special modules that interact with modules of linguistic and extralinguistic knowledge.

The fact that explanatory power has come to be valued more highly than simple descriptive adequacy is seen by some (Pullum, 1991, pp. 11-12) as a fashion that sooner or later must be replaced (perhaps has already been replaced) by other priorities. However, one can follow fashion, but not necessarily grovel before it: “One can keep a finger on the pulse of fashion without licking its boots” (Pullum, 1991, p. 11).

Conclusion

With all the variety of formulations, it can be said that the question for many centuries has been reduced to the following: how is form related to the purpose, or function of expression? Some groups of researchers prove that form is not predetermined by function, while others try to discover, if not a direct, then at least an indirect motivating relationship between form and function.

References

1. Bartsch, R. (1979). *The syntax and semantics of subordinate clause construction and pronominal reference*. Academic Press.
2. Koerner, K. (1989). *Practicing linguistic historiography: Selected Essays*. Benjamins.
3. Kubryakova, E.S. (2012). *In search of the essence of language: Cognitive research*. Znak.
4. Lehmann, W.Ph. (1978). *Conclusion: Toward an understanding of the profound unity underlying languages. Syntactic Typology: Studies in the Phenomenology of Language*. University of Texas.
5. Ludtke, H. (n.d.). *Controversial Linguistics: Seven Theses*. Recent Work by Berlin Linguists. Ed. Th.
6. Napoli, D.J. (1996). *Linguistics: An introduction*. Oxford University Press.
7. Perlmutter, D.M. (1980). *Relational grammar. Current approaches to syntax*. Academic Press.
8. Pullum, G.K. (1991). *The great Eskimo vocabulary hoax and other irrelevant essays on the study of language*. University of Chicago.
9. Putnam, M.T. (2010). *Exploring crash-proof grammars: An introduction*. John Benjamins.

10. Schmitter, P. (1996). *Foreword. Language Theories of Western Antiquity*. Narr.
11. Stolterfoht, B., Featherston, S. (2012). *Foreword. Empirical Approaches to Linguistic Theory: Studies in Meaning and Structure*. Gruyter.
12. Wardhaugh, R. (1995). *Understanding English Grammar: A Linguistic Approach*. Blackwell.

Received: 06.05.2025

Approved: 11.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/71-81>

Said Benhammou

University Aboubakr Belkaid Tlemcen
<https://orcid.org/0009-0009-1040-0490>
said_benhamou@yahoo.fr

Benlebbad Mohammed

University Centre of Maghnia
<https://orcid.org/0009-0000-5767-3263>
m.benlebbad@cu-maghnia.dz

Boudjourfa Benasser

University Centre of Maghnia
<https://orcid.org/0000-0002-8877-2851>
b.boudjourfa@cu-maghnia.dz

Mustapha Mostefaoui

University Center of El Bayadh
<https://orcid.org/0009-0000-3358-9796>
m.mostefaoui@cu-elbayadh.dz

Spending for Happiness: A Comparative Study Using Data Envelopment Analysis

Abstract

This study, titled Spending for Happiness: A Comparative Study Using Data Envelopment Analysis (DEA), examines the efficiency of government spending in enhancing happiness across 10 Middle Eastern and North African (MENA) countries. Grounded in happiness economics, the research builds on theories like the Easterlin Paradox (1974), which posits that income boosts happiness only up to a threshold, and explores debates on state intervention (Pigou vs. Buchanan). Using an output-oriented DEA model with variable returns to scale (VRS), the study evaluates how effectively public spending (input) translates into higher happiness scores (output). Key findings reveal stark disparities: the UAE (1.0 efficiency score) and Saudi Arabia (0.98) lead due to strategic investments in infrastructure and social programs, while Lebanon and Egypt, despite scoring 1.0, reflect outlier contexts (economic collapse and austerity, respectively). Mid- and low-efficiency countries (e.g., Tunisia, Jordan) underscore institutional weaknesses. The study concludes that happiness depends not on spending volume alone but on governance quality, transparency, and targeted allocations. Recommendations include strengthening fiscal oversight, prioritizing service quality over budget size, and fostering regional policy exchanges. By bridging economic and well-being metrics, the paper advocates for institutional reforms to maximize the impact of public expenditure on societal happiness, offering a framework for policymakers in MENA and beyond.

Keywords: *Data Envelopment Analysis, public spending, happiness, societal happiness, budget size*

Said Benhammou

Aboubakr Belkaid Tlemcen Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-1040-0490>
said_benhamou@yahoo.fr

Benlebbad Məhəmməd

Maqniya Universitet Mərkəzi
<https://orcid.org/0009-0000-5767-3263>
m.benlebbad@cu-maghnia.dz

Boudjourfa Benasser

Maqniya Universitet Mərkəzi
<https://orcid.org/0000-0002-8877-2851>
b.boudjourfa@cu-maghnia.dz

Mustafa Mostefaoui

El Bayadh Universitet Mərkəzi
<https://orcid.org/0009-0000-3358-9796>
m.mostefaoui@cu-elbayadh.dz

Xoşbəxtlik üçün xərcləmə: Məlumat zərfinin təhlilindən istifadə edərək müqayisəli bir araşdırma

Xülasə

Xoşbəxtlik üçün xərcləmə: Data Envelopment Analysis (DEA) ilə Müqayisəli Tədqiqat adlı bu araşdırma 10 Yaxın Şərq və Şimali Afrika (MENA) ölkəsində xoşbəxtliyin artırılmasında dövlət xərclərinin səmərəliliyini araşdırır. Xoşbəxtlik iqtisadiyyatına əsaslanan araşdırma, gəlirin xoşbəxtliyi yalnız həddə qədər artırdığını irəli sürən Easterlin Paradoksu (1974) kimi nəzəriyyələrə əsaslanır və dövlət müdaxiləsi (Pigou vs. Buchanan) ilə bağlı müzakirələri araşdırır. Dəyişən miqyasda gəlirlilik (VRS) ilə çıxış yönümlü DEA modelindən istifadə edərək, tədqiqat dövlət xərclərinin (giriş) daha yüksək xoşbəxtlik ballarına (çıxış) necə effektiv çevrildiyini qiymətləndirir. Əsas tapıntılar kəskin fərqləri ortaya qoyur: BƏƏ (1,0 səmərəlilik balı) və Səudiyyə Ərəbistanı (0,98) infrastruktur və sosial proqramlara strateji investisiyalar hesabına liderlik edir, Livan və Misir isə 1,0 bal toplamasına baxmayaraq, kənar kontekstləri əks etdirir (müvafiq olaraq, iqtisadi çöküş və qənaət). Orta və aşağı səmərəli ölkələr (məsələn, Tunis, İordaniya) institusional zəiflikləri vurğulayır. Tədqiqat belə nəticəyə gəlir ki, xoşbəxtlik təkcə xərclərin həcmindən deyil, idarəetmə keyfiyyətindən, şəffaflıqdan və məqsədyönlü ayırmalardan asılıdır. Təvsiyələrə fiskal nəzarətin gücləndirilməsi, xidmət keyfiyyətinin büdcə ölçüsünə üstünlük verilməsi və regional siyasət mübadiləsinin təşviq edilməsi daxildir. İqtisadi və rifah göstəricilərini birləşdirərək, məqalə MENA və onun hədudlarından kənarda siyasətçilər üçün çərçivə təklif edərək, ictimai səadətə dövlət xərclərinin təsirini maksimuma çatdırmaq üçün institusional islahatların aparılmasını müdafiə edir.

Açar sözlər: *Data Envelopment Analizi, dövlət xərcləri, xoşbəxtlik, sosial xoşbəxtlik, büdcə ölçüsü*

Introduction

Happiness is a Vital element of human life and has long been a subject of inquiry among philosophers and scholars from diverse disciplines. While psychologists have traditionally explored happiness through surveys and well-being assessments, economists have only recently begun to engage with this area in a systematic way. Classical thinkers such as Aristotle, Bentham, Mill, and Smith recognized the centrality of happiness in human pursuits and incorporated it into their philosophical and economic reflections. However, as economics evolved into a more formalized and quantitatively driven discipline, definitions of well-being became increasingly narrow. Utility came to be viewed primarily as a function of income, and individual preferences were analyzed within the strict confines of monetary budget constraints, assuming rational decision-making behaviour (Graham, 2005).

The recent focus on happiness and its relationship with the economy has led to a relatively new trend in the field of economics that emphasizes the study and measurement of happiness and analyzes its impact on improving the quality of life by incorporating happiness metrics into economic decision-making processes and public policy formulation (Bruno & Gallus, 2012). Happiness economics consider as a branch of behavioral economics that analyzes the behavior of

individuals and the psychological and social factors that influence their economic decisions (Frey & Stutzer, 2022).

It combines many disciplines and encompasses numerous studies in philosophy, psychology, and sociology. It began with the seminal discovery of economist Richard Easterlin in 1974. The "Easterlin Paradox" states that there is no connection between increasing per capita income and the average level of happiness of individuals. According to this paradox, income affects well-being only at low levels of income. However, beyond a certain level, when all basic needs are met, income has a lesser impact on individual well-being. If an individual's income exceeds a certain threshold and their basic needs, such as food, shelter, and healthcare, are met, their happiness is related to other, non-material aspects (Gianluigi, 2013). Studies also indicate that increasing income increases individual happiness in developing countries with low GDPs, but in wealthy countries, income has little or no impact on happiness.

Research

As for happiness measures, researchers use various methods from psychology and sociology to measure and analyze subjective well-being, including life satisfaction surveys and psychological assessments. They also support them with objective indicators such as average income, employment status, education level, health, social relationships, and public policies.

However, mainstream economic theory assumes that higher income leads to higher levels of happiness or well-being. In scientific economics textbooks, it is generally assumed that total utility increases with income. This has been quantitatively linked to confirm the positive relationship between income and happiness by observing people's behavior to infer utility, based on the assumption that people's choices reveal their preferences. Therefore, economists and policymakers have focused on increasing the gross domestic product (GDP). However, basic indicators in traditional economics, such as GDP, unemployment rates, and inflation rates, do not provide a clear picture of the quality of life for individuals in a country. They ignore environmental damage, psychological impact, and social factors, and do not reflect the quality of education, volunteer work, and many other important factors in individuals' lives and well-being. In fact, several countries around the world rely on happiness metrics to inform development decisions. Bhutan adopted the concept of Gross National Happiness as a measure of development, replacing GDP. The United Arab Emirates established a dedicated Ministry of Happiness in 2016. New Zealand launched the National Happiness Index in 2018 to measure overall progress and quality of life. Within the framework of the Kingdom's Vision 2030, several initiatives have been created to promote well-being and happiness, such as the Quality of Life Program, Human Capacity Development, and National Transformation Programs.

Public spending on happiness is an interesting and increasingly important research topic, as evidenced by numerous studies, especially as governments and policymakers become more interested in alternative measures of GDP. This importance lies in the growing need for governments to understand the relationship between public spending (e.g., health, education, social welfare) and subjective well-being. It is an interdisciplinary field of research that combines economics, psychology, political science, and public policy. This importance raises several questions: Does public spending on social programs (e.g., unemployment, mental health) directly improve happiness? Or are some types of spending (e.g., green spaces, arts) more effective than others? Which types of government spending (health, education, infrastructure) have the greatest impact on life satisfaction?

1.State intervention in the economy and the happiness index: a theoretical approach:

The debate over state intervention in the economy goes back to the foundations laid by Adam Smith (1776) in his book "The Wealth of Nations," where he distinguished between the role of the market in allocating resources and the necessity of state intervention in specific areas such as defense and justice (Smith, 2003/1776). In 1936, Keynes presented a new theoretical framework that justifies government intervention to achieve economic stability, considering that markets may be unable to achieve full employment without well-thought-out fiscal and monetary policies.

In the field of happiness and well-being studies, recent decades have witnessed a remarkable theoretical development in understanding the relationship between government policies and levels of subjective happiness. Whereas traditional economics measured well-being almost exclusively through material indicators such as gross domestic product (GDP), new schools of thought have emerged that emphasize the importance of non-material factors such as personal freedom, social cohesion, and institutional trust. This theoretical shift has led to the emergence of composite indices such as the World Happiness Index, which attempts to measure well-being more comprehensively.

Pigou (1920) developed the concept of "market failure," suggesting the need for state intervention to correct externalities (Pigou, 1920). Market failure, according to Pigou, can be explained when resources are not allocated efficiently within an economy, resulting in the ineffective use of those resources. This leads to market failure negatively impacting happiness levels due to its effects on life satisfaction, health, and psychological well-being.

In contrast, Buchanan and Tullock (1962) demonstrated, within the framework of "public choice theory," that government intervention can lead to "state failure" due to bureaucrats' pursuit of maximizing their own interests (Buchanan & Tullock, 1962).

For thus, Public choice theory does not focus directly on indicators of happiness, but rather examines how individuals make decisions in the public sector, assuming that they act based on their own self-interest. This theory, developed by James Buchanan, suggests that politicians and bureaucrats, like all individuals, act based on their own self-interest when making decisions, and this influences social outcomes.

Public choice theory provides a framework for explaining how political decisions are made and how they affect individuals and society. Although it does not focus directly on happiness, it can help improve social welfare and increase happiness by better understanding individuals' behavior in the public sector, providing them with better choices, prioritizing political decision-making, and increasing awareness of the limitations of policies. Public choice theory may thus improve social welfare through a better understanding of how public decisions are made, which can lead to more effective policies in achieving societal goals (Shaw, 2025).

Modern Theories: From Development to Happiness

The "developmental state theory" emerged through the work of Johnson (1982), who analyzed Japan's success in integrating government planning with market mechanisms (Johnson, 1982). This theory focuses on the role of the state in achieving economic and social development, while the happiness index measures the level of satisfaction and well-being experienced by individuals in a society. It can be asserted that there is a positive relationship between the two, as the economic development achieved by the developmental state may contribute to increased levels of happiness in society. The best example of this is that increased income and economic opportunities may lead to increased satisfaction and well-being among individuals (Karuna & Nagendra, 2022). In the last decade, the debate has shifted to examining the impact of economic policies on subjective well-being. Easterlin (1974) demonstrated that economic growth does not necessarily lead to increased happiness until a basic standard of living is achieved (Easterlin, 1974). Stiglitz (2019) also presented a multidimensional well-being measurement framework in his report "Beyond GDP" (Stiglitz, 2019). By seeking to understand the gap between theory and practice, Helliwell et al. (2022) in the World Happiness Report indicate that countries that combine effective governance with social spending rank highly on this index (Helliwell, Layard, & Sachs, 2022). However, Asian research (such as Khan's 2020 study of Malaysia) shows that different development models may achieve similar happiness across divergent paths (Khan, 2020). These contradictions call for, according to North (1990), a deeper understanding of the role of "institutions" as a link between economic policies and social outcomes (North, 1990).

2. Previous studies:

Many previous studies have a direct relationship with happiness in its relationship with state intervention in the economy in socio-economic fields, which were conducted recently, and we mention some of them:

Berggren and Bjørnskov (2023) explored whether happiness-led growth policies implemented in some countries could be effective in achieving improved economic well-being. Focusing primarily on European countries, the study found a strong positive relationship between government spending on services and higher happiness scores in Nordic countries. Government unemployment support reduces stress and increases life satisfaction by 22% compared to countries with liberal systems. The empirical results indicate that economic growth of 1% to 3% can be achieved through increased happiness. Furthermore, in developed countries, the positive impact of happiness is approximately four times greater than in developing countries (Berggren & Bjørnskov, 2003).

In a study on corruption and citizen happiness (2022), Changjun Fang (2022) used data from 133 countries to examine the impact of corruption on individual happiness. The study concluded that a 1% increase in corruption leads to a 0.3-point decrease in happiness. Among the study's findings is that increased government transparency contributes to increased public trust. One of its weaknesses is that the study did not differentiate between economic and social government intervention (Gupta & Mitra, 2022).

Alessandro Zito and Xiaohui Chen conducted a study on state intervention during the COVID-19 pandemic, which discusses the impact of various interventions on the dynamics of COVID-19 transmission and their associated economic consequences. Examining the variations in government policies, the study found that countries that provided direct cash transfers, such as Canada and Australia, recorded higher levels of happiness during the pandemic. In contrast, border closures as a government measure reduced happiness despite their associated health benefits. The research contributes to analyzing the balance between state intervention to protect health and its impact on psychological well-being.

In a study conducted by Wassim Wagih and Alexan Rizkallah, "The Impact of Fiscal Policy on Economic Happiness: Evidence from the Middle East and North Africa Region," this study aimed to analyze the relationship between fiscal policy (tax revenues and government spending) and economic happiness in 18 countries in the Middle East and North Africa (MENA) region during the period from 2012 to 2016. The study used Barro's (1990) endogenous growth model, applying several statistical methods such as ordinary least squares, fixed and random effects, and the generalized moments method to avoid the endogeneity problem. Among the most important findings of this study: There is a statistically significant negative relationship between non-distorting taxes and economic happiness. In contrast, there is no relationship between public spending (productive or non-productive) and economic happiness. On the other hand, there is a positive relationship between other revenues (non-taxes) and economic happiness (Wasseem & Alexan, 2023).

In a study conducted by Mahmut Unsal Shashmaz and Emre Shakir, "The Impact of Taxes and Public Expenditures on Happiness: Empirical Evidence from OECD Countries," they concluded that taxes collected for public expenditures have economic, social, and environmental objectives. Public expenditures financed by taxes cover a wide range of public spending. They may have some impact on the happiness of individuals and society, given that taxes are collected from individuals by force. At the same time, public expenditures are spent to meet the needs of the state and its economic development. In this study, the impact of taxes and public expenditures on happiness was investigated in 23 OECD countries over the period 2010–2017 using panel data analysis. Consequently, it was proven that taxes and public expenditures have a positive impact on happiness levels (Shashmaz & Shakar, 2020).

Considering the previous studies above, there are several fundamental and essential differences between them. First, there are notable differences in measurement methodology, such as the absence of a unified measure of happiness that combines subjective and economic aspects, in addition to the fact that most studies rely on pre-2020 data (before major economic transformations). Second, in terms of the geographical scope gap between studies, comparative studies are scarce between intervention models in developed and developing countries, in addition to an unbalanced focus (Europe accounts for 40%, and the Arab world accounts for only 20% of studies). Third, there is a time analysis gap: a lack of long-term studies exceeding five years on the

impact of policies, in addition to the limited analysis of successive crises (pandemic → inflation → wars). Also noted in these studies is the neglect of the mediating role of cultural and religious factors, while failing to measure the impact of government implementation quality in comparisons between efficiency and corruption, for example. Among the most important points of difference is that 80% of studies focused on social spending without a detailed analysis of the types of spending-productive spending (education, health) or non-productive spending (support, subsidies).

3. Comparative study using data envelopment analysis (DEA):

Data Envelopment Analysis (DEA) is a nonparametric method for evaluating the relative efficiency of decision-making units (DMUs) by comparing their inputs and outputs. Rooted in Farrell's (1957) efficiency concepts, DEA identifies efficient units—those maximizing outputs for given inputs or minimizing inputs for given outputs—and constructs an efficiency frontier as a benchmark. Efficiency scores range from 0 (inefficient) to 1 (fully efficient), with DEA accommodating multiple inputs and outputs without requiring price data or uniform measurement units (Cooper et al., 2007; Banker et al., 1984). Its flexibility allows application across diverse sectors, including public services where outputs are intangible (e.g., education, healthcare).

DEA models include variable returns to scale (VRS), which accounts for scale effects by imposing the constraint $\sum \lambda_j = 1$. An output-oriented VRS model maximizes efficiency (θ) subject to output and input constraints (Färe & Grosskopf, 2004). Key rules, such as ensuring sample size exceeds three times the sum of inputs and outputs ($S_s \geq 3(I+O)$) and limiting fully efficient DMUs to under one-third of the sample, safeguard model robustness (Mansouri, 2014). DEA's strength lies in providing actionable insights, such as efficiency targets, without restrictive assumptions about production functions (Benlebbad, 2024).

The mathematical formulation of the VRS (Variable Return To Scale) model, which assumes that resident units operate under the variable economies of scale hypothesis, is as follows:

Mathematical Formulation (Output-Oriented)

Objective:

Maximize: θ

Subject to:

1. $\sum_{j=1}^n \lambda_j * y_{rj} \geq \theta * y_{ro}$ for $r = 1, \dots, s$
2. $\sum_{j=1}^n \lambda_j * x_{ij} \leq x_{io}$ for $i = 1, \dots, m$
3. $\sum_{j=1}^n \lambda_j = 1$

Where:

- θ : Efficiency score of the Decision Making Unit (DMU) under evaluation
- λ_j : Weights assigned to each of the n DMUs in the comparison set
- y_{rj} : Output r of DMU j
- y_{ro} : Output r of the DMU under evaluation
- x_{ij} : Input i of DMU j
- x_{io} : Input i of the DMU under evaluation
- n : Number of DMUs in the comparison set
- m : Number of inputs
- s : Number of outputs

The objective function mentioned in the mathematical formula (1) aims to maximize the efficiency index θ for the decision-making unit π , under the constraint that any decision-making unit with a set of parameters u and v evaluated with the rest of the units must not exceed the value of any decision-making unit 1 (100%), which means full efficiency.

Study sample: The study includes many Arab countries in general, or what is known as a sample of North African and Middle Eastern countries, and its variables can be summarised in the following table:

countries	(I)Government spending, percent of GDP	(O)Happiness Index
United Arab Emirates	12,42	6,571
Bahrain	14,65	3,945
Algeria	17,93	5,329
Egypt, Arab Rep.	6,79	4,17
Iraq	15,66	4,941
Jordan	15,84	4,12
Lebanon	3,63	2,392
Morocco	18,11	4,903
Saudi Arabia	23,33	6,463
Tunisia	19,75	4,497

Public spending as a percentage of gross domestic product (GDP).

Government spending is one of the most important tools that influence the quality of life and economic and social well-being of individuals. Its importance lies in its role as an indicator of government priorities, whether in the areas of health, education, infrastructure, or social support. In this article, we will analyse the percentage of public spending as a percentage of gross domestic product (GDP) in a group of Middle East and North Africa (MENA) countries for 2023, link it to the happiness index, and provide recommendations to enhance the effectiveness of this spending in achieving societal well-being.

Based on the available data, countries in the region can be classified according to the level of government spending as follows:

Countries with Very Low Spending (less than 10%): Lebanon (3.6%): This low figure reflects the country's severe economic crisis, including a collapsing currency and declining public services. This sharp decline in spending is directly linked to the deterioration of the happiness index, as citizens suffer from a severe shortage of basic services such as electricity and healthcare. Egypt's spending also reached 6.8%. This level indicates austerity policies aimed at reducing the fiscal deficit, but it may lead to a reduction in the quality of public services, negatively impacting citizen satisfaction and happiness.

Medium-Spending Countries (10-20%): The United Arab Emirates (12.4%) and Bahrain (14.6%): Despite their lower spending ratio compared to some other countries, these two countries enjoy high levels of social welfare, attributed to their reliance on the private sector and indirect investments via sovereign wealth funds. Other countries, such as Iraq (15.7%) and Jordan (15.8%), are close to the global average (16.5%), but they face challenges such as displacement and refugees, which limit the impact of spending on improving quality of life.

High-Spending Countries (over 20%): Saudi Arabia (23.3%): The high spending is attributed to Vision 2030, which focuses on investing in infrastructure and social projects, contributing to an improved happiness index. On the other hand, in the far west: Tunisia (19.7%), Morocco (18.1%), and Algeria (17.9%): Despite the high spending, these countries still face economic and social challenges such as unemployment, indicating that spending alone is insufficient to ensure well-being without improving its efficiency.

Happiness Index:

The Happiness Index is a composite measure that reflects the quality of life and psychological and social well-being of individuals. In this analysis, we will review the 2023 Happiness Index data for selected countries in the Middle East and North Africa, with a particular focus on interpreting the disparities between them and linking them to each country's economic and social context.

a. Outstanding performing countries (index above 6): These countries include the United Arab Emirates (6.571) and the Kingdom of Saudi Arabia (6.463). The reasons for this high Happiness Index score are due to several factors, such as:

- ✓ Specific government investments in infrastructure and digital services (such as the "UAE Smart Government").

- ✓ Economic diversification that reduces dependence on the oil sector (especially in the UAE).

- ✓ Supportive social policies such as subsidized housing and youth empowerment programs.

b. Medium-performing countries (index 4.5–5.5): This category includes Algeria (5.329), Morocco (4.903), Iraq (4.941), and Tunisia (4.497). These countries share several indicators, such as weak human development indicators (high unemployment rates reaching 12% in Tunisia). In addition, political unrest (as in Iraq and Tunisia) has an impact on citizens' psychological stability. Similarly, Algeria and Morocco share similar spending (17.9–18.1%), but Algeria's happiness score is higher (5.329 vs. 4.903). This likely reflects Algeria's relative political stability despite economic challenges.

c. Low-Performing Countries (Index below 4.5): • Egypt (4.17), Jordan (4.12), Bahrain (3.945), and Lebanon (2.392):

Lebanon (2.392): The lowest score in the region, reflecting the comprehensive economic collapse and shortages of fuel and medicine.

Bahrain (3.945): Despite the rise in per capita income, the happiness index remained weak. This may be attributed to political and social pressures (such as the representation of the Shiite minority), as well as the high cost of living relative to wages.

As for Egypt and Jordan, they suffer from common challenges, such as austerity reform programs (especially in Egypt) and the repercussions of refugee crises (in Jordan).

Study results:

No.	DMU	Score	Rank	Reference set (lambda)
1	United Arab Emirates	1	1	United Arab Emirates
2	Bahrain	0,60	10	United Arab Emirates
3	Algeria	0,81	5	United Arab Emirates
4	Egypt, Arab Rep.	1	1	Egypt, Arab Rep.
5	Iraq	0,75	6	United Arab Emirates
6	Jordan	0,63	9	United Arab Emirates
7	Lebanon	1	1	Lebanon
8	Morocco	0,75	7	United Arab Emirates
9	Saudi Arabia	0,98	4	United Arab Emirates
10	Tunisia	0,68	8	United Arab Emirates

Data Envelopment Analysis (DEA), with an output orientation and variable returns to scale, revealed a clear disparity in the efficiency of government spending across the sample countries. The United Arab Emirates and Saudi Arabia topped the list of the most efficient countries, with the UAE scoring a perfect score of 1.0, while Saudi Arabia achieved 0.98. These results reflect the success of these countries in transforming financial resources into tangible development outcomes

that contribute to raising the level of societal happiness. Such success is achieved through the adoption of well-thought-out spending policies and a focus on infrastructure projects and digital transformation.

- The results also indicated that the UAE appeared as a benchmark among the group of references for 7 out of 10 countries, confirming its leadership in the development model and, on the other hand, the weak competitiveness of most other countries.

Some divergent results also emerged that merit consideration. Both Egypt and Lebanon scored a perfect efficiency score of 1.0, despite the economic and social challenges they face. In the case of Egypt, this result can be explained by the intense focus on rationalising spending under the economic reform programme, on the one hand, and the extensive use of international funding directed at specific projects, on the other. While Lebanon's results reflect exceptional circumstances linked to a comprehensive economic collapse, which makes any expenditure, no matter how limited, have a significant relative impact.

The results also revealed a clear disparity in outcomes and levels of efficiency.

- Highly efficient countries (0.9-1.0): the UAE, Saudi Arabia
- Medium-efficient countries (0.7-0.89): Algeria, Iraq, Morocco
- Low-efficiency countries (<0.7): Tunisia, Jordan, Bahrain

An analysis of the results indicates that institutional factors play a pivotal role in explaining the variation in efficiency, with countries with effective oversight systems and transparency in the management of public funds, the ability to prioritise spending, and a stable political and economic environment outperforming.

This study also provides quantitative evidence that achieving high levels of societal happiness depends not only on the size of government spending but also on the efficiency of its management and its allocation to priority sectors. The results also confirm that institutional reform must be the cornerstone of any strategy aimed at improving quality of life and raising levels of happiness in the countries of the region. Drawing from these prior findings, we can propose the following recommendations:

1. Strengthen ethical governance in public budget management
2. Develop integrated systems to measure government spending performance.
3. Focus on improving the quality of basic services rather than increasing spending.
4. Promote regional cooperation in exchanging best practices.

Conclusion

The study "Spending for Happiness: A Comparative Study Using Data Envelopment Analysis" provides a comprehensive examination of the relationship between government spending and happiness levels across selected Middle Eastern and North African (MENA) countries. By employing Data Envelopment Analysis (DEA), the research evaluates the efficiency of public spending in achieving higher happiness indices, revealing significant disparities among the sampled nations.

Key findings highlight that the United Arab Emirates (UAE) and Saudi Arabia emerge as the most efficient countries, with perfect or near-perfect efficiency scores. This success is attributed to their strategic allocation of resources toward infrastructure, digital transformation, and social programs, which align with broader development goals such as the UAE's Vision 2030. Conversely, countries like Lebanon and Egypt, despite scoring high in efficiency, face contextual challenges—economic collapse in Lebanon and austerity measures in Egypt—that complicate the interpretation of their results. Medium- and low-efficiency countries, such as Algeria, Iraq, Morocco, Tunisia, Jordan, and Bahrain, demonstrate the limitations of spending alone in enhancing happiness, pointing to the critical role of institutional quality, governance, and socio-political stability.

The study underscores that the size of government spending is less impactful than its efficiency and strategic prioritization. Institutional factors, including transparency, effective oversight, and political stability, are pivotal in translating expenditures into tangible improvements in well-being.

These insights challenge conventional assumptions that higher spending automatically leads to greater happiness, emphasizing instead the need for targeted, well-managed investments in priority sectors.

Recommendations for Policymakers:

Enhance Governance: Strengthen ethical governance and transparency in public budget management to ensure resources are used effectively.

Performance Measurement: Develop integrated systems to monitor and evaluate the impact of government spending on happiness and well-being.

Quality Over Quantity: Focus on improving the quality of basic services (e.g., healthcare, education) rather than merely increasing expenditure.

Regional Collaboration: Promote cooperation among MENA countries to share best practices and successful policies for enhancing happiness.

In conclusion, the study advocates for a holistic approach to public spending, where efficiency, institutional integrity, and strategic priorities are central to fostering societal happiness. Future research could expand the geographical and temporal scope to include more countries and longitudinal data, further exploring the interplay between cultural, religious, and economic factors in shaping happiness outcomes.

References

1. Banker, R., Charnes, A., & Cooper, W. (1984). Some models for estimating technical and scale efficiencies in data envelopment analysis. *Management science*, 30(9), 1078-1092.
2. Benlebbad, M. (2024). Enhancing Educational Efficiency Through Data Envelopment Analysis: A Case Study of the University Centre of Maghnia-Algeria. *Economy of Ukraine*, 67(5), 93-102. doi:10.15407/economyukr.2024.05.093
3. Berggren, N., & Bjørnskov, C. (2003). The happiness-welfare nexus: Evidence from 30 European countries. *Journal of Happiness Studies*, 24(2), 345-367.
4. Bruno, S., & Gallus, J. (2012). Happiness policy and economic development. *International Journal of Happiness and Development*, 1(1), 102-111. doi:10.1504/IJHD.2012.050835
5. Buchanan, J., & Tullock, G. (1962). *The calculus of consent*. University of Michigan Press. Retrieved from <https://doi.org/10.3998/mpub.7687>
6. Cooper, W., Seiford, L., & Tone, K. (2007). *Data Envelopment Analysis: A Comprehensive Text with Models, Applications, References and DEA-Solver Software*. doi:10.1007/978-0-387-45283-8
7. Easterlin, R. (1974). *Nations and households in economic growth*. (A. Press, Ed.).
8. Fare, R., & Grosskopf, S. (2004). Modeling Undesirable Factors in Efficiency Evaluation: Comment. *European Journal of Operational Research* (157), 245. doi: 10.1016/S0377-2217(03)00191-7
9. Farrell, M. (1957). The Measurement of productive efficiency. *K.Jstor*, 120(3), 253-290. doi:<https://doi.org/10.2307/2343100>
10. Frey, B., & Stutzer, A. (2022). What Can Economists Learn From Happiness Research? *Journal of Economic Literature*, 40(2), 01-50. doi:10.1257/002205102320161320
11. Gianluigi, C. (2013). The Easterlin Paradox: An Interpretation. *SSRN Electronic Journal*, 1-13. doi:10.2139/ssrn.2345808
12. Graham, C. (2005). The Economics of Happiness Insights on globalization from a novel approach. *WORLD ECONOMICS*, 6(3), 41-55. Récupéré sur <https://www.world-economics-journal.com/Papers/The-Economics-of-Happiness.aspx?ID=214>
13. Gupta, S., & Mitra, T. (2022). Corruption and happiness: A cross-national analysis. *World Development. the 2nd International Conference on Global Politics and Socio-Humanities*. doi:10.54254/2753-7048/64/20240999
14. Helliwell, J., Layard, R., & Sachs, J. (2022). *World Happiness Report: Sustainable Development Solutions Network*. Retrieved from <https://worldhappiness.report/>

15. Johnson, C. (1982). *MITI and the Japanese miracle*. Stanford University Press.
16. Karuna, S., & Nagendra, K. (2022). Does Development Lead to Happiness? *IASSI Quarterly: Contributions to Indian Social Science*, 41(4), 499-519.
17. Khan, M. (2020). *Happiness and governance in Southeast Asia*. 56. Routledge.
18. Mansouri, A. (2014). *Measuring the relative efficiency and its determinants of health systems using data envelopment analysis, PhD. PHD*, 84. University of Tlemcen.
19. North, D. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press. doi:<https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
20. Pigou, A. (1920). *The economics of welfare*. Macmillan.
21. Smith, A. (2003/1776). *The wealth of nations*. Bantam Classics.
22. Stiglitz, J. (2019). *Measuring what counts: The global movement for well-being*. The New Press.
23. Shashmaz, M., & Shakar, E. (2020). The effect of taxes and public expenditures on happiness: Empirical evidence from OECD countries. *International Journal of Advanced and Applied Sciences*, 8(7), 130-136.
24. Shaw, J. (2025, 05 20). *Public Choice Theory*. Retrieved from economic library: https://www-econlib-org.translate.goog/library/Enc1/PublicChoiceTheory.html?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=ar&_x_tr_hl=ar&_x_tr_pto=sge#:~:text=Public%20choice%20economists%20make%20the,romantic%20and%20illusory...
25. Wasseem, W., & Alexan, R. (2023). The impact of fiscal policy on economic happiness: evidence from the countries of the MENA region. *Review of Economics and Political Science*, 8(4), 271-289.

Received: 12.05.2025

Approved: 19.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/82-85>

Aysel Hüseynli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0004-7647-1033>
aysel09huseynli@gmail.com

V-IX siniflərdə ingilis dili dərslərində texnoloji vasitələrdən məqsədyönlü istifadə metodikası

Xülasə

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsilin bütün sahələrinə nüfuz etməsi tədris prosesinin forma və məzmun baxımından yenidən qurulması zərurətini ortaya qoyur. İbtidai siniflərdən başlayaraq bütün fənlər üzrə mövzuların tədrisi şagirdin maraq dairəsinə, intellektinə, dünyagörüşünə uyğun istiqamətdə aparılır. Xüsusilə xarici dil tədrisində, o cümlədən ingilis dili dərslərində bu özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Çünki dilöyrənmə prosesi daim kommunikasiya, dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarının inkişafını tələb edir və texnoloji vasitələr bu bacarıqların interaktiv və səmərəli şəkildə formalaşmasına böyük imkanlar yaradır.

Ümumi təhsil pilləsinin V-IX siniflərində şagirdlərin texnologiyaya marağının yüksək olması təlim prosesində bu vasitələrdən məqsədyönlü şəkildə istifadə olunmasını aktuallaşdırır. Müxtəlif mobil tətbiqlər, onlayn platformalar və interaktiv texnologiyalar müəllimə fərdi yanaşmanı təmin etməyə, şagirdin öyrənməyə motivasiyasını artırmağa və dərslərin keyfiyyətini yüksəltməyə şərait yaradır.

Məqalədə əsas məqsəd V-IX siniflərdə ingilis dili dərslərində texnoloji vasitələrdən məqsədyönlü şəkildə istifadə imkanlarını araşdırmaq və bu istiqamətdə effektiv metodik yanaşmaları təqdim etməkdir.

Açar sözlər: *ingilis dili, tədris, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, metodik yanaşma*

Aysel Huseynli

Azerbaijan State Pedagogical University
Master student

<https://orcid.org/0009-0004-7647-1033>
aysel09huseynli@gmail.com

Methodology for the Purposeful use of Technological Tools at the English Lessons in Grades V-IX

Abstract

In the modern era, the penetration of information and communication technologies into all areas of education reveals the need to restructure the educational process in terms of form and content. Starting from primary grades, teaching topics in all subjects is carried out in a direction that is consistent with the student's interests, intellect and worldview. This is especially evident in foreign language teaching, including English lessons. Because the language learning process constantly requires the development of communication, listening, speaking, reading and writing skills and technological tools create great opportunities for the interactive and effective formation of these skills.

The high interest of students in technology in grades V-IX of general education makes the purposeful use of these tools in the learning process relevant. Various mobile applications, online platforms, and interactive technologies create conditions for the teacher to provide an individual approach, increase the student's motivation to learn and improve the quality of lessons.

The main goal of the article is to explore the possibilities of purposeful use of technological tools in English lessons in grades V-IX and to present effective methodological approaches in this direction.

Keywords: *English language, teaching, information and communication technologies, methodological approach*

Giriş

Qloballaşan dünyada texnologiyanın həyatın bütün sahələrinə sürətlə inteqrasiyası təhsildə də yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Tədris fənləri içərisində ingilis dili yalnız xarici dil kimi deyil, beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi, eyni zamanda informasiya əldə etməyin, bilik mübadiləsinin və peşəkar inkişafın əsas alətlərindən birinə çevrilmişdir.

Ümumi təhsil məktəblərinin V-IX siniflərində şagirdlər üçün dilöyrənmənin effektivliyini artırmaq məqsədilə yeni tədris metodlarının, o cümlədən texnoloji vasitələrin tətbiqi böyük əhəmiyyət daşıyır. Uşağın məktəb dövrü mərhələsində bu yaş dövrü şagirdlərin həm texnologiyaya marağının yüksək olduğu, həm də xarici dil bacarıqlarının əsasının qoyulduğu mərhələdir. Əgər bu mərhələdə təlim müasir və şagirdyönümlü təşkil olunarsa, öyrənmə prosesi daha səmərəli və davamlı olar.

Xarici dil öyrənmə prosesində texnologiyanın istifadəsi son onilliklərdə elmi və pedaqoji ədəbiyyatda geniş tədqiq olunan mövzulardan biridir. Tədqiqatçılar göstərir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları təlimin fərdiləşdirilməsinə, interaktivliyin artırılmasına və motivasiyanın yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir (Richards, 2015; Warschauer, 2004).

İKT-nin təlimdə istifadəsi ilə bağlı pedaqogikada müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur ki, bunlardan biri konstruktivizm nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, şagirdlər bilikləri öz təcrübələri əsasında mənimsəyirlər və müəllim öyrənmə prosesində fasilitator kimi çıxış edir. Texnologiyanın tətbiqi, xüsusilə interaktiv platformalar, vizual və eşidilən materiallar konstruktivist mühitin qurulmasını dəstəkləyir.

Kommunikativ tədris metodunun (Communicative Language Teaching - CLT) əsas məqsədi dilin real həyat şəraitində istifadəsinə yönəlmiş bacarıqların inkişaf etdirilməsidir. Texnologiya – audio-video materiallar, oyun-tapşırıqlar, virtual mühitlər şagirdə real dil kontekstində ünsiyyət qurmağa imkan verir və CLT prinsipini gücləndirir. Blended Learning (hibrid təlim) modeli də texnologiyanın təhsildə istifadəsinə əsaslandıran müasir yanaşmalardandır. Bu modeldə ənənəvi dərslər forması ilə onlayn resurslar və platformalar birgə tətbiq olunur ki, bu da şagirdlərin öyrənmə prosesində daha çox iştirakını təmin edir. Son dövrlərdə aparılan araşdırmalar (Selwyn, 2012; Stockwell, 2010) göstərir ki, şagirdlərə dil öyrənmək üçün nə qədər tanış və maraqlı texnoloji mühitlərdə imkan yaradılsa, onların öyrənməyə marağı daha da artar, nəticədə təlim nəticələrinə nail olunmasına gətirib çıxarır və texnologiyanın dilöyrənmədə məqsədyönlü və sistemli şəkildə tətbiqinin nəzəri əsaslarını formalaşdırır.

Tədqiqat

İngilis dili dərslərində texnoloji vasitələrdən istifadə məqsədyönlü və sistemli şəkildə inteqrasiyaya əsaslanır. “Tədris və təlim prosesində İKT-nin istifadəsi bir saata ehtiyac duyur və müəllimin İKT inteqrasiyası ilə tədris prosesində yenilikçi və həvəsli olacağı gözlənilir. Müəllim təhsili yaymaqda texnologiyadan istifadə etməyi düşünməlidir. İngilis dilinin tədrisində müasir texnologiyaların istifadəsi, ingilis dilinin tədrisi ilə bilavasitə əlaqəli və arzu olunan məqsədə çatmağa səbəb olan metodların, vasitələrin, materialların, cihazların, sistemlərin və strategiyaların innovativ tətbiqini əhatə etmək üçün geniş şəkildə başa düşülür” (İsayeva, 2011, s. 121). Tətbiq olunan metodologiya həm şagird mərkəzli, həm də interaktiv təlim strategiyalarını dəstəkləyən texnologiyalardan istifadəni əhatə edir.

V-IX siniflərdə tətbiq olunan texnoloji vasitələr əsasən aşağıdakılardır:

- Kahoot, Wordwall, Quizizz – interaktiv testlər və oyun formatında qiymətləndirmə;
- Duolingo, Memrise, BBC Learning English – individual öyrənməni təşviq edən mobil tətbiqlər;
- Padlet, Google Classroom, Edmodo – şagirdlər arasında əməkdaşlıq və müəllimlə qarşılıqlı əlaqə üçün platformalar;

– *YouTube, TED-Ed, British Council Video Lessons* – dinləmə bacarığının inkişafı üçün multimedia resursları;

– *Zoom, Microsoft Teams* – onlayn dərslər və danışq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi üçün video platformalar.

Tədris prosesi zamanı müəllim təlim məqsədlərini aydın şəkildə müəyyən etməli və seçilən texnoloji vasitəni həmin məqsədə uyğun şəkildə tətbiq etməlidir. Məsələn, əgər məqsəd yeni söz ehtiyatını artırmaqdırsa – Quizlet, şagirdlərin danışq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdərsə – video dialoqlar və Zoom görüşləri daha məqsədəuyğundur. Bu zaman şagirdlər öyrənmə prosesinə daha aktiv şəkildə cəlb olunur, onların müstəqil öyrənmə bacarıqları formalaşır və dil bacarıqları təbii şəkildə inkişaf etdirilir.

Məktəblərdə aparılan müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, texnoloji vasitələr sinfin səviyyəsinə görə müəllimlər tərəfindən fərqli formada tətbiq olunur:

V-VI siniflərdə daha çox oyun elementli tətbiqlər (Kahoot, Wordwall), şəkilli və səsləndirilmiş sözlüyüdəici materiallar;

VII-VIII siniflərdə qrup işinə əsaslanan interaktiv tapşırıqlar (Padlet, Google Slides), videolara əsaslanan müzakirələr;

IX sinifdə təqdimat hazırlığı (Canva, Prezi), yazı bacarığının inkişafı üçün rəqəmsal esse və tapşırıqlardan (Google Docs, Grammarly) istifadə olunması.

Dərslərin adıgedən texnologiyalarla tədrisi dil öyrənmədə lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə bərabər, təlimdə intensivliyin, kommunikativ imkanların artırılmasına, nitqin zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir. Texnologiyalardan istifadə dərsləri daha da maraqlı, interaktiv, dinamik və mövzunu əlçatan edir ki, nəticədə şagirdlərin dərslə marağı artır və motivasiya güclənir. Xüsusilə aşağı siniflərdə müxtəlif videoçarxlar, filmlərdən fraqmentlər, əyləncəli oyunlar əcnəbi sözlərin öyrənilməsinə, cümlə qurmağa və s. pozitiv münasibət formalaşdırır. İkinci tərəfdən, texnoloji vasitələr təlimin fərdiləşdirilməsini və diferensiaslaşdırılmasını mümkün edir. Şagirdlər öz səviyyələrinə və öyrənmə sürətinə uyğun tempdə materiallarla işləyə, geri qayıda və təkrar edə bilirlər. Məsələn, Duolingo və Memrise kimi tətbiqlər fərdi təlimə böyük imkanlar yaradır.

Texnologiyaların tədrisə inteqrasiyası kommunikativ bacarıqların inkişafını gücləndirir. Video resurslar, onlayn dialoqlar və interaktiv müzakirələr şagirdlərin danışq və dinləmə bacarıqlarının daha real və praktik mühitdə formalaşmasına şərait yaradır. Bu yanaşma müəllimlər üçün də müasir təlim metodlarının tətbiqini asanlaşdırır. Texnoloji platformalar üzərindən dərslə planlaşdırmaq, tapşırıqları izləmək və qiymətləndirmə aparmaq daha rahat və sistemli olur. Təbii ki, hər bir dərslə hansı texnologiyalardan istifadə ediləcəyini müəllim qabaqcadan müəyyənləşdirməli, istifadə ediləcək resurslar üzrə metodiki biliklərə malik olmalıdır. Təbii ki, bütün bunlar bizə ingilis dilinin tədrisində informasiya-kommunikasiya vasitələrinin tətbiqinin dünya təhsil məkanına inteqrasiya baxımından qənaətbəxş olduğunu deməyə əsas vermir:

“Birincisi, ölkədə təhsil ocaqlarının kompüter avadanlığı ilə təminatındakı irəliləyişlərə rəğmən, bütövlükdə təhsil sisteminin informasiya infrastrukturunun səviyyəsi günün tələblərindən uzaqdır.

İkincisi, respublikada təhsil prosesində rəqəmsal texnologiyaların geniş istifadəsinə maneçilik törədən əsas amillərdən biri – rəqəmsal şəbəkə infrastrukturunun zəif inkişaf etməsi, təhsil müəssisələrinin ölkədaxili internet şəbəkəsi ilə yetərli səviyyədə əhatə olunmaması və yüksək sürətli internet əlaqəsi ilə təmin olunmamasıdır.

Üçüncüsü, xarici dilləri tədris edən müəllimlərin çoxunun informasiya texnologiyalarından düzgün və məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmək bacarığının olmamasıdır. Onların əksəriyyəti internet texnologiyalarından tədris prosesində istifadə olunmasında çətinlik çəkirlər.

Dördüncüsü, internet resurslarından istifadədə vaxtın azlığı özünü büruzə verir. İnternet formatında müxtəlif proqramlarla işləmək, şübhəsiz, xeyli vaxt tələb edir. Bu işi yalnız yaradıcı və emaləedici qabiliyyətlər sayəsində həyata keçirmək olar.

Beşincisi, təhsiləlanların internet resurslarından düzgün bəhrələnmək problemidir. Belə ki, müxtəlif saytlarda axtarış aparan istifadəçilər müxtəlif oyunlara və ya əyləncə xarakterli proqramlara rast gəldikdə, məqsədlərindən yayınırlar” (Şirəliyev, 2017, s. 21).

Nəticə

V-IX siniflərdə ingilis dili dərslərində texnoloji vasitələrdən məqsədyönlü istifadə tədris prosesinin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, şagirdlərin motivasiyasının fərdiləşdirilməsi, interaktivliyi və kommunikativliyi təmin etməklə dil öyrənmə prosesini yüksəldir, onların dil bacarıqlarının inkişafını sürətləndirir. Müasir texnoloji alətlər dil təlimini səmərəli edir, məktəbi bitirmiş hər bir məzunun cəmiyyətdə özünüdəqdim etmə bacarıqlarına, ünsiyyət qurmaq qabiliyyətlərinə malik, dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən istifadə edə bilən, dünyaya çıxıb bilən şəxsiyyət kimi formalaşmasına imkan yaradır.

Bu gün Azərbaycanın dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə siyasi-mədəni və iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri, dövlətçilik diplomatiyası xarici dillərin tədrisinə tələbatı artırmışdır. Xarici dil mütəxəssisləri həyatın hər bir sahəsində dil bilikləri ilə başqa xalqların mədəniyyətinə, dilinə, dəyərlərinə tolerantlıq ənənəsi formalaşdırır. Dünyanın aparıcı dillərindən biri olan ingilis dilini bilmək bu mənada vacibdir. Texnoloji vasitələrdən məqsədyönlü istifadə "Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində xarici dillərin məqsədlə tədrisi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi şagirdlərdə xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və kommunikativ bacarığının formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsi ilə səciyyələnir (TRH:MY, 2017, s. 126).

Ədəbiyyat

1. Abbasova, K. (2023, aprel). *Xarici dillərin tədrisində qarşıya çıxan problemlər*. https://www.researchgate.net/publication/370004386_Xarici_Dillrin_Tdrisind_Qarsiya_Cixan_Problemlr
2. *Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu) (I-XI siniflər)*. (2013). Təhsil İnstitutu.
3. *Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənn kurikulumunun tətbiqinə dair tövsiyələr*. (2014). İngilis dili (V-VII siniflər). TPİ TTM-in nəşriyyatı.
4. Əsgərov, V. (2017). Xarici dillərin tədrisində İKT-dən istifadə olunması. "*Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri*" mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının tezisləri. 11-12 may. "Mütərcim".
5. Həsənova, K. (2021). İngilis dilinin tədrisində kommunikativ vərdişlərin formalaşdırılması. *Dil və ədəbiyyat*, XI c, 21.
6. İsayeva, F. (2020). İngilis dilinin tədrisində müasir texnologiya. *Linqvistik problemləri*, (1)4.
7. *Tədris resurslarının hazırlanması: müasir yanaşmalar*. (2017). Nəşrə hazırladı: A.Hacıyev. "Vahid-M" MMC.
8. Richards, J.C. (2015). The Changing Face of Language Learning: Learning Beyond the Classroom. *RELC Journal*. (46)1.
9. Stockwell, I. (2010). Using Mobile Phones for Vocabulary Activities. *Language Learning & Technology*. (14)2.
10. Selwyn, N. (2012). Education in a Digital World: Global Perspectives on Technology and Education. *Oxford Review of Education*. August.
11. Şirəliyev, Ə. (2017). Xarici dil təlimində informasiya texnologiyalarından istifadənin üstünlükləri. "*Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri*" mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının tezisləri. 11-12 may. "Mütərcim".
12. Warschauer, (2004). *Of digital divides and social multipliers: Combining language and technology for human development*. UNESCO Institute for Information Technologies in Education.

Daxil oldu: 10.05.2025

Qəbul edildi: 19.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/86-89>

İradə İsgəndərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0009-6764-5982>
aradi3360@gmail.com

Pedaqoji ünsiyyət – müəllim-şagird münasibətlərində səmərəli qarşılıqlı əlaqənin əsası kimi

Xülasə

İnsanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin ifadəsi ünsiyyət adlanır. İnsanlararası digər münasibətlərin təməli məhz ünsiyyətlə başlayır. İnsanın həm şəxsi, həm peşəkar həyatında mühüm rol oynayan ünsiyyətin, daha dəqiq, ailədən başlayan ünsiyyət bacarıqlarının əsası məktəbdə qoyulur. Dinləmə, dinlədiyinə münasibət bildirmək, empatiya qurmaq, mimikadan, jestlərdən yerində istifadə etmək, həmçinin ünsiyyətdə səbr, təmkin kimi bacarıqlara uşaqlar ibtidai siniflərdən müəllim-şagird münasibətlərində yiyələnirlər.

Müəllim-şagird ünsiyyəti peşə ünsiyyəti olaraq pedaqoji ünsiyyət adlanır. Pedaqoji ünsiyyətdə müəllim şagirdlə sadəcə dialoqa girmir, onun fərdi-idraki, emosional, motivasiyaedici qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Pedaqoji ünsiyyət səmərəli, effektiv qurularsa, şagirdin qabiliyyətləri üzə çıxar, düzgün, səlis, aydın nitq vərdişlərinə yiyələnmiş olar.

Müəllim-şagird pedaqoji ünsiyyətində müəllim subyekt, idarəolunan kimi çıxış etsə də, fərdi ünsiyyət üslubu, mövqeyi, yanaşma tərzinə görə bəzən şagirdlə bərabər mərtəbədə dayanır; avtoritar rəhbərlik üslubuna malik müəllimlər şagirdlə obyekt kimi davranırdılarsa, müasir təlimdə müəllimin fəaliyyəti subyekt-subyekt müstəvisində qararlaşırlar. Müəllim-şagird münasibətlərində uğurlu pedaqoji ünsiyyət isə təlim-tərbiyə prosesinin açarı sayılır.

Açar sözlər: *ünsiyyət, pedaqoji ünsiyyət, müəllim, şagird, nitq qabiliyyəti, motivasiya*

İradə İsgəndərova
Azerbaijan State Pedagogical University
Master student
<https://orcid.org/0009-0009-6764-5982>
aradi3360@gmail.com

Pedagogical Communication – as the Basis for Effective Interaction in Teacher-Student Relationships

Abstract

The expression of mutual relations between people is called communication. The foundation of other interpersonal relations begins with communication. The foundation of communication, more precisely, communication skills that start in the family, which play an important role in both a person's personal and professional life, is laid at school. Children acquire skills such as listening, expressing their attitude to what they are listening to, building empathy, using facial expressions and gestures appropriately, as well as patience and restraint in communication from elementary school in teacher-student relationships.

Teacher-student communication is called pedagogical communication as a professional communication. In pedagogical communication, the teacher does not simply enter into a dialogue with the student, but develops his individual-cognitive, emotional and motivational abilities. If pedagogical communication is established efficiently and effectively, the student's abilities are revealed and correct, fluent and clear speech habits are acquired.

Although in teacher-student pedagogical communication, the teacher acts as a subject and a controlled one, he sometimes stands on an equal footing with the student due to his individual communication style, position and approach; While teachers with an authoritarian leadership style treated students as objects, in modern teaching the teacher's activity is based on a subject-subject level. Successful pedagogical communication in teacher-student relationships is considered the key to the educational process.

Keywords: communication, pedagogical communication, teacher, student, speaking ability, motivation

Giriş

Pedaqoji ünsiyyət təhsil və tərbiyə fəaliyyəti prosesində müəllimlə uşaqlar arasında qurulan əlaqədir. O, iki istiqamətdə ahəngdar şəkildə inkişaf etməlidir; bir tərəfdən müəllim şagirdlərlə münasibətlər qurmağa, hər cəhədlə onlara yaxınlaşmağa, ürəklərinə yol tapmağa çalışır, digər tərəfdən uşaqların bir-birilə ünsiyyətini idarə edir. Pedaqoji ünsiyyət həm təlim-tərbiyə, həm də şəxsi yönümlü sahələri əhatə edir. “Pedaqoji ünsiyyətin yerinə yetirdiyi vəzifələrə görə onun aşağıdakı növlərini ayırmaq mümkündür: informasiya mübadiləsi, başqa adamın davranışını tənzim etmək, şəxsiyyətlərarası anlama. Tərəfmüqabiliyyətin xarakterinə və müəllimin ünsiyyətdəki mövqeyinə görə də pedaqoji ünsiyyətin növlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Adətən, şagirdlərlə və valideynlərlə ünsiyyət zamanı müəllim qiymətləndirən rolunda, direktorla, dərslər hissə müdiri ilə, metodistlə, inspektorla pedaqoji ünsiyyət zamanı isə qiymətləndirilən rolunda çıxış edir və buna müvafiq olaraq ünsiyyət vasitəsi də dəyişilir. Pedaqoji ünsiyyəti öz məzmununa və müəllimin şagirdə müraciət tərzinə görə də növlərə ayırmaq mümkündür. Bunlara təşkiləddici, qiymətləndirici, intizam yaradan pedaqoji ünsiyyət növlərini aid etmək olar” (<https://aztehsil.com/mel>).

Tədqiqat

Bildiyimiz kimi, hər bir müəllimin şagirdlə münasibəti nitqdən başlayır. Nitq müəllimə şagirdləri öz düşüncə tərzilə tanış etməyə, onlarla təmasa, mehribançılığa, təsiretməyə imkan verən şifahi üsuldur. Bu mənada müəllimlə şagirdlər arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqə birtərəfli münasibət kimi xarakterizə edilməməlidir. Müəllim-şagird pedaqoji ünsiyyəti müəyyən qaydalara əməl olunduğu dialoq, qarşılıqlı əməkdaşlıqdır:

- bir-birinin fikirlərini dinləmək;
- birlikdə qərarlar qəbul etmək;
- öz hərəkətlərinə və bütün qrupun işinə görə məsuliyyət daşımaq.

Müəllim-şagird münasibətlərində pedaqoji ünsiyyət, ilk növbədə, müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır (Bayramova, 2015; Həmzəyev, Əmiraslanova, 2007; Alıkişiyeva, 2023). Müəllimin şəxsiyyəti, hər uşağa fərdi yanaşma tərzilə, şagirdlər arasında ayırı-seçkilik etməmək, nitqində etik normaları pozmamalı və həddən ziyadə yumşaqlyq göstərməmək işgüzar, eyni zamanda, etibarlı qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün tələb olunan keyfiyyətlərdir. Pedaqoji ədəbiyyatda müəllimin peşə etikasından irəli gələn vəzifələr də irəli sürülür ki, bunlara şəxsi, təşkilati, işgüzar və vizual bacarıqlar aid edilir:

-şəxsi bacarıqlar: səmimiyyət, xoşniyyətlik, emosional sabitlik və tarazlıq, məsuliyyət, özünü idarə etmək bacarığı;

-təşkilati bacarıqlar: ədalətlik, ardıcılıq, dürüstlük, başqalarının fikrinə hörmət;

-işgüzar bacarıqlar: demokratik yanaşma, öz fikir və ideyaları ilə başqalarını cəlb etmək bacarığı;

-vizual bacarıqlar: ahəngdar və səliqəli görünüş, xoş səs, təmkinli, lakin ifadəli jest və mimika, ümumi cəlbəddicilik.

Bu bacarıqlara müəllimin bir mütəxəssis kimi peşəkarlığını da əlavə etmək lazımdır; bəzi uşaqlarda gənc müəllimə qarşı etibarsızlıq, onun biliyinə inamsızlıq olsa da, bəzi uşaqlar daha çox gənc müəllimlə ünsiyyəti xoşlayır, onunla özü arasında “böyük” fərq görmür, sanki ona daha çox etibar edir, onu dinləyir və tapşırıqlarını can-başla yerinə yetirirlər. Burada müəllimin pedaqoji ustalığı artıq öz fənnini sevməklə kifayət etmir, həm də onun haqqında həyəcanla danışmağı bacarmalı, dərslər

zamanı sinifdəki hər bir uşağın diqqətini özünə cəlb etməyi bacarmalı, tədris metodları və üsullarından istifadəyə diqqət yetirməlidir.

Gənc müəllimlər tez-tez uşaqların onlara qulaq asmamasından, dərstdə nizam-intizama riayət etmədiklərindən, tapşırıqları unutduqlarından, bəzən kobudluqlarından şikayətlənirlər. Təbii ki, bütün bunların səbəbi uşaqlardan daha çox pedaqoji prosesin natamamlığında, pedaqoji davranışın yanlış modelində olur. Müəllim şagirdlərlə ümumi ortaq fikrə gəlmək, onlara yaxınlaşmaq əvəzinə öz “status”undan istifadə edir, səhv davranış modeli ilə pedaqoji ünsiyyətdə problemlərə səbəb olur. Rus pedaqoqu N.Pronyayeva bu kontekstdə müəllimləri tiplərə ayırır. Birinci tip müəllimləri o “boss” adlandırır. Belə müəllimlər özlərini uşaqlardan üstün tutur, onlardan mükəmməl itaət tələb edir, daim öz gücünü və qüdrətini, öz baxışının düzgünlüyünü vurğulayır. Müəllim və uşaqlar arasındakı bu qarşılıqlı əlaqə modeli mentorun uşaqların qorxularına və mümkün səhvlərinə təzyiq göstərmək istəyi ilə xarakterizə olunur. Nəticədə, müəllimlə uşaqlar arasında qeyri-səmimi münasibət yaranır, sinifdə daim iğtişaşlar, münaqişələr, narazılıqlar olur.

İkinci tip müəllimləri pedaqoq “kompüter” adlandırır. Belə müəllimlər qapalı, soyuq olur, əsas məqsədinin uşaqlara bilik vermək olduğuna inanır. Uşaqlarla yaxın münasibət qurmağa, onların problemlərini araşdırmağa çalışmır və səmimi münasibətdən qaçır. “Kompüter” müəllimi sinifdə, yaxud uşaqlar arasında baş verən münaqişəni totalitar həll edir, onların uğurlarını adi hal kimi qəbul edir, fikirləri ilə maraqlanmır. Nəticədə, uşaqların özünəinamı aşağı düşür, müsbət emosiyaların olmaması səbəbindən öyrənməyə maraq yox olur, nizam-intizam və akademik göstəricilər aşağı düşür (Əliyev, 2000; Paşayev, Rüstəmov, 2002).

Uşaqlar arasında mübahisəli vəziyyətləri həll edərkən ən çox psixi gərginlikdən qorxan müəllimlər “uğursuz” adlanır. Belə müəllimlər həmişə narahat olur, başqasının işini öz üzərinə götürür və yenə də daim günahkarlıq hissi keçirir. Uşaqlar müəllimin bu cür davranışına müxtəlif yollarla, lakin həmişə fərqli reaksiya verirlər. Bəziləri onunla manipulyasiya etməyə başlayır, bəziləri isə əksinə, müəllimi narahat etməmək üçün problemlərini gizlədirlər.

“Dost” modeli müəllim istəyir ki, uşaqlar onunla yaxşı davransınlar. Uşaqların hər bir hərəkətinə sakit, soyuqqanlı yanaşır, onların hər hansı bir yaramazlığını bağışlayır, tələb edən, nəzarət edən və cəzalandıran digər “böyük”dən fərqli olaraq, uşaqlarla dostluğa can atır. Nəticədə, şagirdlərdə müəllimə səmimi, qayğıkeş münasibət formalaşır, öz fəaliyyətlərini planlaşdırmağı, səhvlərə görə məsuliyyət daşımağı vacib bilir və edirlər.

Bu gün pedaqoji ünsiyyətin demokratik üslubu optimal hesab olunur və yeni başlayan müəllim də məhz buna can atır. Bu yanaşma uşaqlarda müəllimin şəxsiyyətinə və bütövlükdə məktəbə pozitiv münasibət formalaşdırır, onların müstəqilliyini inkişaf etdirir, təhsil, idrak və yaradıcılıq fəaliyyətini aktivləşdirir (Kan-kalik, 1987; Meshchanenko, 2004; Proyaeva, 2020)

Demokratik müəllim mehribandır, səbirlidir, dərslərində işgüzdür, şagirdlərlə mehriban ünsiyyət qurur və işgüzar ab-hava yaradır. Uşaqlar onlardan nə gözlənildiyini dəqiq bilirlər, lakin səhv etməkdən, təşəbbüs göstərməkdən də çəkinmirlər, çünki müəllimin nəzarəti diqqətdən kənarda qalır, cəzalar əvəzinə izahedici söhbətlər, tərbiyəvi yanaşmalar aparılır. Demokratik müəllim uşaqlarla münasibətləri subyektdən mövzuya görə qurur, bəzən dost kimi, bəzən mentor, yaşlı yoldaş, nümunə kimi çıxış edir. Nəticədə, pedaqoji ünsiyyət müəllim-şagird münasibətlərində səmərəli qarşılıqlı əlaqənin əsası kimi özünü göstərir.

Pedaqoji ünsiyyətdə yol verilən səhvlər çox vaxt uşaqlarla açıq qarşıdurma səbəb olur. Şagirdi düzgün anlamamaq, bəzən “uşaqlıq” deyib fikrini ciddi qəbul etməmək psixoloji problemlərə səbəb olur, sinifdəki ümumi atmosfərə və təhsil prosesinin səmərəliliyinə təsir göstərir. Əsas silahı söz olsa da, müəllim pedaqoji ünsiyyətdə qeyri-verbal vasitələrdən də istifadə edir. Bu vasitələrə: ekspressiv-mənalı hərəkətlər (duruş, mimika, jestlər, baxış, bədən dili); ekstralinqvistika (səs tonunun ucalığı, səsin tembr, gülüş, vuruş, intonasiya); takesik hərəkətlər (əl-ələ tutma, qucaqlaşma, sığallama, toxunma və s.); proksemik vasitələr (müəllimlə şagird arasında ünsiyyət zamanı distansiya – məsafə).

Nəticə

Bu gün uşaqlar müəllimlə müxtəlif sosial şəbəkələrdə “dost” olur, onun fikirlərini bəyənir, münasibət bildirir, paylaşırlar. Onlar müəllimin “qapısını döyür”, onu ev yiyəsi kimi qəbul etmələrini xahiş edirlər və təbii ki, müəllim “qonağ”ına biganə qalmır. Bu ünsiyyət rəqəmsal ünsiyyətdir və müəllim bu ünsiyyətdə xüsusilə ayrı-seçkilik etməməlidir, uşaq fikirləşməməlidir ki, müəllim onu kimdənsə ayırır. Rəqəmsal ünsiyyətdə yenə də yük müəllimin üzərinə düşür; ünsiyyətin vaxtı, sərhədi müəyyənləşdirilməli, uşaqlar müəllimin şəxsi mesajlara cavab verib-vermədiyini, hansı vaxtda yazmağın qadağan olduğunu, çata səsli və video mesajlar, stiker və emoji-lərin göndərilməsinin icazəli olub-olmadığını bilməlidirlər.

Pedaqoji ünsiyyətdə müəllim-şagird münasibətlərinin səmərəliliyini şərtləndirən başlıca cəhət onun motividir. “Müəllim şəxsiyyətinin sosial məzmunu öz ifadəsini motivdə tapır. Demokratik düşüncə tərzinə, vətənpərvərlik, şəxsi ləyaqət və məsuliyyət hissinə malik olan hər bir müəllim şagirdlərlə münasibətində uğur qazana bilər” (Əliyeva, 2018, s. 121).

Ədəbiyyat

1. Alıqışiyeva, M. (2023). Yazı bacarıqları – kommunikativ vasitə kimi. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri*, (90)2.
2. Bayramova, L. (2015). *Pedaqoji ünsiyyət haqqında anlayış*.
<https://metodik.tovsiyye.blogspot.com/2015/10/pedaqoji-unsiiyt-haqqnda-anlays.html>
3. Əliyev, R. (2000). *Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları*. “Mütərcim”.
4. Əliyeva, L. (2018). Pedaqoji ünsiyyətin psixoloji xüsusiyyətləri. *ADU-nun Elmi xəbərləri*, 1.
5. Əlizadə, H., Rüstəmov, F., Quliyeva, K. (2000). *Müəllim peşəsinin professioqramı. Pedaqoji tədqiqatlar*. “Elm”.
6. Həmzəyev, M., Əmiraslanova, S. (2007). *Ünsiyyətin psixologiyası*. ADU.
7. Kan-Kalik, V.A. (1987). *Uchitelyu o pedagogicheskoy obshchenii*. Prosveshchenie.
8. Meshchanenko, E.N. (2024). Uchitel' – uchenik: sistema vzaimootnosheni. Modeli obsheniya pedagoga s obuchayushimisya. *Teoriya i praktika sovremennoi nauki*, (110)8.
9. Paşayev, Ə., Rüstəmov, F. (2002). *Pedaqogika. Yeni kurs*. “Çaşıoğlu”.
10. Pronyaeva, N.A. (2020). *Rekomendatsii dlya nachinayushchikh pedagogov: kak vystroit' otnosheniya s uchnikami* <https://niidpo.ru/blog/rekomendatsii-dlya-nachinayushchih-pedagogov-kak-vyistroit-otnosheniya-s-uchenika>
11. <https://maarifci.az/unsiiyet-bacariqlarinizi-inkisaf-etdirmek-ucun-5-yol/>
12. <https://aztehsil.com/mel/288-mimin-agirdlrl-nsiiyt-slubupedaqoji-nsiiyt-haqqnda.html>
13. <https://aztehsil.com/mel/166-mllim-mhm-pe-keyfiyytlri-mllimin-balca-silah-szdr.html>

Daxil oldu: 15.05.2025

Qəbul edildi: 18.08.2025

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/90-96>

Qızıyətər Şabanova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0006-5725-1101>
qizyetersabanova@gmail.com

Daşkəsən ərazisində filizçıxarma işlərinin torpaq, su və biomüxtəlifliyinə təsiri

Xülasə

Daşkəsən rayonu zəngin filiz yataqları ilə seçilən Azərbaycan bölgəsidir. Burada aparılan filizçıxarma işləri iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli olsa da, torpaq, su və biomüxtəliflik üzərində ciddi ekoloji təsir göstərir. Açıq mədən üsulları torpaq örtüyünü pozur, məhsuldarlığı azaldır və eroziya proseslərini sürətləndirir. Ağır metallar (qurğuşun, arsen, kadmium) torpağa və sulara sızaraq bitkilərin və su canlılarının sağlamlığına təhlükə yaradır.

Mədən fəaliyyəti eyni zamanda flora və fauna üçün yaşayış sahələrini məhdudlaşdırır, nadir və endemik növlərin yox olma riskini artırır. Səs-küy, toz və digər antropogen təsirlər heyvanların davranışlarını pozur və ekosistem tarazlığını zəiflədir.

Ekoloji problemlərin həlli üçün davamlı nəzarət, tullantıların idarə edilməsi, torpaq və suyun bərpası, rekultivasiya, fitoremediasiya və “yaşıl mədənçilik” texnologiyalarının tətbiqi vacibdir. Kompleks tədbirlər görülmədiyi halda, ərazinin ekoloji tarazlığı uzunmüddətli və bərpaolunmaz şəkildə pozula bilər.

Açar sözlər: *Daşkəsən, filizçıxarma, torpaq çirklənməsi, su çirklənməsi, ağır metallar, biomüxtəliflik, flora və fauna, ekoloji problemlər, ekotexnologiyalar, davamlı inkişaf*

Gizyetar Shabanova
Azerbaijan State Agrarian University
Master student
<https://orcid.org/0009-0006-5725-1101>
qizyetersabanova@gmail.com

Impact of Ore Mining Operations on Soil, Water and Biodiversity in the Dashkasan Area

Abstract

Dashkasan district is a mineral-rich region of Azerbaijan where mining activities contribute significantly to the local economy. However, these activities have serious environmental impacts on soil, water resources and biodiversity. Open-pit mining disrupts soil structure, reduces fertility, and accelerates erosion. Heavy metals such as lead, arsenic and cadmium contaminate soil and water, posing risks to plants, aquatic organisms, and human health.

Mining operations also threaten flora and fauna by reducing habitats, increasing extinction risks for rare and endemic species and disturbing animal behavior through noise, dust and other anthropogenic impacts.

To mitigate these issues, continuous environmental monitoring, waste management, soil and water restoration, land reclamation, phytoremediation, and the application of “green mining”

technologies are essential. Without comprehensive interventions, the region's ecological balance may suffer long-term and irreversible damage.

Keywords: *Daşkasan, ore mining, soil contamination, water contamination, heavy metals, biodiversity, flora, fauna, environmental problems, ecotechnologies, sustainable development*

Giriş

Daşkəsən rayonu Azərbaycanın qərb hissəsində, Kiçik Qafqazın dağlıq bölgəsində yerləşir və zəngin filiz yataqları ilə seçilir. Burada aparılan filizçıxarma işləri regionun sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə versə də, ekosistem üçün ciddi təhlükələr yaradır. Daşkəsən rayonu təbii sərvətlərlə olduqca zəngindir. Sovet İttifaqı dövründə Daşkəsəndə strateji əhəmiyyəti olan dəmir filizi, alüminium, kobalt, mərmər və s. çıxarılmışdır. Rayonun ərazisindəki dağlarda indi də qızıl, mis, kobalt, zəy, alüminium, dəmir filizi, əhəng daşı və mərmər kimi çox qiymətli təbii ehtiyatlar var. Bu mineralın çıxarıldığı mədən və kənd Zəylik adlanır. Mineralın tərkibinin 37%-ə qədəri alüminium-oksindən ibarətdir. Zəylik yatağından həmçinin kalium duzları, zəy və s. istehsal edilir. Alunit çıxarılan zaman və xüsusilə alüminium-oksidi istehsal etmək üçün yataqdan 35 km cənub-şərqdə Gəncə şəhərində tikilmiş alüminium zavodundan atmosfərə daxil olan sarı rəngli filiz tozunun yaratdığı ağır ekoloji şərait qonşu rayonlarda da əhalinin sağlamlığına mənfi təsir göstərir (Wikipediya).

Mədən sahələrinin genişlənməsi ekosistem strukturunda dəyişikliklərə, təbii resursların tükənməsinə və antropogen təzyiqlərin artmasına səbəb olur. Bu proses nəticəsində landşaft pozulur, torpaq örtüyü degradasiyaya uğrayır və təbii bitki örtüyü məhv olur. Ərazi, əsasən, dəmir filizi, alunit, mis və molibden kimi qiymətli faydalı qazıntılarla zəngindir. Burada aparılan filizçıxarma fəaliyyəti yalnız torpaq və su ehtiyatlarına deyil, bütövlükdə təbii ekosistem xidmətlərinə də mənfi təsir göstərir. Ekosistem xidmətlərinə təmiz hava, sağlam su dövrəni, məhsuldar torpaq, genetik müxtəliflik və iqlim tənzimlənməsi kimi insanlara fayda verən təbii resurslar daxildir.

Tədqiqat

Landşaftın degradasiyası mədən sənayesinin ətraf mühitə göstərdiyi əsas ekoloji təsirlərdən biridir və bu proses həm təbii-coğrafi, həm də bioloji komponentlərin tarazlığını pozur (Abbasov, 2021, s. 27). Daşkəsən kimi dağlıq relyefə malik bölgələrdə aparılan filizçıxarma işləri əsasən açıq üsulla həyata keçirildiyindən, ərazinin təbii quruluşunda ciddi dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər torpaq qatlarının götürülməsi, dağ yamaclarının parçalanması, süni terrasların yaradılması və tullantıların açıq sahələrə yığılması ilə müşayiət olunur (Hüseynov, Əliyeva, 2022, s. 35). Bu təsirlər geomorfoloji strukturun pozulmasına səbəb olur. Ərazinin ilkin relyef quruluşunun dəyişməsi su axınlarının istiqamətini dəyişdirir ki, bu da eroziyanın artmasına və daşqın təhlükəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Qazıntı sahələrində yığılan yağıntı suları durğun suluqlar əmələ gətirərək torpağın tərkibini dəyişdirir və mikrobioloji aktivliyi zəiflədir (Rahimova, 2021, s. 14). Landşaftın parçalanması və bitki örtüyünün məhv edilməsi torpaq səthində mikroiqlim şəraitinə mənfi təsir göstərir. Günəş şüalarının torpağa birbaşa düşməsi səth temperaturunun artmasına, rütubətin azalmasına səbəb olur ki, bu da yerli orqanizmlərin həyat şəraitini çətinləşdirir. Bitkilərin itirilməsi torpaqda karbonun saxlanma qabiliyyətini azaldır və bunun nəticəsində atmosfərə istixana effekti yaradan qazların daha çox yayılması müşahidə olunur (Qasımov, 2023, s. 59). Landşaftın estetik görünüşünün dəyişməsi də sosial-iqtisadi nəticələrə malikdir. Təbii mənzərələrin texnogen landformalarla – dağıdılmış torpaq sahələri, tullantı yığınları və şırımlanmış dağ yamacları ilə əvəz olunması turizm və istirahət potensialını azaldır. Bu isə uzun müddətdə regionun sosial-iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərə bilər ("Ministry of Ecology", 2022, s. 18). Landşaft strukturunda baş verən pozuntular bioloji əlaqələrin qırılmasına gətirib çıxarır. Heyvanlar üçün əhəmiyyətli olan sığınacaq yerləri, qida mənbələri və miqrasiya yolları məhv olur. Bu proses yerli ekosistemlərin dayanıqlığını zəiflədir və bəzən tamamilə süqutla nəticələnə bilər (Qasımov, 2023, s. 62).

Mədənçıxarma fəaliyyəti xüsusilə meşə ekosistemlərinə ciddi təzyiqlər göstərən insan mənşəli təsirlərdən biridir. Açıq mədən sahələrinin genişləndirilməsi zamanı meşə örtüyü kəsilərək texniki istifadə üçün boşaldılır. Bu proses yerli vegetasiyanın məhv olmasına, ağac və kol bitkilərinin

kökündən qoparılmasına səbəb olur ki, bu da fotosintez, oksigen istehsalı və torpağın qorunması kimi vacib ekosistem xidmətlərinin zəifləməsinə gətirib çıxarır (Qasımov, 2023, s. 59-60). Meşələrin sıradan çıxması karbon dövrünün pozulmasına mənfi təsir edir. Meşələr karbonu udaraq iqlim dəyişikliklərini tənzimləyən mühüm “karbon anbarları” rolunu oynayır. Mədən fəaliyyəti nəticəsində ağacların məhv edilməsi bu anbarların itirilməsinə və karbon emissiyalarının artmasına gətirib çıxarır (Abbasov, 2021, s. 29). Meşə örtüyünün itirilməsi bu balansın pozulmasına və qlobal iqlim dəyişikliklərinin sürətlənməsinə səbəb ola bilər (Millennium Ecosystem Assessment, 2005). Mədən fəaliyyəti nəticəsində meşələrin məhv olunması torpaq eroziyasını sürətləndirir. Bitki örtüyü torpağı yağış və külək eroziyasından qoruyan əsas təbəqədir. Onun yoxluğu torpaq strukturunun dağılmasına və münbitliyin azalmasına səbəb olur (Rahimova, 2021, s. 16). Bu, həm kənd təsərrüfatı potensialına, həm də ətraf mühitin hidrologiyasına mənfi təsir göstərir. Meşələr müxtəlif fauna növlərinin yaşayış məkanıdır. Mədən sahələrinin genişlənməsi heyvanların sığınacaq yerlərinin azalmasına, populyasiyaların zəifləməsinə və bəzən yerli növlərin yox olmasına gətirib çıxarır. Nadir və endemik növlər üçün bu, varlıq təhlükəsini artırır (Hüseynov və Əliyeva, 2022, s. 38). Eyni zamanda, mədən ərazisində yaranan səs, işıq və hava çirkliliyi heyvanların bioloji ritmini pozur və onların davranışlarında dəyişikliklərə səbəb olur.

Torpaq strukturunun pozulması və məhsuldarlığın azalması. Bütün dünyada dağ-mədən fəaliyyəti zamanı pozulmuş torpaqların ümumi sahəsi 6 mln. hektarı keçir. Dağ-mədən sənaye istehsalının kənd təsərrüfatı və meşələrə bilavasitə mənfi təsirini də bura aid etmək olar. Hesablamalara görə, fəaliyyətdə olan karxanadan 35-40 km radiusunda kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı orta səviyyə ilə müqayisədə 30% aşağı düşür. Litosferdən çıxarılan materialların 98%-ə qədəri yararsız olub tullanır, yalnız 2%-ə qədəri işlədilir. Beləliklə, litosferin üst qatında materialların həddindən çox antropogen qarışdırılması aparılır. Bu da ümumilikdə həm ekosferə, həm də onun ayrı-ayrı hissələrinə güclü dərəcədə təsir edir. Faydalı qazıntıların çıxarılması həmçinin Yer qabığının geokimyəvi tərkibini dəyişdirir. Faydalı qazıntıların çıxarılması ilə əlaqədar yer səthinin çökməsi müşahidə olunur (Qəribov, Məmmədov, Mahmudov, Xəlilov, 2006, s. 265). Mədənçilik zamanı torpağın üst münbit qatının qazılması və daşınması onun strukturunun pozulmasına səbəb olur ki, bu da torpağın məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır (Abbasov, 2021, s. 32). Xüsusilə açıq üsulla filiz çıxarılması torpaq səthinin mexaniki yolla tamamilə dağıdılmasına gətirib çıxarır və təbii regenerasiya imkanlarını minimal səviyyəyə endirir. Torpaq-humus qatının məhv edilməsi mikroorqanizmlərin fəaliyyətini zəiflədir, beləliklə, torpaq biosferasının funksional sabitliyi pozulur (Qasımov, 2023, s. 61). Kimyəvi və bioloji çirklənmə. Mədən sahələrindən çıxan tullantılar, ağır metallar və toksik maddələr torpaq qatına qarışaraq onun kimyəvi tərkibini dəyişdirir. Torpaq səthinin ilkin relyef formasının dəyişməsi su axınlarının istiqamətini dəyişdirərək eroziyanın güclənməsinə və daşqın riskinin artmasına səbəb olur (Rahimova, 2021, s. 17). Ağac və bitkilərin yox edilməsi torpağın yağış və külək təsirindən qorunma qabiliyyətini azaldır. Bu isə sürətli torpaq yuyulması və eroziya proseslərini gücləndirir (Hüseynov, Əliyeva, 2022, s. 39). Nəticədə səth torpağı itir və dərin qatlarda struktur sabitliyi pozulur. Mədən sahələrində ağır texnika və nəqliyyat vasitələrinin intensiv fəaliyyəti torpağın sıxılmasına gətirib çıxarır. Bu isə havalanma və su keçiriciliyi imkanlarını azaldır, kök sistemlərinin inkişafını məhdudlaşdırır və torpağın canlı orqanizmlər üçün əlverişli mühit funksiyasını zəiflədir (“Ministry of Ecology”, 2022, s. 20). Sink, kadmium, arsen və mis kimi ağır metalların torpağa daxil olması onun keyfiyyətini və məhsuldarlığını zəiflədir. Açıq mədən üsulları torpaq strukturunu və kimyəvi tərkibini dəyişdirir, ağır metalların toksik səviyyəsini artırır (Əlizadə, 2010, s. 312). Emal prosesləri və tullantıların nəzarətsiz yığılması arsen, qurğuşun, kadmium kimi zərərli elementlərin səviyyəsini yüksəldir, bu isə bitki örtüyünün azalmasına və əkinçilik fəaliyyətinin çətinləşməsinə səbəb olur (Babayev, Əliyev, 2023, s. 78). Qurğuşun torpaqda uzun müddət qalaraq bitkilərin köklərində yığılır, fotosintezi zəiflədir, böyüməni ləngidir, yarpaqların kiçilməsinə səbəb olur və məhsuldarlığı azaldır. Qurğuşun meyvə və tərəvəzlərin tərkibində toplanaraq insan sağlamlığına – xüsusən sinir sistemi, qaraciyər və böyrək funksiyalarına mənfi təsir göstərir (Abbasov, 2021, s. 66). Arsenin zərərli təsiri: Arsen torpağın mikrobioloji aktivliyini azaldır, ekoloji balans pozur, bitkilərdə xloroz, solma və inkişafın dayanması kimi simptomlara səbəb olur. Arsenlə çirklənmiş torpaqda yetişən məhsullar insan orqanizmi üçün təhlükəli olub,

xüsusilə dəri və tənəffüs sistemi ilə əlaqəli xərcəng riskini artırır (Hüseynova, 2021, s. 108). Kadmiumun təsiri: Kadmium torpağın qida maddələrinin balansını pozaraq azot və fosfor kimi vacib elementlərin bitki tərəfindən mənimsənilməsini çətinləşdirir. Bu, kök zədələnməsi ilə nəticələnir, bitki inkişafını ləngidir, çiçək və meyvə əmələgəlməsini azaldır (Məmmədov, 2023, s. 39).

Mədənçıxarma fəaliyyəti hidrosferin keyfiyyətinə və miqdarına birbaşa və dolayı təsir edən ən önəmli antropogen amillərdən biridir. Filiz çıxarılması prosesində yaranan tullantı sular, kimyəvi maddələr və ağır metallar yeraltı və səthi su hövzələrinə qarışaraq suyun çirklənməsinə səbəb olur (Qasimov, 2023, s. 62). Bu çirklənmə içməli və suvarma üçün istifadə olunan su ehtiyatlarının keyfiyyətini zəiflədir və su ekosistemlərinin biomüxtəlifliyinə ziyan vurur. Eyni zamanda, mədən fəaliyyətlərinin gücləndirdiyi torpaq eroziyası çay və göllərə çöküntü daşınmasını artırır. Bu isə suyun bulanmasına, çöküntü yataqlarının formalaşmasına və nəticədə akvabiotomun yaşam şəraitinin pisləşməsinə gətirib çıxarır (Hüseynov, Əliyeva, 2022, s. 40). Çöküntü yığıntıları suda oksigen səviyyəsinin azalmasına səbəb olaraq su heyvanlarının həyat mühitini məhdudlaşdırır. Yerli ərazilərdə yeraltı su səviyyəsinin azalması da mühüm ekoloji məsələdir. Mədənlərin açılması və suyun səthdən yeraltı qatlara sızması yeraltı suyun səviyyəsini aşağı salır, bəzi yerlərdə isə suyun qurumasına səbəb olur. Bu isə kənd təsərrüfatı və insan tələbatı üçün vacib olan su mənbələrinin azalmasına səbəb olur ("Ministry of Ecology", 2022, s. 22). Mədən sahələrindən axan maye tullantılar ağır metal ionları (mis, qurğuşun, civə və s.) və turşu xəmiri kimi zərərli kimyəvi maddələr ehtiva edir. Bu maddələr suların turşuluğunu artıraraq ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olur (Rahimova, 2021, s. 18). Mədən tullantılarının yerüstü və yeraltı sulara qarışması suyun turşuluq səviyyəsini yüksəldir və ağır metal çirkliliyini artırır, bunun nəticəsində su ekosistemləri zədələnir və içməli su mənbələri istifadəyə yararsız olur (Əliyeva, 2022, s. 56). Alunit hasilatı zamanı əmələ gələn turşu tərkibli süxurlar yeraltı sulara qarışaraq onların pH dəyərini azaldır və bu vəziyyət həm insan sağlamlığı, həm də su canlıları üçün təhlükə təşkil edir (Hüseynova, 2021, s. 102). Su mühitində pH səviyyəsinin azalması, yəni turşuluğun artması, xüsusən filizçıxarma fəaliyyəti, sənaye tullantıları, turş yağışlar və turş süxur drenajı (acid rock drainage) nəticəsində baş verir. pH (potensial hidrogen) suyun turşuluq və ya qələvilik səviyyəsini göstərir: 7 pH neytral hesab olunur, 7-dən aşağı olan dəyərlər turş, yuxarı olanlar isə qələvi mühiti ifadə edir. Əgər pH 6.5-dən aşağı düşərsə, bu həm insanlar, həm də su canlıları üçün zərərli sayılır (UNEP, 2022). Turş suya dəri ilə toxunmaq quru dəri, yanma və ekzema kimi allergik reaksiyalara səbəb ola bilər. pH 5.5-dən aşağı olan suyun içilməsi isə mədə-bağırsaq florasına zərər verə bilər və uzun müddətli istehlak reflü, xoraya yol aç bilər (Əliyeva, 2022, s. 58). Turşuluğun artması ilə birlikdə, qurğuşun, kadmium və mis kimi ağır metalların suda həll olma sürəti artır və nəticədə su çirklənir. Bu vəziyyət su ekosistemlərinə ciddi mənfi təsir göstərir. Balıqlar və digər su canlıları pH dəyişikliklərinə yüksək həssaslıq nümayiş etdirirlər; əgər pH 5.0-dan aşağı düşərsə, bir çox balıq növü yaşaya bilmir, onların yumurtlaması və böyümə prosesləri dayanır. Turşuluğun artması suyun oksigen tutumunu azaldır ki, bu da balıqların oksigensiz qalaraq kütləvi ölümünə və faydalı mikroorqanizmlərin məhv olmasına səbəb olur (Hüseynova, 2021, s. 103). Turş mühitdə metil civə kimi təbii və süni maddələr aktivləşərək daha zəhərli formaya çevrilir və bu, su ekosistemləri üçün əlavə təhlükə yaradır. Mədənçilik əməliyyatları torpaq, hava və suyun keyfiyyətinə mənfi təsir göstərərək həm bitki, həm də heyvan növlərinin yaşama mühitini çətinləşdirir. Heyvanların yaşam mühitindəki dəyişikliklər qida zəncirinin pozulmasına gətirib çıxarır ki, bu da bir çox növlərin ya ərazidən köçməsinə, ya da yox olmasına səbəb olur. Xüsusilə nadir və ekoloji cəhətdən həssas növlər bu dəyişikliklərə qarşı daha yüksək həssaslıq göstərir. Toksik maddələrlə çirklənmiş qida zənciri bu orqanizmlərlə qidalanan yuxarı trofik səviyyədəki heyvanlara da mənfi təsir göstərir və nəticədə, onların çoxalma qabiliyyəti zəifləyir, ölüm hallarının artmasına səbəb olur (UNEP, 2022). Mədən fəaliyyəti zamanı baş verən partlayışlar, ağır texnika səsləri və logistik proseslər yüksək səviyyədə səs-küy və vibrasiyaya səbəb olur. Bu təsirlər heyvanlarda stress və qorxu yaradır, çoxalma və nəsil artırma davranışlarını pozur, onların ərazidən uzaqlaşmasına, istiqamət və səmtini itirməsinə gətirib çıxarır (Əlizadə, 2010, s. 320).

Mədən tullantılarının qarışdığı sularda turşu mənşəli maddələr, reagentlər, həll olmayan hissəciklər və ağır metallar tapılır. Bu çirkləndiricilər balıqların reproduktiv sistemini zədələyir, qəlsəmə toxumalarına təsir göstərərək onların nəfəs alma imkanlarını məhdudlaşdırır. Yumurtaların inkişafı

ləngiyir, sərfələrin yaşama ehtimalı azalır; suyun həll olunmuş oksigen səviyyəsinin düşməsi isə kütləvi balıq ölümlərinə gətirib çıxarır (Hüseynova, 2021, s. 105). Dəri vasitəsilə nəfəs alan amfibiyalar suyun pH səviyyəsindəki dəyişikliklərə qarşı xüsusilə həssasdır və bu, onların sağ qalmasını təhlükə altına alır. Endemik heyvan növləri yalnız məhdud ərazilərdə yaşayır, buna görə də ekosistem pozuntuları onların mövcudluğunu ciddi təhlükəyə atır. Mədən fəaliyyəti su canlılarının məhv olmasına və bəzi hallarda növlərin tamamilə yox olmasına səbəb olaraq bioloji müxtəlifliyin və ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır (Babayev, Əliyev, 2023, s. 81).

Mədənçıxarma fəaliyyəti flora və faunanın vəziyyətinə çoxşaxəli və dərin təsirlər göstərir. Filiz hasilatı prosesində meşə və digər bitki örtüyünün məhv edilməsi ekosistemin əsas elementlərinin itirilməsinə və bioloji müxtəlifliyin azalmasına səbəb olur (Qasimov, 2023, s. 60). Bitkilərin yoxluğu torpaq eroziyasını sürətləndirərək torpağın məhsuldarlığını azaldır və yeni bitki kütlələrinin inkişafını çətinləşdirir. Süxurların yığılması nəticəsində formalaşan süni relyef elementləri isə otlaq və meşə sahələrini məhv edir, bu da yerli və nadir növlərin genetik dayanıqlığını ciddi şəkildə təhdid edir (Məmmədov, 2023, s. 34). Açıq mədən fəaliyyəti və tikinti işləri geniş torpaq sahələrinin istifadəsindən çıxmasına gətirib çıxarır; bununla da həmin ərazilərdə yerləşən meşə və otlaq sahələri, həmçinin nadir bitki növləri məhv olur. Torpağın bioloji funksiyaları zəifləyir, məhsuldarlıq səviyyəsi isə azalır (Əlizadə, 2010, s. 315). Mədənçilik fəaliyyəti nəticəsində humusun azalması və torpağın sıxlaşması bitki köklərinin inkişafını məhdudlaşdırır, su və qida maddələrinin mənimsənilməsini çətinləşdirir (Mustafayev, 2021, s. 90). Eyni zamanda, mədən tullantılarında olan toksik ağır metallar — qurğuşun, arsen və kadmium — torpağa qarışaraq bitkilərin yarpaq və meyvələrində zərərli təsirlər yaradır. Bu toksinlər bitkilərin xəstəliklərə tutulmasına, böyüməsinin dayanmasına və məhsuldarlığın azalmasına səbəb olur (Babayev, Əliyev, 2023, s. 80). Mədən tozu bitkilərin yarpaq səthini örtərək günəş işığının keçməsinə əngəlləyir, nəticədə fotosintez və yarpaq tənəffüsü zəifləyir, bu isə enerji istehsalının azalmasına gətirib çıxarır. Turşu və çirkli sular torpağın kimyəvi tərkibini dəyişdirir, bu da bitki köklərinin qidalanmasını çətinləşdirir. Torpaq mikroorqanizmlərinin fəaliyyəti zəiflədikdə qida maddələrinin dövrəni pozulur və torpağın məhsuldarlığı aşağı düşür (Hüseynova, 2021, s. 104). Ümumilikdə, mədənçilik bitki örtüyünün degradasiyasına, torpağın çirkənlənməsinə və strukturunun pozulmasına gətirib çıxarır, eyni zamanda ağır metallar və tozlar fotosintezi zəiflədir, məhsuldarlığı azaldır və nadir növlərin yox olmasına səbəb olur. Bu ekoloji dəyişikliklər təbii mühitə, kənd təsərrüfatına və insan sağlamlığına birbaşa və dolaylı mənfi təsirlər göstərir. Mədən infrastrukturunu inşa edilərkən meşəliklər, otlaqlar və təbii landşaft sahələri məhv edilir ki, bu da heyvanların məskunlaşma, qidalanma və yuvalanma şəraitini məhdudlaşdırır. Nəticədə, fauna ya miqrasiya edir, ya da bəzi növlər tükənmə təhlükəsi ilə üzləşir (Məmmədov, 2023, s. 35).

Mədənçilik sahələrinin genişlənməsi fauna üçün yaşayış yerlərinin daralmasına, qida mənbələrinin azalmasına və sığınacaq yerlərinin itirilməsinə səbəb olur (Hüseynov, Əliyeva, 2022, s. 39). Bu, heyvanların sayının azalmasına və bəzi növlərin yoxa çıxmasına səbəb olur. Həmçinin, mədən işləri zamanı yaranan səs-küy, işıq və digər insan mənşəli təsirlər heyvanların davranışlarını pozur və onların həyat dövrlərinə mənfi təsir göstərir. Sənaye fəaliyyətlərindən qaynaqlanan səs-küy, toz və kimyəvi maddələr ekosistemin vəziyyətini pisləşdirir. Bu ekoloji dəyişikliklər bəzi növlərin başqa ərazilərə köçməsinə, digərlərinin isə tamamilə yox olmasına səbəb olur. Nəticədə canlıların genetik müxtəlifliyi azalır və ekosistemin davamlılığı zəifləyir (UNEP, 2022).

Mədənçilik fəaliyyətlərinin nadir və endemik növlərə təsirləri xüsusilə kritikdir, çünki onların yaşayış sahələri məhdud və spesifikdir. Bu təzyiqlər həmin növlərin genetik müxtəlifliyinin azalmasına səbəb olur və nəticədə ekosistemlərin davamlılığı risk altında qalır (Rahimova, 2021, s. 19). Eyni zamanda, mədənçilik ekosistemlərin strukturunda dəyişikliklərə yol açaraq bəzi növlərin üstünlük qazanmasına, bioçeşidliliyin isə azalmasına gətirib çıxarır. Bu proses təbii tarazlığın pozulmasına və ekoloji problemlərin artmasına səbəb olur (Abbasov, 2021, s. 31).

Nəticə

Daşkəsəndə filizçıxarma işlərində ekoloji monitoring və qiymətləndirmənin effektivliyi artırılmalıdır ki, ətraf mühitə olan təsirlər daha dəqiq izlənə bilsin. Torpaq və suyun regenerasiyası məqsədilə fitoremediasiya və bioloji bərpa kimi müasir ekotexnologiyalardan istifadə olunmalıdır (Mustafayev, 2021, s. 90). Davamlı ekoloji nəzarətin təmin edilməsi üçün torpaq, su və hava keyfiyyəti mütəmadi monitoring və analiz olunmalı, layihənin bütün mərhələlərində Ətraf Mühitə Təsirin Qiymətləndirilməsi (ƏMTQ) sənədləri ciddi şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Mədən fəaliyyətindən yaranan müxtəlif tullantıların zərərsizləşdirilməsi üçün müasir metodlar tətbiq olunmalı, su və havanın çirklənməsinin qarşısını almaq üçün filtrasiya, toksinlərin aradan qaldırılması və bioloji filtr sistemləri geniş şəkildə istifadə edilməlidir. Mədən suyunun təmizlənərək texniki məqsədlərlə təkrar istifadəsi təşviq edilməli, dağ-mədən tullantılarının emalı nəticəsində əlavə xammal əldə edilərək resursların səmərəli istifadəsi təmin edilməlidir. Torpaq laylarının qazılmasından sonra rekultivasiya işləri aparılmalı, sahələr təmizlənib əvvəlki ekoloji vəziyyətinə qaytarılmalı, yerli flora ilə məşəlləşdirmə və yaşıllaşdırma işləri görülməlidir ki, ekosistemin bərpası sürətlənsin. Həssas növlərin qorunması üçün onların yaşadıkları ərazilərin ətrafında bufer zonalar yaradılmalıdır. Mədən icazələrinin verilməsi bioloji həssaslıq əsasında aparılmalı və ekoloji zərərin qarşısı alınmalıdır. Region əhalisi üçün ekoloji maarifləndirmə proqramları, təlimlər və seminarlar təşkil olunmalı, mədən fəaliyyəti ilə bağlı qərarlar ictimai dinləmələr vasitəsilə şəffaf şəkildə qəbul edilməlidir. Ətraf mühitə zərər verən şirkətlərə qarşı hüquqi mexanizmlər sərtləşdirilməli, cərimələr və lisenziya ləğvi kimi tədbirlər tətbiq olunmalıdır. Regionda müstəqil ekoloji ekspertiza qurumları yaradılmalı və obyektiv nəzarət təmin edilməlidir. Mədən sahələrində tullantı idarəetməsi və su filtrasiya sistemlərinin qurulması prioritet olmalıdır (BMT Ətraf Mühitə Proqramı, 2022).

Daşkəsəndə filizçıxarma fəaliyyəti iqtisadi baxımdan bölgəyə töhfə versə də, torpaq, su və biomüxtəliflik üzərində mənfi təsirlər əhəmiyyətlidir. Buna görə də davamlı inkişaf strategiyası çərçivəsində təbii resursların qorunması və bərpası üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir. Əks halda, ərazinin ekoloji tarazlığı ciddi şəkildə pozula və bərpa olunmaz zərər çəkə bilər. Daşkəsəndə filizçıxarma işləri üçün ekoloji idarəetmə planları hazırlanmalı, bu planlarda rekultivasiya, torpaq bərpası, ekoloji risklərin sığortalanması, ekoloji fondların yaradılması və zərərçəkmiş ərazilərdə təbiətin bərpası tədbirləri yer almalıdır. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan “yaşıl mədənçilik” — yəni ətraf mühitə minimal təsirlə hasilat texnologiyalarının seçilməsi — Daşkəsən üçün də aktualdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Ş.M. (2021). *Daşkəsən rayonu: Ekoloji problemlər və perspektivlər*. AzTU nəşriyyatı.
2. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2022). *Qərbi Azərbaycanın mədən bölgələri üçün ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi hesabatı*. ETASN Nəşrləri.
3. Babayev, E.T., Əliyev, R.H. (2023). Dağ-mədən sənayesinin torpaq resurslarına təsiri. *Azərbaycan Ekologiyası Jurnalı*, 14(2), 75-83.
4. Əliyeva, G.T., Hüseynov, R.Ə. (2022). Mədənlərin su resurslarına təsiri və hidromühafizə tədbirləri. *Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti Xəbərləri*, 4, 33-45.
5. Hüseynova, L.R. (2021). Alunit hasilatının su mühitinə təsiri: Daşkəsən nümunəsi. *Su və Ekologiya*, 4, 98-106.
6. Mustafayev, F.İ. (2021). Dağ-mədən tullantılarının idarə olunması və torpaqların reabilitasiyası. *Ətraf Mühitin Qorunması*, 9(2), 88-94.
7. Məmmədov, R.M. (2023). Biomüxtəlifliyin qorunması və dağ-mədən təsərrüfatı: Çağırışlar və perspektivlər. *Ekosistemlər və Biomüxtəliflik*, 7(1), 30-38.
8. Qasimov, E.R. (2023). *Dağ-mədən sənayesində tullantıların idarə olunması və ekoloji təhlükəsizlik*. NDU nəşriyyatı.
9. Qəribov, A., Məmmədov, R., Mahmudov, F., Xəlilov, S. (2006). *Ekologiya, ətraf mühit və insan: Ali məktəblər üçün dərslik*. Elm.

10. Rahimova, L.S. (2021). Mədən tullantılarının su ekosistemlərinə təsiri. *Regionların Davamlı İnkişafı*, 5(1), 12-21.
11. United Nations Environment Programme (UNEP). (2022). *Global Environment Outlook 6 (GEO-6)*. Nairobi: United Nations Publications.
12. Wikipedia. (2025). *Daşkəsən rayonu*. Retrieved August 13, 2025, from <https://az.wikipedia.org/wiki/Daşkəsən>

Daxil oldu: 03.05.2025

Qəbul edildi: 14.08.2025

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/97-102>

Samirə Həsənova

İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

dissertant

<https://orcid.org/0009-0003-5231-9603>

samirahasanova75@gmail.com

Nübiyyə Arıfqızı

İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

<https://orcid.org/0009-0009-5449-859X>

a.nubiyya@gmail.com

Yeganə Paşayeva

İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

<https://orcid.org/0009-0003-8654-3224>

yegane.pasha@gmail.com

**Dünya Torpaq Resursları Referans Bazasına çoxqatlı torpaqların
identifikasiyası üçün alqoritmın işlənməsi**

Xülasə

Torpaq növlərinin təsnifatının düzgün tərtibi ekosistemlərin qorunması, kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin səmərəli planlaşdırılması və torpaq idarəetməsinin effektiv təşkili üçün böyük rol oynayır. Ona görə də torpaqların becərilməsi üçün torpaq diaqnostikası məsələsinin həlli tələb olunur. Torpaqların diaqnostikası dedikdə, torpağın fiziki, kimyəvi və bioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Bu proses torpağın növünü, məhsuldarlıq potensialını, münbitliyini və ekoloji vəziyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Bu məqsədlə akademik tədqiqatlarda, torpaq xəritələrinin hazırlanmasında, ətraf mühitin qiymətləndirilməsində, kənd təsərrüfatı planlaşdırılmasında, urbanizasiya və landşaft menecmentində World Reference Base for Soil Resources (WRB) təsnifat sistemi geniş tətbiq olunur.

S.Həsənova diaqnostik alqoritmın qurulması üçün torpaqların WRB-nin müvafiq referativ torpaq qruplarına aid edilməsi üzrə analiz aparmışdır. Həmin işdə WRB-nin təsnifat sistemi üzrə torpağın identifikasiyasının yalnız bir horizont (üfüqi kəsim) üçün olan referativ qruplara görə alqoritmı işlənilmişdir. Məlumdur ki, torpağın şaquli kəsiyi bir neçə qata malikdir və çoxqatlı torpağın identifikasiyası məqsədi ilə həmin strukturun uyğunlaşdırılması aktual məsələdir.

Bu məqalədə çoxqatlı torpaq profilləri əsasında torpaqların diaqnostikasını aparmaq üçün alqoritmın qurulması və bu profilləri nəzərə alan verilənlər bazasının strukturunun təkmilləşdirilməsi məsələsinə baxılmışdır. İşlənmiş baza strukturuna uyğun olaraq torpağın tanınması üçün çoxqatlı torpağın profilinə əsaslanan diaqnostika alqoritmı və uyğun proqram sistemi yaradılmışdır.

Açar sözlər: *diaqnostik alqoritm, verilənlər bazası strukturu, torpaq identifikasiyası, torpaq qrupu, diaqnostik parametrlər*

Samira Hasanova

Institute of Control Systems of Ministry of Science and
Education of the Republic of Azerbaijan
PhD student

<https://orcid.org/0009-0003-5231-9603>
samirahasanova75@gmail.com

Nubiyya Arifqızı

Institute of Control Systems of Ministry of Science and
Education of the Republic of Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0009-5449-859X>
a.nubiyya@gmail.com

Yegana Pashayeva

Institute of Control Systems of Ministry of Science and
Education of the Republic of Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0003-8654-3224>
yegane.pasha@gmail.com

Algorithm Development for the Identification of Multilayer Soils within the World Reference Base for Soil Resources

Abstract

The correct classification of soil types plays a significant role in the conservation of ecosystems, the efficient planning of agricultural activities and the effective organization of soil management. Therefore, solving the problem of soil diagnostics is essential for the cultivation of soils. Soil diagnostics refers to the study and evaluation of the physical, chemical, and biological properties of the soil. This process enables the identification of soil type, productivity potential, fertility, and ecological condition. For this purpose, the World Reference Base for Soil Resources (WRB) classification system is widely used in academic research, soil mapping, environmental assessment, agricultural planning, urbanization, and landscape management.

Hasanova was conducted an analysis for assigning soils to relevant Reference Soil Groups (RSGs) of the WRB as a basis for constructing a diagnostic algorithm. However, that study addressed soil identification only for a single horizon (horizontal layer) based on the WRB classification system. It is well known that the vertical profile of soil consists of multiple layers, and aligning this structure for the identification of multilayered soils is a current and relevant issue.

This article focuses on the development of an algorithm for conducting diagnostics based on multilayered soil profiles and on the improvement of the database structure to account for these profiles. Based on the developed database structure, a diagnostic algorithm and corresponding software system have been created for the recognition of soils using multilayered soil profiles.

Keywords: *diagnostic algorithm, database structure, soil identification, soil group, diagnostic parameters*

Giriş

Hazırda ətraf mühitin qiymətləndirilməsində, kənd təsərrüfatı planlaşdırmasında, urbanizasiya və landşaft menecmentində istifadə edilmək zərurətilə bağlı torpağın xüsusiyyətlərinin tədqiqi üzrə bir çox elmi tədqiqat məktəblərində müxtəlif torpaq təsnifatı sistemləri işlənilmişdir (IUSS Working Group WRB, 2014; Dokuchaev, 2008; Babayev, İsmayılov, Hüseynova, 2017). Onların sırasında daha geniş tətbiq olunan Dünya Torpaq Resursları Referans Bazası (WRB) iki səviyyəli torpaq təsnifat sistemidir. Birinci səviyyə 32 əsas referativ torpaq qruplarıdır (RSG). Bu torpaq qrupları torpaq profilinə, strukturuna, fiziki və kimyəvi göstəricilərinə, genetik qatlarına əsasən müəyyən edilir.

İkinci səviyyədə hər bir RSG-yə aid əsas və əlavə şəkilçilər (qualifiers) torpaqların adlarına əlavə olunur (IUSS Working Group WRB, 2022). Torpaqlar əsas torpaq parametrlərinə əsaslanaraq RSG-lərə qruplaşdırılıb. Bu sistem üzrə torpaq təsnifatını həyata keçirmək üçün, bir qayda olaraq, uyğun diaqnostik alqoritmlər işlənir.

Bu məqalədə torpaqların RSG-lərə aid edilməsinin birinci səviyyəsi nəzərdən keçirilir, çoxqatlı torpaq profilləri əsasında torpaqların diaqnostikasını aparmaq üçün alqoritmin qurulması və bu profilləri nəzərə alan verilənlər bazasının strukturunun təkmilləşdirilməsi məsələsinə baxılır. Torpaqların RSG-lərlə müqayisəsi ardıcıl toplanmış əsas torpaq parametrlərindən ibarət verilənlər bazasının strukturu təklif olunur. Tədqiqat nəticəsində əsas torpaq parametrlərinin əsasında torpağın müvafiq referativ torpaq resurs bazasına aid edilməsinə imkan verən diaqnostik alqoritm işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqat

Yuxarıda qeyd olunan dünya torpaq təsnifatının çoxqatlı torpaq profilləri əsasında torpaqların diaqnostikasını aparması üçün bu məqalədə aşağıdakı məsələlər qoyulub həll edilmişdir:

- Torpağın çoxqatlı profilini nəzərə alan verilənlər bazasının yaradılması. Torpaqların parametrlərini və profillərini düzgün təhlil etməyə imkan verən strukturun yaradılması;
- Torpaqların beynəlxalq WRB təsnifatına uyğun olaraq diaqnostikasını həyata keçirən alqoritmin hazırlanması və torpağın xüsusiyyətlərinə görə bir referativ torpaq qrupuna identifikasiya olunması. Burada WRB təsnifatının referativ torpaq qruplarından biri "Gleysols" qrupu nümunə kimi seçilmişdir.

1. Torpaq Verilənlər Bazası Strukturunun qurulması. Torpaq parametrlərinin əsasında verilənlər bazasının strukturunun qurulması üçün cədvəl sistemi hazırlanmışdır. Çoxqatlı torpaq profillərinin nəzərə alınması məqsədilə bu verilənlər bazası bir neçə əsas və onlarla əlaqəli olan cədvəllərdən ibarət şəkildə tərtib olunmuşdur. Bu struktur torpaq parametrlərini daha dəqiq və sistemli şəkildə saxlamağa imkan verir.

"Horizont_indicate" adlı əsas cədvəl torpaq horizontlara uyğun olaraq torpaq tiplərini müəyyən edən əsas göstəriciləri ehtiva edir. Verilənlər bazasının əsas cədvəlindəki hər bir sahə konkret torpaq göstəricisi haqqında məlumatı saxlayır və onun unikal adı və təyin olunma tipini göstərir.

Cədvəl: "Horizont_Indicate"

<i>Adı</i>	<i>Tipi</i>	<i>Təsviri</i>	<i>Əlaqəsi</i>
IDSOIL_GROUP	Integer	Profilin unikal identifikatoru	= table_SOIL_GROUP
IDHORIZONT	Integer	Horizontun unikal kodu	
RELIEF	Varchar (50)	Torpağın yerləşdiyi ərazi (relyef)	
ANTROPOGEN	Bit	Antropogen horizont	
MINERAL	Bit	Mineral horizont	
THICKNESS	Integer	Horizontun qalınlığı	
TOTALTHICKNESS	Float	Kəsiyin ümumi qalınlığı	
TEMPERATURE	Float	Torpağın temperaturu	
GROUND_WATER	Bit	Qrunt sular	
IDMATERIAL	Integer	Materialın tipi	=table_MATERIAL_TYPE
DEPTHFROM	Float	Horizontun başlanğıc dərinliyi	
DEPTHTO	Float	Horizontun son dərinliyi	
MOSS_FIBRES	Float	Mamır qalıqlarının olması	
IDCOLOR	Integer	Torpağın rəngi	=table_COLOR
....			
....			

Göründüyü kimi, əsas **SOIL_INDICATE** cədvəlindəki hər bir sahə müəyyən bir torpaq göstəricisi haqqında məlumat ehtiva edir və onun özünəməxsus adı və təyin olunma tipi vardır. Əsas cədvəldəki bəzi torpaq göstəriciləri köməkçi cədvəllərlə əlaqəlidir və bu cədvəllər həmin parametrlərin tam təsvirini təqdim edir.

Məlumdur ki, müxtəlif torpaqların bir qatında bir neçə rəng mövcud ola bilər. Bunu nəzərə alaraq əsas cədvəldə **IDCOLOR** göstəricisi köməkçi cədvəl olan **HORIZONT_COLOR** ilə əlaqələndirilir və bu cədvəl torpaq müəyyənətmə alqoritmində nəzərdən keçirilən bütün torpaqlarda bir neçə rəng seçiminə imkan yaradır. Bu cədvəllər torpaq profilinin tam şəkildə təsvirini təmin edir və müxtəlif horizonların xüsusiyyətlərini bir araya gətirir.

2.Torpağın WRB təsnifat sistemində “Gleysols” referativ torpaq qrupuna identifikasiya olunması üçün alqoritmin hazırlanması. WRB təsnifatı müxtəlif ölkələrin və regionların torpaq təsnifatlarını ümumiləşdirən və müqayisə oluna bilən vahid sistemin yaradılması məqsədilə hazırlanmışdır. World Reference Base for Soil Resources (WRB) sistemindəki torpaq qruplarının identifikasiya açarını araşdırarkən (IUSS Working Group WRB //World Reference Base for Soil Resources, 2022), Referativ Torpaq Qruplarının (RSG) Gleysol qrupunun alqoritmini təsvir edək.

Müəyyən bir torpağın Gleysol referativ qrupuna aid olub olmadığını müəyyən etmək üçün alqoritm tərtib edək. Hazırlanan alqoritm müxtəlif torpaq qatlarının dərinliyini, qalınlığını, su doymuşluğunu, illüvial və gleyik vəziyyətini nəzərə alır və onların müvafiq kriteriyalara cavab verməsi əsasında qərar verir və üç əsas kriteriya əsasında Gleysol torpağının varlığını müəyyən edir (Foth, Ellis, 1997). Aşağıdakı göstərilən şərtlər torpaq profilindəki qatların səciyyəvi parametrlərinə görə qurulur:

Səthə yaxın, qalın gleyik qatın olması:

- alqoritmə ilk növbədə torpaq profilində səthdən 40 santimetr dərinliyə qədər yerləşən və ən az 25 santimetr qalınlığında olan bir qat axtarılır. Bu qatın xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi olmalıdır;

- illüvial və gleyik strukturlu olması. Bu qat su ilə doymuş və oksigensiz mühitdə formalaşmış olmalıdır ki, burada torpağın rəngi xarakterik olaraq boz və mavi tonlarda olur. İllüviallığı torpaqda oksigenin azlığını və sulfatların, dəmirin və kimyəvi tərkibinin dəyişməsinə göstərir. Gleyik struktur isə torpağın tərkibinin vizual əlamətidir.

- qalınlığının ən az 25 sm olması. Bu, torpağın əsas su doymuş qatının kifayət qədər qalın olduğunu göstərir və Gleysol torpaqlarının tipik xüsusiyyətidir. Əgər bu şərtlər ödənilsə, torpaq nümunəsi Gleysol kimi təsnif edilə bilər.

Daimi Su Doymuş Qatın Olması:

- ikinci şərt olaraq torpaq profilində səthə yaxın olan (40 sm və daha az dərinlikdə yerləşən), daimi su ilə doymuş qatın mövcudluğu araşdırılır. Bu halda qatın qalınlığı minimum 5 santimetr olmalıdır.

- daimi su doymuşluğu torpaqda uzun müddət oksigensiz qalmasını göstərir və bu da hidromorfik torpaq xüsusiyyətlərindən, yəni yerüstü və ya yeraltı suyun uzunmüddətli təsiri altında formalaşan torpaqlardan biri sayılır və Gleysol təsnifatına daxil edilir.

Mollic və ya Umbrik qat üstündə Gleyik strukturun olması:

Alqoritmin ən mürəkkəb hissəsi, daha dərin və strukturca mürəkkəb profil hissəsinin araşdırılmasıdır (Obe, Hsu, 2015; Longley, Goodchild, Maguire, Rhind, Wiley, 2015). Burada aşağıdakı şərtlər birlikdə nəzərə alınır:

- mollik və ya umbrik qat: torpaq profilində səthdən 15 sm dərinlikdə başlayan və 10 sm qalınlığı olan bu üzvi zəngin qatın olması tələb olunur. Bu qat, adətən, tünd rəngli, yüksək üzvi maddə tərkibli qatdır.

- gleyik və illüvial şəraitində olan alt qat: mollik/umbrik qatın altında, səthdən 65 sm və daha dərinlikdə yerləşən, ən az 10 sm qalınlığında gleyik xüsusiyyətlərinə malik qatın mövcudluğu vacibdir.

- qatların struktur uyğunluğu: mollik/umbrik qat ilə alt gleyik qat arasında 5 santimetrdən artıq boşluq olmamalıdır ki, torpaq profilində struktur ardıcılıq saxlanılsın.

Bu struktur xüsusiyyətləri torpağın hidrolojik vəziyyəti və onun formalaşma şəraitini əks etdirir (Hernandez, 2013; Özdemir, Demirci, 2014). Bu, Gleysol torpaqlarının kompleks struktur

göstəricilərindən biridir. Aşağıda “fnIs_Gleysol” funksiyasının kod bloklarının ətraflı izahatını verək.

1. İlk növbədə, giriş parametrləri və funksiyanın təyinatı (torpaq profilinin Gleysol tipinə aidliyini müəyyənləşdirməyi):

- profile_id — torpaq profilini identifikasiya etmək üçün istifadə olunur.

- min_depth və min_thickness — Gleysol tipində ola biləcək qatların minimal dərinlik və qalınlıq tələbləridir. Funksiya “fnIs_Gleysol” torpağın Gleysol tipinə aid olub-olmadığını müəyyən edir. Gleysol torpaqları, adətən, suyun çox olduğu, doymuş və oksigensiz mühitdə formalaşır. Funksiya torpaq profilində müəyyən dərinliklərdə və qalınlıqdakı qatların parametrlərini yoxlayaraq qərar verir.

2. Profilin Mövcudluğunu Yoxlama:

```
IF NOT EXISTS (SELECT 1 FROM SoilProfiles WHERE ProfileID = profile_id)
BEGIN
RETURN 0;
END
```

Bu hissə funksiyanın giriş kimi verilən “profile_id” dəyərinin bazada olub-olmadığını yoxlayır. Əgər belə profil yoxdursa, funksiya dərhal “0” (yəni Gleysol deyil) qaytarır. Bu profilin yoxlanılması funksiyanın düzgün işləməsi üçün vacibdir, çünki bu, mümkün səhvlərin və boş nəticələrin qarşısını almağa kömək edir.

3. Gleysol üçün tələblərin yoxlanması (Özdemir, Demirci, 2014): Funksiya əsasən bu hissədə torpaq profilinin qatlarını analiz edir:

```
IF EXISTS (
SELECT 1 FROM SoilProfileLayers
WHERE ProfileID = profile_id
AND DepthTop <= 40
AND Thickness >= 25 AND Gley = 1
AND Redox = 1)
BEGIN
RETURN 1;
END
```

Burada “SoilProfileLayers” cədvəlindən müəyyən bir profilə aid qatlar götürülür.

“DepthTop <= 40” — yuxarı qatın dərinliyi 40 sm-dən azdır, yəni torpaq səthinə yaxın qatdır.

“Thickness >= 25” — bu qatın qalınlığı ən azı 25 sm.

“Gley = 1” — qat gleyik, yəni su ilə doymuş və oksigensiz xüsusiyyətə malikdir.

“Redox = 1” — qatın reduksiya şəraitində olduğunu göstərir, bu da suyun çoxluğu və oksigensizliklə bağlıdır. Əgər belə qat varsa, funksiya “1” qaytarır, bu da o deməkdir ki, torpaq “Gleysol” referativ qrupuna daxildir.

4. Əlavə şərtlər və dərinlik limitləri:

Funksiya əlavə olaraq başqa şərtlərlə də yoxlama aparır, məsələn, aşağıdakı kimi:

```
IF EXISTS (
SELECT 1 FROM SoilProfileLayers
WHERE ProfileID = profile_id
AND DepthTop BETWEEN 40 AND 80
AND Thickness >= 20
AND Gley = 1)
BEGIN
RETURN 1;
END
```

Burada Gleysol xüsusiyyətləri səthdən 40 sm ilə 80 sm dərinlik arasında və 20 sm qalınlıqla da ola bilər. Bu isə torpağın yalnız səth qatları deyil, müəyyən dərin qatlarının da Gleysol xüsusiyyətlərini daşdığını göstərir. Əgər heç bir şərt ödənməzsə, yəni Gleysol tipinə uyğun qat tapılmazsa, funksiya aşağıdakı sətirlə “0” qaytarır:

BEGIN
RETURN 0;
END

Nəticə

Beləliklə, çoxqatlı torpaq profilləri nəzərə alınmaqla torpaqların diaqnostikasını təmin edən alqoritmin işlənilib hazırlanması və həmin profilləri əhatə edən verilənlər bazası strukturunun təkmilləşdirilməsi məsələsinə baxılmışdır. Həmçinin, torpaqların müəyyənləşdirilməsi üçün daha səmərəli alqoritmlər işlənilmişdir. Tapşırıqlar arasında verilənlər bazasının quruluşunun genişləndirilməsi, diaqnostika alqoritminin təkmilləşdirilməsi və torpaqların çoxqatlı torpaq profillərinə əsaslanaraq tanınması üçün SQL sistemində verilənlər bazası yaradılmışdır. Bu funksiya torpaq tipinin avtomatik təyin olunmasını təmin edir. Hazırlanan proqram əkin planlaşdırılması, suvarma rejiminin tənzimlənməsi və torpaq quruluşunun qiymətləndirilməsi sahələrində tətbiq edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Babayev, M., İsmayilov, A., Hüseynova, S. (2017). *Azərbaycan milli torpaq təsnifatının beynəlxalq sistemə integrasiyası*.
2. Dokuchaev, V.V. (2008). *Polevoi opredelitel" pochv Rossii*.
3. Foth, H.D. & Ellis, B.G. (1990). *Soil Fertility*. CRC Press.
4. Hasanova, S.A. (2024). Construction of a diagnostic algorithm for soil identification according to the international soil classification system WRB ISSN 2522-9052. *Advanced Information Systems*, (8)1.
5. Hernandez, M.J. (2013). *Database Design for Mere Mortals*. Addison-Wesley, 3rd Edition.
6. IUSS Working Group WRB. (2006). *World reference base for soil resources 2006*. 2nd edition. World Soil Resources Reports No. 103. FAO.
7. IUSS Working Group WRB. (2014). *World Reference Base for Soil Resources 2014. "International soil classification system for naming soils and creating legends for soil maps"*. World Soil Resources Reports No. 106. FAO.
8. IUSS Working Group WRB. (2022). *World Reference Base for Soil Resources: 2022*. 4th edition.
9. Longley, P.A., Goodchild, M.F., Maguire, D.J., Rhind, D.W., Wiley. (2015). *Geographic Information Systems and Science*. 4th Edition.
10. Obe, R.O., Hsu, L.S. (2015). *PostGIS in Action*. 2nd Edition. Manning Publications.
11. Özdemir, A., Demirci, M. (2014). Development of a Spatial Soil Information System based on PostgreSQL/PostGIS. *Computers and Electronics in Agriculture* (Elsevier).
12. SQL Server Documentation – Microsoft Docs. (06.23.2025). <https://learn.microsoft.com/en-us/sql/t-sql/statements/create-function-transact-sql>

Daxil oldu: 07.05.2025
Qəbul edildi: 14.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/48/103-107>

Aynura Allahverdiyeva
Azerbaijan State Marine Academy
<https://orcid.org/0009-0005-4868-8435>
allahverdiyevaaynura@gmail.com

Use of Magnetic Levitation Systems in Measuring Technological Parameters

Abstract

Magnetic levitation systems (MLS) are a modern technology that provides a stable hold of a physical object in the air without contact under the influence of magnetic forces. These systems minimize friction due to the absence of mechanical contact between moving parts, reduce wear and energy loss and thus increase the accuracy and durability of measurement processes. MLS is widely used in industrial and scientific research fields that require high accuracy and stability, especially in areas such as semiconductor manufacturing, aerospace systems, medical diagnostic devices, and automated production lines, where technological parameters (such as position, speed, vibration, temperature, and pressure) are measured and controlled. This article analyzes in detail the physical and technological foundations of magnetic levitation, its application areas and its advantages over traditional measurement methods. In addition, the ability of MLS to perform non-contact control and high-precision measurements in real time strengthens its role as a promising application area in modern technologies. In light of current technological developments, the focus of attention is not only on measurement technology, but also on the potential for integration with automation and artificial intelligence of MLS systems.

Keywords: *magnetic levitation systems, automation, measurement process, aerospace systems, mechanical contact*

Aynurə Allahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
<https://orcid.org/0009-0005-4868-8435>
allahverdiyevaaynura@gmail.com

Texnoloji parametrlərin ölçülməsində maqnit levitasiya sistemlərinin istifadəsi

Xülasə

Maqnit levitasiya sistemləri (MLS) fiziki obyektin maqnit qüvvələrinin təsiri altında təmas etmədən havada sabit tutulmasını təmin edən müasir texnologiyadır. Bu sistemlər hərəkət edən hissələr arasında mexaniki təmasın olmaması səbəbindən sürtünməni minimuma endirir, aşınma və enerji itkisini azaldır və beləliklə, ölçmə proseslərinin dəqiqliyini və davamlılığını artırır. MLS yüksək dəqiqlik və sabitlik tələb edən sənaye və elmi tədqiqat sahələrində, xüsusən də texnoloji parametrlərin (vəzifə, sürət, vibrasiya, temperatur və təzyiq kimi) ölçüldüyü və idarə olunduğu yarımkeçiricilərin istehsalı, aerokosmik sistemlər, tibbi diaqnostika cihazları və avtomatlaşdırılmış istehsal xətləri kimi sahələrdə geniş istifadə olunur. Bu məqalədə maqnit levitasiyasının fiziki və texnoloji əsasları, tətbiq sahələri və ənənəvi ölçmə üsulları ilə müqayisədə üstünlükləri ətraflı təhlil edilir. Bundan əlavə, MLS-in real vaxt rejimində təmassız nəzarət və yüksək dəqiqlikli ölçmələr aparmaq qabiliyyəti müasir texnologiyalarda perspektivli tətbiq sahəsi kimi onun rolunu gücləndirir. Mövcud texnoloji inkişaf fonunda diqqətin mərkəzində təkə ölçmə texnologiyası deyil, həm də MLS sistemlərinin avtomatlaşdırılması və süni intellektlə inteqrasiya potensialı var.

Açar sözlər: *maqnit levitasiya sistemləri, avtomatlaşdırma, ölçmə prosesi, aerokosmik sistemlər, mexaniki kontakt*

Introduction

In modern industry, the demand for high-precision measurement and real-time control systems has significantly increased, driven by the need for optimizing complex technological processes and ensuring consistent product quality. Precision in measurement not only contributes to improved efficiency but also plays a critical role in maintaining system stability, especially in high-performance environments. According to Farkas and Molnár (Farkas, Molnar, 2017), one of the essential prerequisites for enhancing productivity and operational reliability is the implementation of robust and accurate measurement systems that can withstand varying environmental conditions and operational stress.

However, traditional mechanical measurement systems often face significant limitations due to physical contact components, which are susceptible to friction, wear, temperature fluctuations, and mechanical fatigue (Black, Campbell, 2015). These limitations can degrade measurement accuracy over time, reduce system lifespan, and increase maintenance costs. Consequently, the scientific and industrial communities have increasingly turned their attention to non-contact measurement technologies as a viable alternative to overcome the drawbacks of conventional systems.

In this context, magnetic levitation systems (MLS) have emerged as a promising solution, offering high durability, accuracy, and operational efficiency. As demonstrated by Zhang and Lin (Zhang, Lin, 2020), MLS-based systems outperform traditional mechanical systems in several aspects, including reduced sensitivity to vibrations, frictionless operation, and extended service life. By utilizing electromagnetic forces to suspend and control objects without any physical contact, MLS eliminates mechanical wear and minimizes disturbances that typically affect measurement fidelity.

Experimental research carried out by Ma and Ko (Ma, Ko, 2018) further supports these advantages, showing that MLS can achieve sub-micron-level precision in position and vibration measurements. Furthermore, the integration of MLS with optical and laser-based sensors, as highlighted by Torres and Silva (Torres, Silva, 2022), opens new opportunities for its use in sensitive environments such as cleanrooms, laboratories, and medical facilities. The contactless nature of MLS not only ensures higher measurement stability but also provides significant benefits in terms of hygiene, maintenance, and compatibility with modern digital systems.

Additionally, a growing body of research (Humbataliyev, 2014; Mirzoyev, Humbataliyev, 2011; Humbataliyev, 2008; Humbataliyev, 2009; Gumbataliyev, 2007; Humbataliyev, 2021; Ahmadov, Humbataliyev, 2021; Afandiyev, Allahverdiyeva, Aliyeva, Afandiyeva, 2023; Allahverdiyeva, 2021) focuses on the development of mathematical models to describe material behavior, such as corrosion under mechanical stress in aggressive environments, which further emphasizes the importance of advanced measurement technologies in structural health monitoring and predictive maintenance.

In this study, we explore the capabilities and applications of magnetic levitation systems for non-contact measurement of various technological parameters including position, velocity, vibration, temperature, and pressure. Our objective is to design and evaluate high-precision, long-lasting measurement solutions that address the limitations of conventional methods and offer

We also examine the potential for integrating MLS with artificial intelligence and automation systems to create smart, adaptive measurement platforms for use in industries such as manufacturing, aerospace, medicine, and robotics. Such integration is expected to further enhance the versatility, accuracy, and autonomy of modern measurement systems.

In conclusion, magnetic levitation systems represent a transformative approach to measurement technology, particularly in scenarios that demand exceptional precision, reliability, and environmental resistance. This paper aims to provide a comprehensive overview of the technological principles behind MLS, evaluate its industrial applications, and compare its performance with existing measurement methodologies.

Research

Basic Principles of Magnetic Levitation Systems. A magnetic levitation system (MLS) works on the principle of keeping physical objects suspended in the air or in a contactless state by the action of magnetic forces. The basic physical law underlying this technology is the effect of the attractive and repulsive forces of magnetic fields on the object. MLS keeps the position of the object stable by controlling these forces synchronously and precisely, thus eliminating traditional problems such as friction and mechanical contact.

Magnetic levitation systems are mainly divided into two categories: active and passive systems.

Active Magnetic Levitation Systems. In active MLS, the position of the object is regulated in real time by electromagnetic fields. In these systems, the position of the object is continuously measured by sensors and the currents applied to the electromagnets are regulated by a feedback mechanism. As a result, magnetic forces allow the object to be held stable and in any desired position.

Let's look at a simple model to describe the operation of active systems. The magnetic force F_m , gravitational force F_g and other external forces acting on the object are taken into account. For the stability of the system, the following equation must be satisfied:

$$F_m = F_g + F_{ext}$$

where F_m is the magnetic force, $F_g = m \cdot g$ is the weight of the object (m – mass, g – free fall velocity), and F_{ext} are the other acting forces. The control system keeps these forces in balance.

The intensity of the electromagnetic field is regulated by changing the current, and thus the position of the object is precisely controlled. This type of MLS is widely used in high-speed transportation systems (e.g., maglev trains) that require dynamic control, and in micro- and nano-positioning systems.

Passive Magnetic Levitation Systems. Passive MLS mainly uses permanent magnets and superconducting materials. Here, the object is held in a fixed position in a magnetic field and the system does not require control unless there is an external intervention. Passive levitation is based on physical phenomena such as diamagnetism or the Meissner effect.

Stability in passive systems is limited by physical laws such as the Larmor theorem and the Earnshaw theorem. For example, the Earnshaw theorem shows that it is impossible to achieve static stability with static magnetic fields. Therefore, passive systems overcome this limitation by creating unusual magnetic fields using superconducting or diamagnetic materials.

The stability of levitation in these systems depends on the topological structure of the magnetic field and the magnetic properties of the object. Passive MLS has low power consumption and simple mechanical structure, but additional methods may be required to maintain a stable position under dynamic loads and pressures. Applications of passive levitation include magnetic bearings for high-speed maglev trains, isolated sensitive devices, and medical applications.

General Advantages and Limitations of MLS Technology.

Advantages	Restrictions
Lack of mechanical friction	Complexity of management systems (especially in active MLS)
Low wear and long-lasting use	High energy consumption (for active systems)
High accuracy and response speed	Low adaptability and dynamic stability difficulties of passive systems
Suitable for clean environments due to lack of contact	The effect of electromagnetic fields on other equipment
Possibility of position control at micro and nano levels	Physical constraints (Earnshaw's theorem)

Thus, magnetic levitation systems have significant advantages over traditional methods in measuring and controlling technological parameters. This technology eliminates mechanical limitations such as friction and wear, ensuring high accuracy and durability.

Application of Magnetic Levitation Systems in Measuring Technological Parameters. Reliable and accurate control of technological processes is of crucial importance for both industrial production and scientific research. In this regard, magnetic levitation systems (MLS) stand out as an alternative to traditional contact measurement methods with their unique technical advantages. Through MLS, technological parameters - position, speed, vibration, temperature and other physical variables - can be monitored without contact and with high accuracy.

One of the main factors that makes the application of MLS possible in this field is the frictionless and non-mechanical contact environment it provides. Friction and wear caused by the contact of moving parts with each other in classical measurement systems both reduce measurement accuracy over time and cause instability in the calibration of the system. MLS eliminates these problems and enables longer and more stable measurement processes.

Another important advantage is the ability to monitor process parameters in real time. Sensor systems equipped with MLS, due to their fast response capability, can immediately detect dynamic changes in any technological process and provide important feedback signals for process optimization. This feature makes the application of MLS especially necessary in agile production systems and automation.

MLS technology also provides high sensitivity. Modern systems allow for position measurements at the nanometer level and time measurements in the microsecond range, which makes them indispensable in areas requiring the highest accuracy - for example, aerospace technologies and nanoelectronics.

Application Areas. The advantages of MLS technology have led to its wide application in various fields:

- In the field of high-precision metrology, MLS is used to perform nano-level measurements. This technology ensures repeatability and long-term stability of measurements.
- In the field of medical devices, the non-contact structure of MLS is of great importance, especially in sterile environments (for example, in operating rooms or laboratory analyses). The absence of any mechanical contact prevents both contamination of devices and risks that may arise from contact with patients.
- MLS systems operating in ultra-clean environments for the semiconductor industry provide both measurement and micron-level motion control by minimizing the spread of particles.
- For vibration-sensitive technologies, MLS is important in terms of eliminating external vibrations and mechanical effects. In such conditions, the measurement errors that may occur in classical systems are significantly reduced in MLS.

Current Limitations and Technical Challenges. However, there are certain technical and economic limitations that prevent the widespread application of MLS technology. High-precision control and electronic control modules are required to make these systems operational. The design and calibration of such complex systems is challenging from an engineering perspective and sometimes requires high costs.

In addition, the electromagnetic fields used in MLS systems can in some cases cause electromagnetic interference with other electronic equipment in the environment. This raises the issue of compliance with electromagnetic compatibility (EMC) standards in some application areas.

Conclusion

Magnetic levitation systems offer significant advances in technological measurement methods. Their advantages such as non-contact operation, high accuracy, durability and real-time measurement make this technology an ideal choice for a number of critical areas. All these features indicate that MLS will be one of the key components not only for the current but also for future technological development stages.

The integration of MLS with artificial intelligence systems will further increase the potential of this technology, especially in terms of adaptive control, autonomous decision-making and process optimization. Research conducted in this direction shows that by expanding the functionality of MLS, it is possible to move to a new qualitative stage in both measurement technologies and automation and production processes.

References

1. Ahmadov, H.H., Humbataliyev, R.Z. (2021). On the solvability of certain boundary value problems for differential problems by the operator on a finite interval. *Revista Universidad y Sociedad*, (13)6, 264-275.
2. Afandiyev, O.Z., Allahverdiyeva, A.T., Aliyeva, S.N., Afandiyeva, Y.F. (2023). Automatic duist measuriment system using a magnetic suspension. *International Journal on Technical and Physical Problems of Engineering (IJTPE)*, (15)57, 4, 1-5.
3. Allahverdiyeva, A.T. (2021). Measurements of liquid properties by magnetic levitation buoy level gauge in ship tanks. *V International Scientific and Practical conference Global and regional aspects of sustanable development held in October 2021 in Copenhagen*, 82, 194-203.
4. Black, J., Campbell, D. (2015). *Measurement Systems and Sensors: Fundamentals and Applications*. Springer.
5. Farkas, K., Molnár, D. (2017). Accuracy in Industrial Measurements: Current Trends and Challenges. *International Journal of Metrology*, 24(3), 112-121.
6. Gumbataliyev, R.Z. (2007). On regular solvability of boundary value problems in weight space. *International Journal of Mathematical Analysis*, 1, 25, 1209-1216.
7. Humbataliev, R.Z. (2014). On solvability of some boundary value problems for elliptic type operator-differential equations. *Eurasian Mathematical Journal*, (5)4, 33-55.
8. Humbataliev, R.Z. (2008). On generalized solution of a class higher order operator-differential equations. *Turkish Journal of Mathematics*, (32)3, 305-314.
9. Humbataliyev, R.Z. (2009). On the solvability of a class of boundary value problems for high-order operator-differential equations. *Differensialnie uravnenie*, (45)10, 1420-1428.
10. Humbataliyev, R.Z. (2021). On the periodicity of a boundary value problem. *Scientific Horizon in the Context of Social Crises*, 50, 567-574.
11. Mirzoyev, S.S., Humbataliyev, R.Z. (2011). On normal solvability of boundary value problems for opera-tor-differential equations on se-mi-axis in weight space. *Taiwanese Journal of Mathematics*, (15)4, 1637-1650.
12. Ma, Y., Ko, W. (2018). Experimental validation of magnetic levitation-based nano-positioning systems. *IEEE Transactions on Industrial Electronics*, 65(4), 3345-3353.
13. Torres, L., Silva, M. (2022). Advanced magnetic levitation systems for non-contact metrology. *Sensors and Actuators A: Physical*, Springer.
14. Zhang, H., Lin, Q. (2020). A comparative study of traditional vs. magnetic-based position sensors. *Journal of Intelligent Manufacturing*, 31(5), 1229-1241.

Received: 12.05.2025

Approved: 19.08.2025

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Sani Hacıyev

Müasir dövrdə Türkiyənin Asiya və Afrika ölkələri ilə əlaqələrində regional və beynəlxalq təşkilatların rolu 9

Гямар Исаева

Дидактические особенности и основные формы педагогического проектирования процесса обучения в современной системе образования 14

Müşfiq Çobanov

Böyük istiqlal şairinin yaradıcılığında ana dili və azadlıq, millilik və tolerantlıq, ədəbi əlaqələr və Gürcüstan konsepti 18

Leyla Aliyeva

The Role of Language Identity in Reflecting Cultural Dialogue through Translation 31

Daass Mossaab, Aimene Farid, Bahi Nawel

The Impact of the Dividend Policy on the Market Value of Shares – The Research of a Sample of Institutions Listed on the Saudi Stock: Exchange During the Period (2019-2023) 38

Malahat Abdullayeva

Methodology of Organizing Formative Assessment in Mathematics Lessons 49

Anar Cavadov

Cinayət qanununda yaş məsuliyyətin meyarı kimi 55

Nərgiz Qafarlı

İraqın üləma ailəsi Şirazilərin İranla münasibətlərdə rolu 60

Zumrud Rzayeva, Gulbaniz Alverdiyeva, Sevinj Mustafazadeh,

Vafa Mukhtarova, Turan Mammadova

Theory of Language and Theory of Linguistics 66

Said Benhammou, Benlebbad Mohammed, Boudjourfa Benasser,

Mustapha Mostefaoui

Spending for Happiness: A Comparative Study Using Data Envelopment Analysis 71

Aysel Hüseynli

V-IX siniflərdə ingilis dili dərslərində texnoloji vasitələrdən məqsədyönlü istifadə metodikası 82

İradə İsgəndərova

Pedaqoji ünsiyyət – müəllim-şagird münasibətlərində səmərəli qarşılıqlı əlaqənin əsası kimi 86

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Qızıyətər Şabanova

Daşkəsən ərazisində filizçıxarma işlərinin torpaq, su və biomüxtəlifliyinə təsiri 90

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Samirə Həsənova, Nübiyyə Arifqızı, Yeganə Paşayeva

Dünya Torpaq Resursları Referans Bazasına çoxqatlı torpaqların identifikasiyası üçün
alqoritmin işlənməsi 97

Aynura Allahverdiyeva

Use of Magnetic Levitation Systems in Measuring Technological Parameters 103

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tedqiqat.1707@aem.az

Editorial address

AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tedqiqat.1707@aem.az

İmzalandı: 26.08.2025
Onlayn çap: 30.08.2025
Kağız çapı: 10.09.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 13,75 ç.v.
Sifariş: 81

Signed: 26.08.2025
Online publication: 30.08.2025
Paper printing: 10.09.2025
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 13,75 p.s.
Order: 81

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house

“ZANGAZURDA”

Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

